

Борис ШВЕД

ПОЛІЩУКИ

Борис ШВЕД

ПОЛІЩУКИ

Повість

Рівненське міське об'єднання товариства
«Просвіта» ім. Тараса Шевченка
Рівненський обласний осередок товариства
«Меморіал» ім. Василя Стуса
Сарненський історико-етнографічний музей

Рівне ^п 2007

ББК 84(4 Укр)6

ІІЗ41

УДК 821.161.2

Підготовка до друку

Борейка Михайла Семеновича

Передмова

Шанюка Володимира Івановича

Художнє оформлення

Вірославова Сергія Давидовича

Швед Б.Г.

ІІЗ41 Поліщуки. Повість. – Рівне: Волинські обереги, 2007.

– 256 с.

ISBN 978-966-416-082-4.

Шановний читачу! З трепетом і цікавістю розгорни цю книгу маловідомого тобі автора. У ній ти відчуєш пульс народного життя в одному із найбільш обділених долею і найпрекраснішому з регіонів України. Не чекай від цієї книжки захоплюючого сюжету, інтригуючих колізій або бурхливого виявлення почуттів. Вона про страшну правду життя. Водночас – це унікальна повість про щоденні турботи мешканців поліської глибинки у 20-30-х рр. ХХ століття, наділених дивовижною здатністю виживати і залишатися людьми у будь-яких умовах, про одвічний повільний і неквапний цикл хліборобської праці, про злидні й важкі заробітки, про суворі будні і такі короткі радісні народні свята, про побут, вірування й уявлення та обряди життєрадісних селян, залюблених у свої голубі озера, очеретяні болота, ліси й піски.

ББК 84(4 Укр)6

© Шанюк В.С. Передмова, 2007

© Вірославов С.Д. Художнє оформлення, 2007

© Видавництво «Волинські обереги», 2007

ISBN 978-966-416-082-4

1906 - 1945

«НОТАТНИК, ПИСАНИЙ ЖИТТЯМ...»

Саме таке жанрове визначення повісті Бориса Шведа «Поліщуки» зробили видавці у передмові до двотомника, що вперше з'явився друком в 1938 році у Львові. Вони ніскільки не кривили душою, коли вважали, що автор, хоча людина від природи обдарована, але без серйозної літературної освіти, без особливих «претензій» на визнання своєї праці. Однак не помітити непересічності цього твору було неможливо, адже у повісті чи не вперше в українській літературі подані такі виразні «картини з поліського життя, картини, безумовно, написані талановито, і, щоважніше, правдиво життєві. Те, що читач найде в повісті, – це дійсна правда, правдиве реальне життя, ні дрібки не прикрашене фантазією»¹. Борис Швед зумів так глибоко вкорінитися у глибинні шари народного життя, з такою простотою й щирістю розповісти про рідне й наболіле, що упродовж десятків років мучило його душу й рвалося назовні прозовими рядками, що й сьогодні важко назвати щось подібне в літературному процесі ХХ століття.

Справді, мабуть, на сьогодні немає на Україні більш обділених цивілізацією та увагою громадськості регіонів, ніж Полісся та віддалені важкодоступні гірські селища у Косівському чи Верховинському районах Івано-Франківської області. Здається, що час тут зупинився навічно і ніщо не нагадує про ті зміни, які відбуваються на планеті. Якби не чорнобильська біда, яка величезною стронцієво-цезієвою хмарою на найближчі сторіччя накрила зону відчуження і забруднила радіацією межиріччя Стира, Горині, Прип'яті й Дніпра – аж до самісінької Десни, то світова громадськість ніколи б не знала й не відала про існування величезної спільноти, об'єднаної своєрідною філософією та менталітетом, спорідненими діалектними особливостями, естетикою й етикою, під влучною дефініцією – поліщуки.

Діти природи, народжені у безмежному океані лісів, низькорослих болотистих вербологів, у царстві піщаних дюн і синьооких озер, вони

¹ Яцук Павло. *Повість «Поліщуки» Бориса Шведа/Швед Борис. Поліщуки.* – Львів: Каменяр, 1965. - С.5.

зуміли пронести крізь віки основи прабатьківської віри, зберегти назавжди свої звичаї й побут, залишаючись вільними й гордими синами своєї малої батьківщини.

Привабливий дивосвіт поліщуків та гуцулів віддавна притягав до себе шанувальників народних традицій. Не випадково прообразами легендарної романтично-міфологічної драматичної поеми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» стали селяни з околиць Колодяжного, а волинське урочище Нечімне, що поблизу Ковеля, послужило мальовничим подійним тлом для реалізації творчого задуму талановитої поетеси. А коли Михайло Коцюбинський на запрошення Івана Франка відвідав Криворівню, то ніби на одному подиху написав один з кращих своїх творів – «Тіні забутих предків».

Сьогодні важко знайти людину, яка б не захоплювалась оповіданням Олександра Купріна «Олеся». Завдяки цьому поетично-піднесеному шедевру селище Степань, що на Рівненщині, стало відоме далеко за межами рідного краю, а духовна щедрість і незвичний синкретизм поганських та християнських уявлень, звичаїв, вірувань поліщуків, укорінених в обрядовому лицедійстві, психології, говірках, предметах особистого вжитку, місцевій топоніміці, новими гранями повертає читачів до минулих століть.

Сучасне українсько-білоруське порубіжжя творило свою неповторну культуру ще з часів княжої України, її життєдайні корені не вдалося знищити ні в часи монголо-татарських лихоліть, ні в період литовсько-польського панування.

Власне, українська історико-мемуарна проза з'являється саме на Поліссі у XVI столітті й відіграє значну роль у становленні творчої індивідуальності автора, демократизації літературного процесу в цілому. У татарському полоні, у в'язниці, 11 липня 1577 року складає «Заповіт» брацлавський каштелян, володимирський городничий Василь Загоровський. Його тестамент близький по духу до відомого «Повчання дітям» Володимира Мономаха, що засвідчує про духовну і культурну тяглість традиції, безперервність процесу формування національної еліти. Побут і звичаї волинської шляхти, прагнення дати дітям не лише основи православної віри, але й належну освіту, турбота про церкву, школу, шпиталь для бідноти – все це увиразнює образ українського патріота, а його твір перетворюється на духовний заповіт нащадкам.

На початку XVII ст. на ґрунті українсько-білоруського Полісся створює «Спогади» новогрудський підсудок Федір Євлашовський, які

охоплюють події 1566-1604 рр. і складаються з низки побутових оповідань з життя містечкової православної шляхти. За ним пише «Діаріуш» автор духовної лірики, пристрасний полеміст Афанасій Филипович, який із Куп'ятинського монастиря, що під Пінськом, з універсалом Петра Могили на право збирати ялмужну (милостиню – В.Ш.) вирушає до Москви, потрапляє на прийом до самого царя і підносить йому в дар мандрівні записи.

Із Поліссям пов'язана діяльність Єлисея Плетенецького, Петра Могили, Інокентія Гізеля, Лазаря Барановича та ін. Тут вони записували легенди про святих і чудеса, створюючи літопис українського православ'я, який допомагав утверджувати могутність української реформованої (освіченої – В.Ш.) церкви, ідеологічно обґрунтував її вищість перед католицькою. На початку XVIII ст. у Луцьку, на центральному майдані, кат позбавив життя українського польськомовного письменника, автора поетичної збірки «Світ, розглянутий по частинах» (1697), виданій у Кракові, але написаній у маєтку в селищі Свищів (сучасний Млинівський район на Рівненщині), Данила Братковського.

І.Франко досить критично поставився до життійної літератури і легенд про чудеса, вважаючи, що ці твори обминали сучасну їм дійсність². Але ж, як нам видається, варто знову ж таки робити поправку на силу давньої української традиції, яка яскраво ілюструється на прикладі писань Івана Вишенського, пов'язаного з Луцьком і Острогом.

Дбаючи про чистоту православ'я, і особливо чернецтва, полеміст у своїх посланнях не лише засуджує великодні розваги з вертепом, відвідини корчми і ярмарків, а й більшість народних обрядів та звичаїв – коляду, щедрування, волочильне, масові гуляння, «танці і скоки» на Юрія й Купала тощо³.

Таким чином давні книжники мету і завдання літературної праці розглядали у річищі уявлень пізнього середньовіччя, коли розв'язання релігійних питань пов'язувалося з політичними, соціальними й національними перспективами української суспільності. Зміцнення

² Франко Іван. *Характеристика руської літератури XVI-XVIII століть // Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст. К.: Наукова думка, 1993. - С.358.*

³ Вишенський Іван. *Книжка // Українська література XIV-XVIII ст. К.: Наукова думка, 1998. - С.332.*

віри утверджувалося при цьому як вирішальний фактор політичного і морального вдосконалення людини.

Звичайно, твори, аналогічні до повісті Бориса Шведа «Поліщуки», не могли з'явитись у ті часи, коли народне життя у всій його повноті ще не перебувало у полі зору письменників. Магнати, містечкова шляхта, священники й монахи, мандрівні дяки, традиційні персонажі попередніх творів у ХІХ столітті відійшли у минуле. Із процесами демократизації літератури на зміну їм прийшли нові герої – з глибин народу, самобутні, неповторні постаті селян. Нам видається, що письменник опирався на реалістично-народницьку традицію прози І.С.Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, раннього М.Коцюбинського або, швидше, на трилогію «Волинь» Уласа Самчука, перша частина якої починає друкуватися у Львові в часописі «Зоря» з 1931 року. І хоча достовірних відомостей про знайомство Бориса Шведа зі спадщиною відомого земляка не віднайдено, проте гадаємо, що перша частина трилогії «Куди тече та річка» (1934) не могла пройти повз увагу такого допитливого й залюбленого до безтями в рідний край читача, як Борис Швед. Хоча не виключено, що кожен із письменників йшов своїм шляхом незалежно один від одного.

Борис Григорович Швед народився 10 липня 1906 року в містечку Сарни на Рівненщині, куди його сім'я переїхала з Дубровиці у пошуках роботи. Батько, Григорій Семенович, мав вроджений дар до ремесел: столюрував, знався на слюсарній справі. Отож йому, неабиякому майстру, вдалося влаштуватися у залізничне депо. Ходив вулицею Польовою, де оселилася родина, поважно, у форменому мундирі, застебнутому на всі гудзики, та високому кашкеті, викликаючи заздрість сусідок і повагу навколишнього чоловіцтва. Його цінували за розум, природний такт, жартівливу вдачу, постійне бажання прийти на допомогу.

Мати, Тетяна Василівна, ледве вмila писати й читати, але прекрасно володіла даром народного оповідача, знала напам'ять безліч казок, легенд, пісень, прислів'їв, приказок, захоплювалася вишивкою та гаптуванням. Саме вона прищепила старшому синові Борису, а окрім нього в родині зростали Ганна, Олександр, Марія, Микола, любов до мистецтва – живопису й літератури, змалечку заохочувала до віршування, була першою слухачкою й поціновувачем його ранніх творів.

Юнак прагнув учитися, але через нестачу коштів після початкової школи довелося йти в підручні до місцевого перукаря. Займався самоосвітою, багато читав. Проте мрії про системну освіту не

здійснилися. Почалися так звані народні університети у щоденному піклуванні про хліб насущний. До Шведів часто приходили селяни із навколишніх сіл – Тутовичів, Яринівки, Ремчиць, Чудля, приносили на продаж молоко й сир, лісові дари: ягоди, гриби, свіжу рибу, впольовану дичину. Глибоко западали в допитливу душу юнака враження від почутих і співпережитих історій, які він щоденно вислуховував у перукарні та від численних знайомих і цілком незнайомих людей. Усі ці факти згодом знайшли своє втілення у численних образах-персонажах, виведених у повісті «Поліщуки».

У 1927 р. Бориса Шведа забрали до армії. Служба в польському війську не принесла морального задоволення чи відради. Він ночами марить своїми лісами й луками, згадує веселкові ранки над стрімкоплинною Случчю, де малим любив блукати з товаришами піщаними висипами, на повні груди вдихає гіркий дим від рибальського вогнища, згадує юнацькі забави біля перекинутих човнів і прагне чимшвидше повернутися назад до своїх витоків у бідне й дике, закутане у серпанки туманів Полісся.

Саме цей одвічний нестримний поклик рідної землі мавив із далеких доріг і світів його персонажів назад у нетрі й пущі, бо, як писали перші видавці його повісті, «таких є більше, як він, таких є більше, що не мають ні до чого вертатися, ні з чого жити, але рідна земля, земля боліт і озер, тягла їх до себе, адже у цій землі є їхня кров, і хоч поліщуки йдуть шукати хліба на Волинь, хоч б'ються з нуждою, та все-таки вертаються в мрячне Полісся, щоб там спочити і подихати леготом озер і лісів»⁴.

Відслуживши в армії, майбутній письменник повертається до Сарн, невдовзі одружується і з молодого дружиною переїжджає до містечка Рожище, що поблизу Луцька. Днями працює у перукарні, а ночами віддається улюбленій справі – пише документальну повість «Поліщуки», яку ще можна назвати етнографічними студіями у формі щоденникових записів. При сприянні місцевої інтелігенції, зокрема адвоката Володимира Щебарука, повість вийшла друком у львівському видавництві «Дзвони» в 1938 році⁵.

Перший успіх окрилив молодого автора. Він з головою поринув у літературну роботу, але події 1939 р. та гітлерівська окупація пере-

⁴ Яцук Павло. *Повість «Поліщуки» Бориса Шведа.* - С.5.

⁵ Див.: Тишкевич Раїса. *Етнокультурний пласт Бориса Шведа // Сарненські новини.* – 11 липня 1998 р.

шкодили реалізувати творчі плани. У 1944 р. після звільнення села Вовчанка, що під Рожищем, від німецько-фашистських загарбників його мобілізують на фронт, звідки письменник так і не повернувся... Загинув на початку 1945 р. під час наступу на Варшаву і похований у селищі Черна Струга у братській могилі.

У 1965 році львівське видавництво «Каменярь» перевидало повість «Поліщуки», яка на той час уже стала бібліографічною рідкістю. Упорядник ошатного томика і автор передмови кандидат філологічних наук, доцент Львівського державного університету імені Івана Франка Павло Ящук розглядав повість як «талановито написаний твір», правдивість зображення дійсності в якому «просто таки вражаюча»⁶. І це не викликає жодних заперечень. Специфіка мемуарно-документального жанру саме й передбачає не лише факт, а й особистісне враження автора, що полягає у відборі фактів, просіюванні їх крізь «сито» творчої індивідуальності письменника.

Зрештою, не в усьому можна погодитися з літературознавцем, який центральну тему твору зводить лише до безпросвітних злиднів поліського села, таких жахливих, «що жодна, навіть найбагатша фантазія не в стані була б придумати щось страшніше»⁷. Мабуть, ні! Попри всі негаразди й злидні, долаючи тягар безвиході, поліщуки залишаються оптимістами, інакше втрачається сам сенс людського буття. Вони, мов птахи у вирій, тягнуться на заробітки в сити Волинь, із пилами, сокирами, рискалями, в'язками віників, сувоями домотканого полотна, вишитими сорочками, коробками, гладушками, наповненими лісовими ягодами, прямують до міста, аби знайти роботу, продати свої вироби чи дари природи, розжитися на злидненні копійки, щоб нагодувати дітей, купити насіння. Вони благають Бога, щоб дарував щедрий урожай, не дав загинути голодною смертю, адже, як висловлюється один із центральних персонажів твору Ігор Горпиненко, – «ми діти рідного Полісся». Ця романтична заангажованість твору ніби матеріалізується в народній пам'яті.

Концептуально твір розкладається на чотири пори року, пов'язані з одвічною природною коловертю: весняна сівба, косовиця й жнива, осінні турботи, просвітлені зимові свята.

Селяни поспішають засіяти свої клаптики-полоси житом, засадити картоплею «там ген декілька верстов, за болотом, за мочарами, за

⁶ Ящук Павло. *Повість «Поліщуки» Бориса Шведа*. - С.5.

⁷ Там само.

прогалищами». У селі залишаються сивобороді діди та діти, які з нетерпінням чекають батьків з поля. Старі жінки метушаться по хатах, на тинах сяють на сонці чисто вимиті глиняні горнятка й гладушки. Все працездатне населення добре засвоїло давню, як світ, істину, що весняний день рік годує.

Наступного ранку, «ще тільки почало на світ пробиратися, знову виїжджали селяни з села на поле. Селянки з рискалями, з граблями та вилами виходили на городи скопувати грядки під городовину. Дівчата розкидали гній. *Лилися потоками пісні по городах, по селі*» (тут і далі виділення наше. – В.Ш.). Неодноразово автор повторює, що на полях з *піснями* розкидали гній. Кінчається робочий день, і втомлені, але задоволені люди повертаються до родинних вогнищ: «Сонце сідало за ліс, за болота. *Здалеку неслись і вливалися зі всіх сторін у село пісні*».

Пісенність поліщуків – це їхня вдача, зрештою тип поведінки, менталітет, який створює ілюзію щасливого життя, хоча по закінченні польових робіт у більшості господарів «у хаті зробилося чистенько, а в коморі голенько, наче якась невидима рука повимітала чародійним віником усе геть з долівок, з бочок, з більших і менших засіків». Бульба, квашена капуста й огірки – ото й уся нехитра їжа, що провіщала набиження голоду. А до нового врожаю – ще дожити треба!

Людям зрозуміти ситуацію легше, а от худобі не поясниши, що сіно скінчилося. Та й хату до зими пересипати треба, бо вітри студені видмуть останнє тепло з господи, дим замість димаря заповнить світлицю, виїдатиме очі, почне душити в горлі.

Яким моторошним жахом віє від монологу селянина, жінка й діти якого щоденно тяжко працюють, носять на продаж щавель та ягоди, пасуть товар: «Та й сам не сидиш же ледарем, бо як тільки настане день, то вже соваєшся по місті, як той відвічний волокита, або, як той бездомний, блукаєш з сокирою по заробітках. Діти щавель і ягоди продають, а все грошей нема, нема і ніякої познаки в господарстві, що ти робиш, як той кінь або віл! Ой нема жодної познаки. Праця дітей і праця твоя впливає разом зі сонливими річками Полісся. І все воно щезає».

У повісті майже відсутні персонажі, а ті, що виведені, окреслені нечітко, розпливчасто. Вдова Дмитриха, прислужниця міської шинкарки Килина, куркуль Микола Тусак, молодий юнак Ігор Горпиненко ще дещо диференційовані, інші – швидше увиразнені художні типи – мати, дід, батько, брат, бо письменника хвилює доля всього села чи, зрештою, Поліського краю. Можливо, тому так виразно

і монументально твориться колективний портрет поліщука. Це і жебрачка, яка із «своїми зморшками, посинілими, порепаними губами просить, благає в людей помочі», і вдова Дмитриха, нещасна матір чотирьох дітей, яка віддає синочка чужим людям на поталу, стає злодійкою, і талановитий художник-самоук Ігор Горпиненко, який після пожежі на млині вирушає широким піщаним шляхом у майбуття, залишаючи позаду «прокльони, плачі й сварки» з дружиною Гриною.

Оця розімкнутість твору настраює читача на оптимістичний лад. Перед юнаком відкривається нове життя, його чекають нові враження й пригоди. Фарби і шкіци у полотняній торбі – це рожева мрія, ради якої варто боротися, варто жити, щоб повернутися до рідного краю знову, але вже як талановитий художник, який на своєму грандіозному полотні зобразить нове Полісся.

Повість Бориса Шведа «Поліщуки» не втратила свого пізнавального значення і в наш час. Допоки цивілізація не торкнулася поліської глибинки, допоки не замулилися джерела народної пам'яті, збираймо й примножуймо все, що пов'язане з традиціями наших предків, будьмо гідні цієї пам'яті!

Про те, що за останні сто років у характері й звичках поліщуків майже нічого не змінилося, свідчить той промовистий факт, що й до сьогодні доктор педагогічних наук, професор, академік-секретар Академії педагогічних наук України Микола Борисович Євтух у свої 64 роки під час літньої відпустки пішки мандрує із Києва до Зарічного (райцентр Рівненської області на межі України й Білорусії. – В.Ш.), витрачаючи на подорож 8 днів, бо й гадки не має, що до рідних місць можна потрапити швидше і легше якимось транспортним засобом.

Володимир Шанюк,
кандидат філологічних наук,
професор Міжнародного університету «РЕГІ»
імені академіка Степана Дем'янчука

I

Западав вечір. Кружляли бузьки над селом. Хмарами вороння осідало на нерозквітлі ще липи, осокори та на верби. Дим молочними смугами підносився догори з димарів. Йшов товар з пасовища. За худобою, за гусьми, за свиньми, за овечками тягнулася густа курява, яка в селі втискалася через мініатюрні відкриті віконця в маленькі поліщуцькі хатки.

На вулиці чулося гукання селянок на гусей, на свиней, на овечок, що минали подвір'я та бігли за отарою. З попідтиченими юбчинами переймали худобу, поки увійшла на подвір'я. Скрипіли дерев'яні сухі воріття. Скрипіли криничні журавлі, раз у раз опускаючись до криниці по воду. Перебігали через вулицю селянки з порожніми, з повними відрами. Деякі швидким ходом йшли до крамниці по сіль,

по гас. Інші вже верталися: хто з повною, хто з половиною пляшки гасу, зі згорточком у хустині, з крамниці швидко сновигали та розходилися по хатах. Бузьки осідали на клуні, на хатки, деякі стояли вже на кублах та голосно клекотали. Пронизливо вороння крякало в розлогих вербах, осокорах та в гіллястих липах.

Блисло світло з вікон, з мерехкотінням виливалося з тісних хаток на вулицю, на топнисту піщану дорогу. В'їжджали кіньми, волами в село селяни. Випрягали коні або воли від воза, вели до хліва, кидаючи за драбину оберемок сіна, і входили до хат.

– Дякувати тобі, Господи, що вже посіялося, посадилося тутечки при селі, на полі, на нивці. Ще тільки осталося засіяти декілька полос житом, засадити картоплі там ген декілька верстов, за болотом, за мочарами, за прогалищами. Ти, жінко, пам'ятай усі наші загони. Можу погубити в своїй голові ті дрібні шматочки землі, які лежать то там, то сям, один від другого за кілька верстов. На тамтому клаптикові, що ген там, під лісом, за болотом, думаю посадити бульбу. Завжди в тих ділянках ліпше родяться картоплі, вони, нивки, лежать на низькому місці. Над одним сохне голова: здається, не вистачить сім'я обсіяти та обсадити ті всі клаптики землі.

– Якось воно там буде. Обсіємо, обсадимо з господньою ласкою. Як не вистачить – докупимо. Та ж у людей ще знайдеться сім'я. А як ні? Та ж у місті є крамниці із збіжжям та з різними семенами.

– Так воно так, що зробиш, коли при душі ні ламаного таляра нема? Калитку тільки вітром проймає.

– Тільки би Господь здоров'я післав. Знайдуться гроші, знайдуться семена. Завчас не варто ламати собі голови.

Ще вдосвіта блисли світла по хатах, вогонь палав у печах.

Уже селяни були на ногах. Чоловіки напоїли коні, воли, подавали сіна або з вівсом січки, рихтували вози. З попідтиченими юбчинами селянки увихалися по хатах, по господарях. Треба наварити на цілий день як собі в поле, так і дітям. Адже ж поїдеться в поле на цілий божий день. А осьдечки роботи по самі вуха. Подоїти корову, молоко процідити. Вирядити старшеньких дітей, що женуть товар на пасовища. З дійницями увихалися селянки по подвірках. Вози вже були нарихтовані в поле, стояли з накладеними хомутами коні. Пастушки голосно вигравали на сопілках, йдучи вулицею на пасовища, худоба ревла, гегали гуси, кувікали свині, мекали овечки. Виходили селяни з сокирами та з пилами, що день у день ідуть до міста на заробітки по міщанах. З того вони тільки живуть. З хати вийшов Ігор, швидко простував вулицею. Школа далеко, аж у місті, поки зайдеться – якраз буде час науки. Назустріч виїхав селянин з повним возом дівчат. Школяр скинув шапку, дуже чемно вклонився й кинув увічливе «добрий день».

З вилами, деякі з граблями, інші руками розкидали купи гною по вузьких смугах, по довгих нешироких загонах, по нивках. Селяни відпрягали коні, воли від возів, впрягали в плуги. Селянин широко перехрестився і мозольними руками охопив чепіги плуга.

– Вйо, карі! Вйо, гніді! Цабе, сірі волики, цабе!

За плугом повагом, мистецькою плоскорізьбою укладалися блискучі чорні скиби, на яких де-не-де білили борозняки, сновигали миші. Гребенястими морськими хвилями вкривають скиби слід поліських орачів.

Селяни з піснями розкидали гній по полю. Сонечко добігало до полудня. Тпрр, карі! тпрр, гніді! тпрр, сірі волики, тпрр!

Замовкали пісні на полях. Орачі завішували на шії коням, волам комачі з вівсом. Селяни, селянки сиділи при возах, споживали полудень. По обіді, напившись води з болота, знову за плугами йшли орачі. Коні, воли блембають ногами. Поміж ними теліпаються довгі обсмикані хвости, як мотуззя. Час від часу шкапина або волик стріпне вухом, обганяючись від настирливого комара або від іншої комашні.

Молодші дівчата з піснями розкидали гній по полю. Сонечко бігло по небі. На сьогодні вистачить розкидати. Селянки з граблями, з вилами, з піснями сходили з поля. Оставалися одні тільки орачі доорювати покриті гноєм шматочки землі.

Другого дня знову майже всі повиїжджали в поле. Вигнали товар на пасовища. З ранньою годиною повиходили парубки до міста – на заробітки. В селі стало тихо та безлюдно. Веселе сонечко кидало снопами проміння та поливало курні хатки сліпучо-ясним блиском та теплом. Ластівки весело щебетали попід стріхами, ліплячи кубла з болота. Горобчики аж заходилися від співу, чирикали в розлогих вербах, у гіллястих липах, в осоках. Бузьки голосно клекотали на клунях, на хатах. По подвір'ях сокотали кури, півні піяли, злітаючи на тин, на браму. Попід хатами сиділи на призьбах старі діди. Баби метушилися по господарях, щоб прилюдний вид був у хатині. Вимиті чистенько глиняні горнятка, гладушки розвішували по тинах, по стовпчиках і собі виходили на вулицю та сідали на призьбах. Сиділи скулені, латали дрантя. Дехто забавлявся дітьми. Діди сиділи та смоктали невідлучні цибухи. Дітворня громадками бродила з кінця в кінець вулиці, інші покотом котилися по піску, другі сипали піском один одному в лице, зумисне в очі. Деякі сиділи, підібгавши під себе ноги, й руками сипали пісок догори. Стовпи куряви

здіймалися вгору. Діти з гомоном, вереском вертілися, перебігали, йшли навздогін – хто перший вбіжить і перебіжить створену куряву. Бігали, скакали, робили «млинки» по теплому піску. Інші ковзалися в болоті біля криниці, вимащуючи гряззю ноженята, рученята, ціле личко, з криком, з вереском бігли по вулиці в куряву і кричали: «Чорти! Чорти!» А декілька дітей поскидали одєжинки, стояли в болоті біля криниці і обмазували тільки грязюкою. «То вже справжньої нечистої сили не допустимо на нашу сторону!» Вимазані грязюкою відважно йшли на приступ, та биті боронилися, відсипаючись піском. Нічого не помагало нечистим духам. Зачали кидати в чорних дернинками, грудочками, камінцями. Крик, вереск, гомін розносилися по селу. Раптом пронизливий плач спаралізував гулянки. Дітворня миттю розбіглася, зникла, невідомо куди подалась. Як ті горобчики, зникли в гущавині. А посеред вулиці дитина заходилася від плачу.

Від найближчої хати встав дід з призьби, підійшов до дитини й підвів її. Гола дитина брудними рученятами закрила очі, ще дужче заплакала, вириваючись з рук старця. Дідуган міцно держав одною рукою за рученя, другою поводив по голівці.

– Ой мні лишенько – кров! Маєш скалічену головку, – голосно проказав. – Ходім, я загою вавку.

Дитина покійно побігла за дідом.

– Сідай!

Підвівши дитину під хату, пальцем вказав на призьбу. Вона сіла. Дід, зігнувшись, пішов уздовж тину і рвав кривавник. Підійшов до дитини, сів, узяв причіпленого до паса ножа, розкрив і почав сікти зілля. Дрібненько посічене зіллячко поклав на головку, на саму ранку.

– Зараз перестане сочитися кров. Де ж твоя, пустунчику, сорочечка?

– Там, біля криниці лежить, – відказала дитина.

– Біжи принеси, то я тебе одягну, не годиться страхуном бігати по вулиці.

– Кров не буде бігти з голови, як я встану?

– Ні, не буде, тільки поволі йди, щоб не скинути з вавки зіллячка. Ні, ліпше зажди, піду сам.

Потюпав до криниці. Діти – зграями, на віддалі, по другій стороні вулиці попід хатами – сунулися разом з дідом. Підійшов дід під криницю, став.

– Ой мні! – вигукнув з жахом.

Льоха лежала в грязі, а поросята бігали та рилися по лежачих сорочинках, штанцях. Зігнав дід свиню з калюжі, відігнав геть від криниці, вернувся і став. Скинув шапку, чухався в потилицю.

– А то пусті діти! Поскидали одержу й так лишили. Поросята порозтягали, забруднили грязюкою всеньку-всеньку! Кільки ж їй багато! Котра ж буде сорочинка тої дитини?

Дід стояв і чухався в потилицю, дивлячись на розкидані дитячі ноші. А дітвора з-попід хат видивляла очі на діда. Дід підіймав одержину й кожну зокрема обтріпував від болота, вішав на тин. Розвішав усенькі ноші проти сонця. Коли кінчив розвішувати, гукнув дитину. Те зійшло з призьби, повільним рівним ходом ішло.

– Де ж твоя сорочинка, стрибунчику? Віднайди. Коб не я, то льоха порозтягала б всеньку одержу й порвала б на шматки. Які ви пусті діти! Прости, Господи, гріха!

Дитина підійшла до тину, поглядом окинула з кінця в кінець розвішану на тині одержу.

– Не знаю, не віднайду! – й почало вголос плакати. – Віднайдіть ви, діду!

– В чому ти бігало – чи в сорочинці з штанцями, чи тільки в самій сорочині?

– Не знаю, забув, діду. Віднайдіть ви мою одержу, а то як мама прийдуть з поля, будуть бити мене, – крізь сльози говорила дитина.

– Ой, лишенько, горе мені з такою лихою годиною, прости, Господи, гріха, – чухаючи потилицю, говорив дід. – Як же ж я тобі віднайду, коли на очі не бачив, у чому ти бігало?

– Діду, віднайдіть мою одержу, – крізь сльози благала дитина.

Дід оглянувся.

– Ідіть-но, забирайте свої одержі! – гукнув на стоячих голих дітей, які здаля дивилися совами. Діти стояли мовчки. – Хутчіше, а як ні, позабираю, занесу до хати, задержу, поки не вернуться ваші матері з поля, тоді лишень повіддаю.

Діти крадькома підходили до тину, стягали хто сорочину, хто штанята, втікачем віддалялись, аж курява здіймалася слідом за дрібненькими ноженнями.

– А то пусті діти, прости, Господи, гріха, – підходячи до тину, проказав дід. Одягнув хлопчаків штаненята, сорочку, і разом сіли під тою самою хатою, де дід наклав зілля на рану.

– Чи вже можна, діду, бігати? – озвалася через якийсь час дитина, дивлячись на дітей, що знову почали бігати.

– А йди та бігай, тільки-но стережися, щоб знову не розбили голови. Те зілля най лежить на вавці.

Злізло з призьби і пішло, мов зірвалося песеня з прив'язі, – з криком, з вереском погнало до дітей.

Діти стояли та пильно дивилися догори. В блакитних просторах кружляв бузько над селом. Кружляв і осів на хату, на кубло, підніс червоний дзьоб догори й голосно заклекотав.

Це бавило дітей. Якась дитина кинула камінчик на бузька. Птах розкрив свої величезні крила, знявся тяжко з кубла, зник за болотом, за лісом. Діти захоплено плескали в долоні.

– Що ви доброго зробили? – озвався той самий дід. Діти розбіглися, тільки троє стояло та дивилося без розуміння на діда.

– Не можна докучати пташині, не годиться, за це великий гріх від Бога. Сядьмо тутечки під хатою, я вам розкажу про бузька.

Сів дід на призьбі, сіли діти біля старого й ноженятами вимахували в повітрі. Дід вийняв з-за пазухи капшук, наклав тютюну в люльку, вийняв кресало та губку, викресав вогню, прикурив.

– Не махайте ноженятами, не годиться, бо тим колишете чорта, нечисту силу, не споминаючи проти полудня.

Перестали вимахувати босими дрібненькими чорними ноженятами. Дід цмокнув цибуха, сплюнув крізь зуби, ногою розтер по землі.

– Слухайте!.. Ага, гукніть-но на тих, хай вони прийдуть та послухають.

Діти загукали:

– Ходіть! Ходіть! Дід казку розкаже!

Розсміявся дід у голос, узяв дитину на руки і притис до грудей. Діти сходилися під хату.

– Слухайте, мої стрибунчики! Господь сотворив небо, землю та сонце. Натворив багато різної тварі, себто звірів з головами, довгих зміїв, різних чудернацьких повзунів, всякої комашні, мушні, багато-багато інших докучливих крилатих тваринок. А потім насамкінець Бог сотворив і чоловіка. Між людьми сам Господь жив. Тоді на землі був рай. Жилося всім, як у тій казці. Докучала тільки комарня та всяка

дрібненька інша мушня, болюче тяла. Були ж і ядовиті змії, різні повзуни. Як тільки кого вкусила – той зараз і вмирав. Бог це бачив. Бачив тую помилку, яку зробив, що натворив усяких шкідливих істот у житті людини. От і надумав виправити тую помилку. Господь є добротливий. Опікун людського життя. Зачав визбирувати сивенький дідуган усі ті нікчемні шкідливі тваринки, наклав того великий кропивняк. Зав'язав і ніс викинути в болото, щоб усе те там утопилося, пропало, повиздихало, щоб більше людям не докучало. На цей час ішов селянин і вгледів, що стареча так бореться з ношею. Жаль зробилося старого дідугана.

– Давайте, я вам крихотку піднесу. Куди ж це ви, діду, несете такий повний міх?

– Та от, небоже, тащу за шлях у болото вкинути, в прогалину, – дід-бог відповів, задаючи кропивняка селянинові.

Той ніс.

– Тільки, синочку, не розв'язуй, отак укинь, як є, до прогалини.

Селянина по дорозі дуже зацікавило, що може бути в кропивнякові так багато, такого тяжкого, аж ноги вгинаються під ношею. «Може, щось таке, що мені може знадобиться в господарстві, або що?» В гущавині скинув з плечей кропивняк.

– Треба ж зобачити, таку ж дорогу ніс не знати що!

Почав розв'язувати. Та все, що було в мішку, хмарами кинулось. Так той чоловік, мої стрибунчики, не зміг уже був зав'язати мішка. Комарня цілими хмарами осідала на селянина й болісно тяла. Неборака відганявся. Тим часом повзуни вилазили з кропивняка й повзли в густі лісові зарослі. Жаби вискакували до болота, до води, ховалися в жабурині. А змії зі свистом розлетілися, а некриласті поховалися в гущавині,

по болотах, по травах. Деякі в землю порилися. Мурашня розповзлася по лісах, болотах. Комарня та комашня розлетілася по лозах, по березняках. Коли все розповзлося, розлізлося, розлетілося, зникло з очей селянина, взяв він мішок, укинув у прогалину і вийшов з березняка. Господь на нього ждав.

– Ну, як, синочку, вкинув? – запитав.

– А так, діду, вкинув, – збрехав селянин.

Бог його заляв і перетворив на птаха.

– Будеш вічно вибирувати те гадіння, жаб, що розпустив.

Та й вже селянин з шляху знявся птахом-бузьком, полетів на болото, на мочари. Бузько – то заклятий Богом чоловік, вибирує жаби, гадюки та різних інших плазунів по болотах, по мочарах. Через те не годиться, мої любі голуб'ятка, докучати бузькам, усе ж то птахи, які разом з нами живуть у селі.

Замовк, з рота вийняв цибух, поштовхав вогонь у люльці, знову всадив у зуби.

– Діду! – озвалася дитина з гуртка. – Чи тепер Бог живе разом з нами на землі?

– О ні, моя люба дитино! Ні! – відказав дід.

– Чому, діду, не живе з нами? Чому нема раю на землі?

– Яке ж ти цікаве дитя! – киваючи головою, проказав сивенький дідок. – Господь довго жив з людьми на землі, так само орав, так само сіяв, так само робив, як усі, як кожний з ваших батьків. Коли ж поміж людьми почала зростати жадоба, ненависть, мої дрібнята, крадіжки. Звідусіль пішли вбивства. Як то люди кажуть, коб міг, то б у ложці води втопив би. Так було тоді. Розпочалися війни. Людська кров полилася водою по землі. Рідний брат убивав брата. Син убивав батька, батько рідного сина. Розлютився тоді, мої дрібнята, Господь на людей, бо зрозумів, що далі з людьми жити не можна, і

перенісся з землі в небеса, в небо. І зразу зник з землі всякий рай, всяке гарне добре життя. Бо де ж Господня свята душа могла бути між такими звірями? Тепер з неба, мої стрибунчики, карає людей за те, що грішать люди. Хоче, щоб любов, тая любов з раю, в полон взяла людство, і брат брата любив, сестричка любила сестричку, як перший майський ранок любить квітку в лузі. Але в душах людських сатана точить ніж. За те Господь тяжко карає людей, насилаючи різні недуги. Все залежить від Бога, мої дрібнятка: життя людини і квітки, і звірини в лісі, й риби в морі; залежить від Бога життя найменшої тваринки, без божого відома ніщо не згине марно.

– Діду, а якби Бог був на землі, краще б жилося нам?

– Відомо, моя дитиночко, відомо, що краще б жилося нам, гарніше було б наше життя. Не було б пошестей, недуг, наше життя було б гарне, як гарна квітка в росі.

– Чому, діду, Бог не зібрав усіх тих людей-звірів у кропивняк та не виніс у болото потопити, або не підпалив, або що?

– Коли, мої любі діти, Господь сотворив людину в образі божім, на вид божий, то вдихнув у неї безсмертну душу, дав розум, дав усе божественне, святе. Через те вже не мав права ламати свого слова, через те віддалився від нас, грішних людей. Тоді завітає до нас, житиме разом з нами, коли розум наш, розум людини одержить перемогу над сатаною. Повернеться знову на землю рай. Буде гарно цвісти життя людське. Пишно, як пишний квіт росте в букеті конвалій.

Похитав головою, замовк. Обступивши півколом діда, маленькі слухачі не зводили з нього бистрих оченят. У захопленому настрої стояли мовчки та ждали. Може, щось ще цікавого розкаже. Дід мовчав. Тільки глибокі часті зітхання

видобувалися з німічних грудей. Злізла одна дитина з призьби, пропхалася, стала проти діда, вийняла палець з рота.

– Діду, розкажіть нам ще щось цікавого! – просило хлопчєня. – Розкажіть про шуліку, про вовка, – лебєділо, не зводячи живих очєнят. І знову палець до рота.

У той час рознеслося голосне гукання бабусь на дітей, їсти пора. Розбіглися діти по хатах.

Дід і собі встав і увійшов у хату.

Сонце сідало за ліс, за болота.

Здалека неслись і вливалися зі всіх сторін у село пісні.

– Уже наші вертаються з поля.

Баби вставали з призьб і розходилися. Здіймали горнятка й гладушки з тинів, з стовпчиків, уносили до хат. Діди вносили дрова: зараз варитиметься вечєря. Вже з деяких хат дим з димарів підносився догори. Йшли дідугани з коромислами на плечах: одні по воду, інші верталися від криниць з повними дерев'яними відрами. Діти на цілу вулицю заверещали:

– Мати йдуть з поля!

– Мати вертаються з поля!

Сєлянки хапали дітей, притискали до грудєй і окидали пєкучими поцілунками обморусанє, запиленє личко, обпорошену голівку. Діти тулилися до матерів, дрібнєнькими ручєнятами обіймали чорні, загорілі від весняного сонця, від вітрів шії. Плєлися старшенькі коло ніг, ручєнятами вхопившись за спідниці, бігли за матерями, як вірні цуценята.

– Ой, мамо, їсти хочеться! Їсти, їсти хочеться! Їстоньки хочеться, мамо! – бєксали і ті, що на руках, і ті, що бігли слідком за матерями.

– Зараз, діточкі, зараз, мої голуб'ятка, наварю картоплі.

– Зараз, мої діточкі.

– Погодіть хвилинку, тим часом побігайте, порозважайтеся з дітьми. Ідіть!

...Вулицею йшов школяр.

– Що ж так пізно, Ігоре-небоже? – вигукнула дівчинка з блакитними, як поліські незабудки, великими очима. І знизала чорними, довгими, тоненькими, як шнурочки, бровами, наче моргнула.

– Наближаються іспити.

– Ось що! – сказала. – А може, так сьогодні звечора поспівали б?

– Чому ні? Хіба не знаєш, що я до співів перший?

– Коли так, то прийди. Буде багато дівчат та хлопців. Поспіваємо! – легенька усмішка відкрила рівенькі білі зубки, які блиснули з-під соковитих, як стиглі черешні, уст, мов дві низочки перлів. Кокетливо хитнула голівкою і відійшла.

Ігор і собі попрямував додому.

Уже товар йшов з пасовищ і ревів. Пастушки вигравали всякі мелодії на сопілках. Парубки та дівчата виходили з хат. Вийшов й Ігор. Став коло хати Тусаків. На призьбі попід хатою сиділо вже багато дівчат та парубків. Не було ще тільки Ірини. Сів на самому краю призьби. Зараз таки вибігла з хати Ірина й сіла біля Ігоря. Почали співати. Там, десь під хатою, хором підхопили смутну мелодію. Линули пісні по селі. Селяни сновигали по вулиці від хати до хати. Одні ходили по сусідах та питали про насіння, що його забракувало досіяти або досадити на нивці. Інші ходили до тих, що мають коні або воли, й просили зорати нивку й посіяти ярину, посадити картоплю. Напитавши орача, шукали дівчат, щоб одної днини розкидати гній, посадити бульбу та розсіяти ярину.

Вийшов з хати Тусак. Став у брамі, вийняв з калитки кресало, кремінь та губку, викресав вогню, закурив люльку, цмокнув, сплюнув і рушив повільним ходом. Увійшов до хати сусіда, Ігорового батька. Сусід сидів за столом та вечеряв.

– Добрий вечір у вашій хаті. То ви ще, Максиме, за вечерею, – дивуючись, проказав і сів на ослоні.

– Так. Сьогодні було стільки роботи, що мусив було затриматись.

Тусак сидів насуплений і смоктав люльку.

– Що гето ви, Миколо, сьогодні не в дусі? – відкладаючи ложку на стіл, запитав сусід.

– А от, Максиме, повідомлення з банку впало на мою душу, на серце, на голову гризотою та засмоктало, немов та гадина, під грудьми.

– Чому?

– Банк відмовив позичку, поки не розпочну будову млина, тоді лишень на його викінчення дасть жадану суму.

– Ну, то розпочинайте будувати. А банк позичить на викінчення, й буде гаразд. По моєму розумінні, не треба собі так голови ламати. Я був тої думки, що банк зовсім відмовив вам позичити гроші.

– Так воно так. Але я вже зовсім інакше з тим вирішив. У цьому році вже занехаю будівлю млина, а відкладу на той рік. Побачу. Може бути, своєю власною кишенею побудую, а як забракне грошей, то дуже мало, тоді позичиться від банку. Обдумав. Обміркував усе гарненько і дійшов до того переконання, що влізти в борги – то немудра штука, але потім віддавати...

– Як собі хочете, то ваше діло, ваша річ. А чи вже кінчили оранину та сівбу, Миколо?

– Ні ще. Треба пару днів. Ще маю посіяти, картоплю посадити. Або що?

– Я думав, що ви вже кінчили або кінчаєте. Мені б зорали та посіяли, посадили би картоплі.

– Обіцювати, сусіде, не можу. Ще своєї ріллі не закінчив, а ще й Дмитрисі треба зорати та посіяти. Вона ж таки в мене від самої весни робить.

– Коли так, то треба йти на село та просити когось іншого. Завтра маю вільний день від роботи, то треба посіяти та посадити.

На той час увійшов Ігор до хати.

Тусак встав, викресав вогню, знову закурив і вийшов. Максим наклав шапку і вийшов услід за сусідом. Микола попрямував до хати, а Максим пішов на село. Напитав орача, напитав і дівчат. Прийшов до хати, понасипав у мішки насіння, приготувався до сівби та до садження.

Ранком, ще тільки почало на світ пробиратися, знову виїжджали селяни з села в поле. Селянки з рискалями, з граблями та вилами виходили на городи скопувати грядки під городовину. Дівчата розкидали гній. Лилися потоками пісні по городах, по селі. Горобчики хмарами сиділи в розлогих вербах, осокомах, липах, весело щебетали. Чорними грудочками сиділи на невидимих нитках жайворонки над землею й розкидали пісні весняних мелодій. Над селянками гула пронизливо всяка комашня. Час від часу з бренькотом зірваної струни загуде джміль або трутень і з бренькотом понесеться далі.

Ігор поглянув на свій викінчений малюнок, потер руки, огорнув у чистий білий папір, узяв книжки, рамку з малюнком і вийшов з хати. Пішов швидкою дорогою по топнистій дорозі.

В школі вчитель від усіх учнів позабирав малюнки. Після уроків і молитви Ігор вийшов з класу, пробіг швидко шкільний парк і вийшов на шосе, повернув на шлях. За містом звернув на польову стежку. Вийшов на узгір'я, сів над самою кручею, взяв книжку в руки, розгорнув і почав читати. Те узгір'я є любимим закутком Ігоря. Рік у рік від самої весни аж до іспитів сидить він тут за книжкою. Дуже полюбив це місце. Бо звідси, начеб з вікна, розкидаються безмежні простори, поліські мальовничі пейзажі. Тут завжди царить цвинтарна тиша. Інколи тільки свист локомотива переб'є її довгим пронизливим гудком, засопе, запихтить, проповзе біля узгір'я – і знову тиша.

Відірвав очі від книжки. Поглядом блукав уже по зеленому узгір'ї. З перевішеною через плечі гітарою сходила на кручу дівчина. В неї Ігор уп'ялив очі. Знайома з вигляду особа, а де її бачив – не міг пригадати. Відшукував у пам'яті. Тим часом вона вийшла на саме узгір'я, сіла на камінь і рукою торкнулася струн. Полилася дивна пісня по узгір'ї. Ігор закрив книжку, встав і нишком почав підкрадатися, щоб часом не наполохати тієї дивної мелодії, тих дивних тонів гітари і самої русалки. Стояв за деревом і дивився. З-за дерева виступив наперед і стиха сказав:

– Напрочуд граєте!

– Ха-ха-ха! – розсміялася дівчина. Її сміх дзвіночком прозвучав навкруги. – От тобі комплімент!

– Ніякий не комплімент, а щира правда. У вашій пісні, у вашій гітарі є щось такого, що мимоволі заслухаєшся... Хто ви?

– Я звуся Святослава, а називають мене в хаті Світланкою. А зрештою, пане Ігоре, ви мусили б мене добре знати, не раз зустрічали ви мене на шкільному подвір'ї, коли гусям або свиням несла цеберки з їжею.

– То ви...

– Так, то я, – підхопила дівчина, – дочка шкільного сторожа. До побачення! – і намірилася йти.

– Чого ж так швидко відходите, Світланко?

– Відходжу, час мені до хати.

Ігор стиснув м'яку ручку Світлани, і вони разом ступали по узгір'ї. Вийшли на рівні квітасті луки.

– Ігоре, прошу вас, верніться.

– Чому?

– Тому, що так бажаю.

– Я вас, Світланко, відведу аж у ваш дім.

– Ліпше сказали б – в сутерини. Рішуче цього не бажаю, – вирвала свою ручку з рук Ігоря та швидким ходом пішла.

Ігор стояв та дивився.

Світланка серною стрибала з шпали на шпалу. Здала чорною точкою сунулася тінь чоловіка.

Ігор бачив, як ця тінь, зрівнявшись зі Світланкою, застигла в хвилинному поклоні, держачи капелюх у руці, а потім чоловік наблизився, взяв руку Світланки, підніс до уст, цілував, поки не вирвала руки. Вони зійшли з полотна залізниці, увійшли в ліс і зникли з очей Ігоря.

Увечері молодь сиділа попід хатами й співала. Під хатою Тусаків сиділи хлопці й дівчата, чекали Ігоря. Даремно. Ігор не вийшов співати. Навіть Ірина приходила просити. Не дочекавшись Ігоря, молодь розійшлася по хатах, а деякі пішли туди, де співали. Ірина зараз таки й собі лягла спати.

Ігор цілу ніч навіть не сплющив ока. Встав ранком, узяв книжки й пішов до школи.

По хіднику коло школи ходив туди й назад, не зводячи очей з помешкання шкільного сторожа, з вікон сутерин. Цілим серцем, цілою душею бажав побачити Світланку.

Дівчина навіть не показалася через маленькі шибки сутеринних вікон, не показалася і на шкільному подвір'ї.

Після уроків влаштував учитель малювання виставку найкращих творів – малюнків з усієї школи. До залу увійшли вчителі вищих і нижчих класів, школярі. Всі оглядали картини. Найбільше людей групувалося біля картини, на якій була зображена стара жебрачка з підписом: «Прохачка з Полісся». Вчителі дивувалися і не могли надивуватися, як майстерно намальовано картину. Здавалося, що дивиться з картини живими старечими очима жебрачка з Полісся і своїми зморшками, посинілими, порепаними губами просить, благає в людей помочі; здавалося, з тремтінням підноситься та стареча жилиста рука, а навіть чути її хрипкий голос, як просить кусень насущного.

– Автором того твору, – сказав учитель, – є учень шостого класу Ігор Горпиненко, який має великий малярський талант.

Ігор чомусь подумав: «От щоб Світланка про це чула!»

Вчитель відійшов до другої картини й почав пояснювати далі. Ігор ледве пробився надвір. Окинув поглядом шкільне подвір'я раз і вдруге та рушив тихою ходою додому. Знову не виходив на вулицю.

Коли вранці йшов до школи, то Ірина перестріла його коло своєї хати. Сумно дивилася на Ігоря, пальцями гладила пелюстки якоїсь польової квітки.

– Чому, Ігоре, не приходиш співати пісень? – тихо спитала.

– Іспити, Ірино, не дозволяють тратити часу на розваги, – відповів.

Увечері під хатою Тусаків після роботи вже не збиралась молодь співати. Та й сама Ірина щовечора йшла на село, де

збиралися дівчата та хлопці. А Ігор, як тільки було повернутися зі школи, так і просидить цілий вечір за книжками.

Зате він відмінно склав іспит до сьомого класу. На закінчення шкільного року влаштовано вечорниці у школі. Тоді, коли всі розважалися в танцях, Ігор сновигав під вікнами сутеринів шкільного сторожа. З помешкання чулися звуки гітари з тою самою дивною мелодією. Світланка грала. Ігор сперся спиною об старий гіллястий каштан і не зводив очей з вікон. Довго стояв і дивився в шибку, може, стояв би ще, але вплив місяць на чисту синяву неба й обкинув ясним світлом Ігоря. Зітхнув і пішов хідником уздовж вулиці. Зайшов до крамнички, купив цигарок, поклав до кишені і тим самим хідником вернувся. Набрався відваги і зайшов до шкільного сторожа. Світланка з усмішкою кинула погляд на двері, потім раптом спохмурніла і опустила очі на гітару. Шкільний сторож глянув ласкаво на Ігоря.

– Сідайте в нашої хаті, – сказав.

– Дякую, я тільки на хвилину зайшов, покурити.

Вийняв з кишені пачку, дав цигарку сторожеві і собі всадив у зуби. Сторож запалив скалку й подав вогню. Ігор закурив.

– Не стійте, сідайте, хай сідають у моєї хаті свати, маю дівку на видданні!

– Тато опам'ятався б ліпше, що говорить, – усміхнулася Світланка.

– Не глузую, моя донечко!

Світланка вже не співала, тільки грала. Ігор скурив цигарку, попрощався і вийшов.

II

Кінчилися у полі роботи. Розсіялось ярину по нивках, посадилося картоплі по загонах, на городі посіялося мак, огірки, посадилося капусту, насіялось всякої дрібної городовини. В хаті зробилося чистенько, а в коморі голенько, начеб якась невидима рука повимітала чародійним віником усе геть з долівок, з бочок, з більших і менших засіків. Тільки в одному ще льосі зосталося трохи бульби та в бочці квашеної капусти, а в другій при самому дні – квашених огірків. Так усюди чистенько, не найдеш ні зернятка жита, ні зернятка проса, ні на лікарство зернятка гречки. В коморі бігають по полицях щурі та миші, такі схудлі, що тільки одні кості стирчать. То вже переднівок. Починається голод. До жнив гай-гай як ще далеко. Що тут діяти, що тут робити? І як, куди тут ударитися головою, щоб знайти якусь роботу, щоб хоч чим-небудь можна було піддержати в животінні сім'ю. Діти такі дрібнятка, як макові зернятка, воно ані не розуміє, ані не хоче того зрозуміти, що нема. Плаче: дай їсти – і годі. А ти, чоловіче, хоч із землі дістань, а дай!

При хаті, біля якої розлога верба випиналась у хмари, криничний журавель стирчав носом догори. Сходилися люди. Вешталися, підпираючись киями, старі діди та старенькі баби, поміж усіх сновигали діти. Ігор підійшов до криниці. Баби кінчиками хустинок утирали очі від сліз, і діди затьмарені слізьми очі витирали рукавами. Селянки то вже вголос плакали. З хати неслося пронизливе голосіння. Ігор увійшов у хату. На збитому з дощок ліжку лежав чоловік зі здутим животом та ойкав. Жінка вертілася коло постелі недужого, неначе тая перепілка коло зруйнованого кубла, й голосила на всю хату.

Знахарка стояла безпорадно з опущеними руками. Ігор підступив до двох парубків, що сиділи на ослоні з опущеними головами, і поспитав про причину недуги батька. Ті знизали плечима: не знаємо, мовляв, що то за недуга.

Недавно так само був захворів і пролежав два дні. Тепер вернувся з міста, з'їв, і тут же скулився від болів у правому боці. Вже знахарка дала святої крейди з вином, і то нічого не помагає, а нарікає батько, що ріже в животі. Недужий у цей час підніс руку й кивнув на синів.

– Дорогі дітки, – почав ледве чутним, хрипким, здушеним голосом. – Я вже, здається, умру, чую, як холодніє моє тіло, а призвав вас, щоб поділити вас батьковим майном. Тобі, як меншенькому, сину, даю тих два загони за болотом, де росте самотня берізка на межі. – І поклав змозолену руку на голову меншого сина. – Тобі в твою опіку віддаю мою жінку, а твою збідолачену матір, нею, дорогий сину, мусиш піклуватися аж до її смерті. Твоя коровинка, твоя половина хати і більше нічого, то все, що мав тобі дати твій батько. Дозволяю тобі зараз по моїй смерті одружитися з тою дівчиною, про котру ми вже не раз з тобою говорили. Найматір твоя трошки спічне.

Нахилився до стоячого на колінах сина і поклав тихий передсмертний поцілунок на чоло.

– Тобі, як старшому, попалася трошки гірша земля, та вірю в те, що ти собі даси раду. Для тебе zostався і кінь, і віз, і півхати. А там якось-то між собою самі погодитесь з хатою. Або ти сплатиш половину молодшому братові, або він тобі сплатить. Це все, мої дорогі діти, чим можу вас наділити.

Підвівся і старшого поцілував.

– А ти, жіночко, прощай, віддав тебе в опіку меншому

синові. Не плач, жіночко, не плач, на тамтому світі знову спіткаємось і будемо разом жити, як жили на землі.

Очі недужого заволоклися каламутною оболонкою та вп'ялись у сусідів, що стояли в хаті. Уста в передсмертних судорогах тремтіли, всі почули тільки слово «прощайте!» Уста пополотніли, скам'яніли, застигли. Вдова заголосила, жменями рвучи волосся на голові. Сини стояли з опущеними головами біля ліжка мертвого батька і плакали. І всі плакали, хто тільки був у хаті, крізь сльози навколішках промовляли молитви. Прочитав молитву й Ігор і пропхався з хати надвір. На вулиці коло хати товпилося багато людей, зійшлося майже ціле село. Деякі жінки, як виходили з хати, то вголос плакали. Деякі стояли, опираючись об тин, об хату, деякі з опущеними головами сиділи на траві, на призьбі довкола хати.

— Та, бідолаха, вмер, не видержав.

— І не втратив пам'яті до самої смерті. Поділив синів як слід, попрощався з сім'єю, з сусідами, був таки при добрій пам'яті та розумінні.

— Вмер, не допомгла навіть свята крейда з церковним вином.

— То вже мусить бути якась інша недуга, та дуже тяжка.

— Царство небесне, то ж і мій батько вмер на таку саму хворобу. Ото вже буде шість років на саме копання картоплі, як спочиває у святій землі. Як був вернувся з поля та з'їв вечерю, відійшов від столу і ой та ой — так і сконав.

— Що ж це за така недуга смертельна ходить по людях, і вони вмирають? Я сам того не знаю. Знаю тільки одне, що мій небіжчик-батько також нарікав на біль у правому боці в животі.

З кожною хвилиною меншало людей коло хати й на

подвір'ї, лишалися тільки старі діди та немічні баби, які входили в хату і шептали молитви.

Хто тільки проходив повз хату – хрестився.

– Господь його осудить у царстві своїм, але на землі був добрий чоловік, була дуже чемна з нього людина в селі. Був добрий сусід.

Хрестилися селяни, що йшли повз вікна, через котрі виднілися свічки. Хрестилися пастухи й пастушки, діти, проходячи повз хату, ступаючи за чередами. А ввечері знов збиралося під хатою ціле село – від немічних старих до дітей. По селі вже не лунали пісні. Борони Боже, був би великий гріх від Господа Бога, а покійникові прикро. Треба вшанувати смерть сусіда. Не годиться співати, коли покійник є у селі. Три довгих дні село було повите сумом. Навіть ніде сміх молоді не загомонів під хатою.

Уже третій день волочиться чоловік по місту, не бачачи навіть і грошика! Як тут бути, як тут далі жити? Понапозичалось у сусідів солі, треба повіддавати, треба купити хоч якихось круп, борошна. Вже нема що їсти, тільки й знай, що на снідання бульба, на обід картоплянка, а на вечерю знову-таки та сама бульба, нічим замінити її. Боже! Яке воно все незмінне! Та ще коб воно було так завжди, то було б з бідною пополам, а то й бульбина виходить. Як вийде й вона, як вийшло все з бочок, з засіків, що тоді їсти? Не можна ніде роботи найти, нема де заробити декілька грошів, купити солі та повіддавати сусідам, аж сором, що не можеш дотримати свого слова. А тутечки лихо, хоч умри – ніде заробити навіть і грошика. Тяжко, тяжко жити в такому гіркому безталанні.

З такими думками поліщуцький сірома лягає спати, з такими самими думками і встає. Метушаться селянки по

господах, мов ті бджілки коло вулика. Треба подоїти коровочку, треба наварити бульби та вирядити дітей, що йдуть за товаром на вигони. Та треба бігти на город полоти грядки, бо вже заглушує дика хопта городовину. Як вже вернешся з нивки в хату, то треба з нічого щось зварити на полудень. Знести треба зілля з городів та приготувати цебер коровині під морду чи свині, при тому знову тебе захопить ніч. Боже, яке те життя буденне та сіре. Все те саме довкола! О! Вже й бульбина кипить у печі, а не маю чим посолити. Ой і вїлися в самі печінки ті позички, як ржавчина в залізо. Недарма сказано: «Як хліб є, солі нема; сіль є, то хліба нема».

А діти вже липли до тієї хати, з якої пахло свіжим святим насущним, як мухи на мед, і сідали на призьбах довкола. Інше з окрайчиком свіжої палянички виходить з хати. Жадібно дивилися діти на того, що їло хліб.

— Дай мені кусничок хліба, дай!

Дитина відламала і тремтячою рукою подала трохи шкуринки котромусь.

— Дай мені клаптичок шкуринки...

— І мені дай на один тільки зуб. Я тільки вкушу. На один зуб хліба. Дивись, я хліба не маю. Дай, дай! Я тільки вкушу, далібо, присяйбо, вкушу, дивись! У нас хліба нема, наш тато ще не заробив на хліб.

Діти ламали та ділили хліб.

— Смачна паляничка! Ах, яка смачна паляничка! Ти ще йди до хати та попроси у матері. Як вийдеш, то даси мені. Як батько мій заробить і купить борошна, мати спече, тоді я тобі дам великий кусень хліба. Далібо, присяйбо, що дам, повір мені, що віддам тобі!

Деякі селяни йшли польовими стежинками та доріжками і сумно дивилися по піщаних полях, на яких хвилювалася

зжовкла селянська надія. Руно, спечене сонцем жовте руно збіж дрібними низенькими стеблами випиналося вгору з пустельних пісків, такі рідкі жита, га! Тільки де-не-де зеленяться по низинах.

– Ого! Дивись, як на братовій нивці збіжжя зеленіє. Як гарно випинається вгору. Ці два загони завжди так гарно родять. Хоч, умираючи, батько заповів ці два загони братові, але це несправедливе завіщання. Хоч би світ догори ногами перевернувся, а я її матиму за свою як не сьогодні, то завтра, а все ж відберу від брата. Такі загони й так хороше родять. А мої піщуги – і більше нічого. От чим батько наділив молодшого сина, щоб син сіяв і з того хліб їв, був ситий та ніколи не голодував! Тих два загони взяти й мою сердешну піщугу до купи, то одному ще можна з родинкою якомсь блимати життям у світі. Ні, ці два загони мусять бути конечно моїми, хоч би на чому світ не стояв!

А там, за пісками, розкинулася безкрая тундра Полісся з відвічними болотами, непрохідними багнищами, повна зрадливих і страшних мочар-трясовин. Сягнути оком – усе болота та болота з багнищами, з карликовим лісом та з гущавиною лоз, верб і березини. А де тільки відблиском золота мерехтять піски, то там уже розкидається поліщуцьке село з маленькими вбогими хатиночками, які, наче ті курники, стоять під хмародерними вербами, під стрункими тополями та попід розлогими липами. Вони вічно шелестять над хатками та розлогим гіллям вкривають їх убогість. З журбою і сумом входять селяни в село. Цього року не буде хліба. В полі пашня аж жовкла від такої спекотнечі, на нивках від сонця аж поварилася городовина, га! Ой, Боже мій, дощику треба! Ой, треба дощику. Пошли, Господи, дощику! Збіжжя в полі, городовина і всяка рослинка на землі конає від спеки.

...Ігор вийшов з хати, за ним вибігли діти з куснями хліба в руках і всілись усі разом на призьбі. Ігор закрив обличчя руками і сидів непорушно. Діти жадібно їли хліб. Прибігли діти з сусідньої хати і голодними очима липли до кусків хліба. Ігор встав і пішов до хати.

– Дай кусник хліба! – залебедили діти.

Діти ламали скибку хліба на шматочки та ділилися. Вийшов Ігор, з-за пазухи вийняв паляницю й віддав сусідовим дітям.

– Стрибайте до хати, вас мати поділить, – сказав і сам пішов геть.

Ще навіть на світ не збиралося, тільки що перестала співати молодь, а вже в деяких хатах заблищало світло, розпорошуючи хатній морок. Світло смоляних трісок виливалося на вулицю через віконні шибки. Ще тоді спала ненька-природа: не чутно було співу пташок, ще не шепотів і ліс, і ті похилі верби над хатками та над тинами. Тільки один співун – соловейко розкидався дзвіночками надмірно в чарівній довкруги цвинтарній тиші, десь у кущах бузку і рож.

Уже в печах запалав вогонь. Селянки вештались у хатках з горнятками коло печей. Селяни вже тинялися по подвір'ях, мов щось шукали. Жінки вже понапікали картоплі. Чоловіки рихтували клунки.

Тумани спіливали в безкраї болота. Вмивалося сонечко в росі й втиралось плахтами сіножатніх боліт. А пташки то вже заливалися піснями в кущах і гущавинах. Мушня аж гула в селі. Товар ревів, півні піяли, а кури голосно сокотали.

Сірома-поліщук на своїм подвір'ї взяв під руку сокиру, почухав потилицю:

– Оставайтесь здорові й будьте з Богом, – кинув стоячим на порозі жінці й дітям.

– Йди здоров, най Господь тебе стереже і вдень, і вночі!
– в сльозах прощалася дружина з чоловіком.

– Іди здольов! Здольов! І вельтай до нас. Та плинеси нам хліба, татку! Тільки не забудь плинести хліба з Волині! – вигукували діти одне за одним.

– Принесу хліба своїм дрібняткам! – відгукнувся сірома здалека.

Діти повибігали на вулицю, а селянки з затьмареними слізьми очима та ласкавим поглядом проводжали чоловіків. Діти голосно пищали:

– Наш татко пішов по хліб на Волинь!

Виходили сіроми. Перед ними простягався широкий піщаний шлях, на якому ще волочилася туманами курая.

– Наш батько пішов по хліб на Волинь! – верещали діти з ранку аж до заходу сонця, а вже ввечері видивлялися на шлях, в нетерплячці ждали повернення батьків з хлібом з Волині.

– Ні, не видно нашого батька, – і з сумом поводили оченятками, зором блукаючи по обрію.

Разом з селянами і селянки йшли вже до міста. Деяких дівчат прийняли на ремонтні роботи, і вони разом з парубками ходили. А селянки то вже йшли з тою думкою: може, можна буде в місті у міщан прати білизну або білити, абощо? Аби тільки заробити гроша хоч би на сіль. А деякі то з коробками та з мисочками щоранку ходили на місто продавати щавель. Деколи продалось всенький щавель. Деколи й надібалось сяку-таку роботу, заробилось, і зараз – мов з вітром покотилися гроші.

– Коб ще хоч кожний день надібалось роботу та заробилось, то ще було би легше ладити з лихою годиною. Не завжди заробиться. Не завжди і продасться щавель. І знов при душі ні ламаного таляра. А як припаде до рук пару

грошиків, треба купити найпотрібніші речі. Купилося солі та повіддавалося за позичену в сусідок, купилось і круп, уже нема ні грошей, нема ні круп, ні солі. Чоловік пішов, а ти zostалась, як тая билина у полі. Жити треба. І бийся, як тая рибина у ставочку. Коб ще бульбина була, а то вже й та виходить, а до нової гай-гай. Коб були падали дощі, тоді ранню картоплю вже можна було б копати, а так ні, бо під кожним корчем на корінцях самі макові зав'язки. Як тутечки бути, бігме, в думках уже голова губиться. Інакше так треба зробити, як казав чоловік, що пішов на Волинь: винести на місто та продати його святкову сорочку та намітку полотна тоді, коли не буде що їсти. А вже так і є. Думала, що ось-ось вернеться, і так довго стримувалась, а тутечки ні слуху, ні чутки. Шкода, хіба тільки один Господь знає, як шкода продавати останню сорочку чоловіка та намітку полотна. Але будь мудрий, чоловіче, коли діти плачуть їсти! Продаси, не матиме чоловік сорочки на свято та на неділю, має одну на будень, і в тій пішов на Волинь, між люди.

А діти верещали, плакали їсти, жалібно заводили по хатах, неначе тая комарня по лозах, на болотах.

Упоравшись по господах, виходили селянки з полотном, з сорочками та йшли до міста. Аж надвечір верталися з клуночками.

А на другий день, коли товар входив у село, коли гуси та качки бігли з левад, тоді разом з курявою сунулися селяни з ношами на спинах, окурені, чорні, як та темна ніч, з їх ший випиналися сині жили від натуги та втоми – то верталися поліщуки-селяни до рідних хат.

– Тато! Тато! – лунав дитячий крик по селі. – Тато хліб несе! – верещали діти та ще здалеку простягали чорні худі рученята назустріч батькам.

– Так, треба й собі йти на Волинь по хліб. Сусіди от були, пішли та заробили. А тутечки ані сам, ані з кіньми не знайдеш роботи.

– Піду й я, мамо, на Волинь по хліб. Уже осточортіла мені ходанина день у день по місті; ходиш, ходиш, а не заробиш ні гроша, навіть не побачиш його.

– Як же ж я, синку, зостануся без тебе? Не йди! Як-небудь переживотієм там до жнив і матимем хліб. Таки не помремо з голоду, а так будеш волочитися по чужині. Ліпше залишися, – радила мати синові.

– Ні, мамо, піду. Коли батько вмирав, то наказував вас взяти під свою опіку. Був би великий сором і гріх, коли б голодували при мені. Картоплинки ще тільки на декілька днів вистачить. У місті заробітків нема. І в лісі дров не ріжуть. Склавши руки сидіти не годиться, з неба хліба Бог не кине, а блукати, як той волокита, по місті та дерти постолі – це не влаштовує мене. Піду. Тільки зрихтуйте мені клунок, напечіть на дорогу картоплі, і все. А я ще зайду до своєї дівчини.

Старший брат знизав плечима, окинув молодшого поглядом і вийшов з хати. А молодший брат пішов до нареченої, з якою батько дозволив одружитись.

Над ранок вернувся до хати. Вже мати сновигала по хаті, на ослоні вже стояв приготований клунок. Задуманий сидів біля столу старший брат. Мати поставила снідання на стіл. По сніданні молодший син наклав на себе ношу.

– Бувайте здорові, мамо! – кинув матері, що стояла коло печі.

Старший взяв сокиру й вийшов з хати. Вийшов і молодший. Якраз тоді вже заблимало з вікон світло в тих хатах, що їх хазяїни рихтувалися на Волинь.

– Піду сам, Волинь знаю, як «Отче наш».

Мати ще обняла своїми тремтячими схудлими руками сина у воротях і поцілувала в чоло.

– Не барися тільки, синку, вертайся чимшвидше до хати!

– Прийду тоді, коли зароблю для вас хліба, мамо!

На вулиці обкинув очима стежку та хатинку, в якій живе суджена. Ще з вікон визирала хатня темрява. Глибоко зітхнув, зняв шапку і осінив хрестом груди.

– Оставайтесь здорові, мамо, та з добрими думками.

Пішло двоє братів по вулиці, попід хатами, та вийшли на широкий шлях.

– Ти ще сьогодні не йди на Волинь, – каже один, – а підеш завтра. Сьогодні в місті маю роботу, разом скінчимо, купимо борошна, тоді собі підеш на Волинь. І так когось мушу взяти до себе та заробітком поділитися, а то вже попаде цілий заробіток у нашу кишеню.

– Маєш рацію, добре, – відказав молодший брат.

Саме поліщуки виходили на широкий шлях, що вів на Волинь. Худобина вже була вигнана на вигони й паслася. В селі пахло свіжим хлібом. Селяни розходилися стежками та доріжками. Молодиці та дівчата з коробками, з мішками пішли на місто продавати щавель. Попід хатами сиділи діди та баби, проти сонця, як завжди. Вже деякі й верталися з міста з порожніми коробками, з мішками. Вийшла й вдова та сіла на призьбі попід хатою. Сходились і сусідки під хату вдови.

– А мені, мої голубоньки, так моторошно на душі, що собі місця не можу знайти. Цілий день якийсь сум стискає душу і серце. Син пішов на Волинь на заробітки, це мене так турбує, що не можу собі місця знайти та й годі!

– Ет, нічого турбуватися, небого, пішов і прийде, не мале вже хлоп'ятко, такий, що чортові зуби виб'є та всіх би чортів злих, нечистих повиганяв з пекла.

– Ой так, ой так, мої голубоньки, за це вже я не боюся. Коли тепер такий час настав, такий світ, що люди самі в ньому, наче нечисті, злі духи, всі вони звірі, навіть хижіші від усякого звіра на світі. Коли тепер чоловік як зустріне людину десь у лісі або на шляху, то аж зжахнеться, людина людини боїться.

– Ой так, ой так уже воно є, та вже воно так ведеться!

Небо покривалося темними хмарами й швидко затягалося. Темніло.

З міста вийшли два брати і верталися в село. Йшли швидко та мовчки. По дорозі старший брат наткнувся ногою на камінь, зігнувся й камінь вклав у рядюжку та закинув на плече. Меншого брата це здивувало.

– Навіщо тобі цей камінь? – запитав.

– Хіба того не знаєш, що до хати все потрібне – буде тягар на огірки або капусту, колись мати казала принести каміння, бо погнили огірки в бочці.

Дійшли до річки, до мосту. Старший став так, що ноша у рядюжці лежала на стовпчикові.

– Знаєш, брате, щось усередині мене так тошнить, і мені здається, що не доволочу ніг до села, до хати. Мушу випити, щоб затруїти в череві хробака. Зійдім ото на той зелений берег та щось перекусимо.

Понад берегом відійшли далеко від дороги й сіли в кущах, здичіле віття яких творило навколо зелені заслони. Менший зараз і ліг на зелений траві, а той вийняв пляшку горілки з рядюжки, рукою вибив корок, перекинув у горло, випив без віддиху більше половини, а решту подав братові. Менший ковтнув пару разів і закрив корком пляшку.

– То буде матері, – сказав і вклав у рядюжку.

З вовчим смаком закушував старший брат та все оглядався

навколо. На той час усе небо заволоклося хмарами, вгорі гуркотіли громи та блискало.

– Я зумисне привів сюди тебе, – сказав старший грубим хрипким голосом. – Побалакати. Тих два наданих тобі батьком загони мусиш мені віддати, а я віддам тобі свої.

Менший брат, що все ще лежав, глянув на старшого.

– Так, ми мусимо обмінятися землею! Ти теє чуєш чи ні?

– Ні, брате, чим мене батько наділив, з того я рад, і воно, батьківське, мені дороге, дорожче навіть, як життя, – спокійно відказав.

– Молися Богу! – grimнув старший брат, і в його руках блиснула сокира.

– Що ти, брате, здурів чи що?

– Молися Богу, кажу тобі!

Він підняв сокиру і тяжким ударом роздвоїв голову молодшого. Брат зойкнув і покотився на берег. А цей розв'язав братову рядюжку, з пляшки до дна випив горілку, порожню пляшку жбурнув у кущі, камінь ув'язав одним кінцем рядюжки, другим кінцем зав'язав тіло брата в пасі і тіло з каменем скотив у воду.

Коли прийшов у село, мати ще сиділа на призьбі й сумними очима дивилася на дорогу.

– Ну, як, таки пішов? – спитала сина.

– А пішов!

Підвелася вдова й за сином увійшла в хату. Подала вечерю.

Надворі падав дощ і стукотів у віконця. Мати прибрала свою миску й стала навколішки молитися Богу.

– Великий Боже, – шептали її уста, – заступи собою у полі, в лісі мою дитину, віджени все зле й спаси від усього лихого...

Старший син не доїв з миски картоплі, кинув ложку й вийшов з хати.

А вдова стояла навколішки перед образами та за кожною блискавкою осіняла себе хрестом, а уста шептали: «Спаси, Господи, всіх нас, грішних, від грому й вогню!..»

Дощ бубонів у шибки.

Наставав ранок. У селі заворушилися поліщуки, мов у лісі мурашки. Селянки виганяли товар з подвір'я на вулицю, а селяни ще з заспаними очима поспішали на поле, на нивки, подивитися після дощу на збіжжя та на городовину. І зі сходом сонця вийшли поліщуки на поля, знімали там шапки та хрестилися. Так недавненько ще на полі життя було завмерло, рослинка в землі засохла від жаги, від спеки. Поля та нивки зі збіжжям перетворилися в безмежні цвинтарі. Тепер, га! Все навкруги зеленіє – і ліси, і дерева, що самотньо ростуть у полі. Все навкруги випинається з пісків догори. Здається, веселіше співають і пташки у кущах, по лісі і в болоті.

Коб ще хоч раз був пройшов такий дощ до сінокошу, може, поправилися б пащі у полі, хоч би вирости в соломі. Жито, пшениця, ячмінь, овес, просо та гречка – вся ця паща тільки що випнулася із землі, і зараз спека прибила її. Не буде цього року врожаю. З тим лихом ще можна буде ділитися. Підеться на заробітки зараз по жнивках на Волинь та заробиться на кусень хліба. І так якось переживотієш. Як то кажуть, не вродить у тебе, то вродить у людей. А чи вже раз було, що не вродило в тебе? Завжди якось давав собі раду з тим лихом.

Але гірше справи з сіном. Знає один Господь, як страшно, коли в час сіножаті негода. Пошли ж, Господи, погоду, щоб хоч сіна повдавалися. А то буде гірше лихо, як від неврожаю. Сам то ще проживеш за бульбою, а худобі то вже треба підсунути під морду погідного, доброго сіна. Що тоді буде?

А ще треба й хату пересипати, треба вже й переставити піч, бо як прийдеться палити в печі, то палиш, мов за кари господні. Бо дим уже не йде у димар, а на хату, і поки вийде смугами через отвори, то очі виїдає, а як почне душити в горлі, то й зайдеши кашлем. Улітку то ще якимось по-божому. А коли вже настає осінь та зима, то й настає мука. Цілу зиму дим вижирає очі дітям і дорослим, цілу ж зиму студені вітри гуляють по хаті.

І жінка працює, і діти працюють, носять щавель та ягоди, пасуть товар. Та й сам не сидиш же ледарем, бо як тільки настане день, то вже й соваєшся по місті, як той відвічний волокита, або як той бездомний, блукаєш з сокирою по заробітках. Діти щавель і ягоди продають, а все грошей нема, нема і ніякої познаки в господарстві, що ти робиш, як той кінь або віл! Ой нема жодної познаки. Праця дітей і праця твоя наче упливає разом зі сонливими річками Полісся. І все воно щезає. Ніколи ще на своєму віку не мав ти світлої години. То неврожай надірве твою душу, то знову сіножаті не вдадуться, або разом і хліби святі не вродять та й сіножаті марно пропадуть. Як гето було в минулому році. Як тільки закінчувалися сіножаті, пішов дощ та довго падав. Вода зібрала по болотах покоси та позаливала, хто був згорнув у копиці, то рознесла по усьому болоті.

А цього року така гарна трава кладеться з шелестом по болотних ділянках. Нічого казати, гарні сіна по болотах. Тільки

би Господь послав погоду, то понакошували б люди гарного сіна. Здається, аж самі просяться брати їх під косу. А я ще коси не маю. Стільки літ уже господарюється і ніяк не можеш зібратися на купівлю коси. І в цьому році, здається, не купить чоловік коси. Треба наймати косити ділянку. Щоправда, невеликий шмат тої болотяної сіножаті, а все ж таки треба найняти, тоді коли сам би міг чоловік обробити своє болото. Та й не треба було б собі ламати голови розплатою з косарями. Що ж ти зробиш, чоловіче, коли вже твоя така безталанна доля на Поліссі: зі всіх сторін дме вітер з піском у вічі всім нам, поліщукам! Б'ємся, як тая рибина у воді.

Але косу таки треба буде купити! Трохи діти зберуть гроша за щавель та за ягоди, трохи треба буде ощадити та стискати гріш до гроша, і таки купити косу! А як матимеш косу, то вже можна буде скосити свій шматок болота та піти разом з косарями по Поліссі, а навіть і на саму Волинь. Щось таки заробиться. Дочки підуть жати по господарях на Поліссі, підуть і на саму Волинь, як гето завжди ходять дівчата жати жито по тих багатших господарях. А потім, коли там уже під саму зиму почнеться копання бульби, знову підуть до чужих на заробітки. І так, може, заробиться на хліб на зиму. А я вже по закінченні сіножатей та жнив, що дасть Бог, вимолочу в себе, і з ціпом піду по господарях шукати молотьби. Таки ж там аж до різдва буде роботи. По святах, може, і в лісі знайдеться робота, і заробиться на кусень насущного. Аби тільки пережити люту морозну зиму, а хату то вже, напевно, пересиплю у новому році та переставлю піч. У цьому році на те вже не можна сподіватися. Марні будуть сьогорічні жнива.

І ще раз окидали селяни своїми сумними очима лани з пониклими пашнями і болота з травами.

Так, нічого казати, на болотних сіножатях трава гарна,

густа, і шелестить, начеб з шовку була. Ах, дав би тільки Господь Бог погоду!

Тихою ходою снувався попід хатами син удови та розма-хував руками.

«На братових загонах гарно ростуть жита. Принаймні тепер матиму хліб. З двох братових загонів буде для мене й матері на цілу зиму хліба аж по саме горло, вже не голодуватимемо. Сам брат не мав би доволі хліба, не мав би й я того кусня насущного з моїх загонів. Був би завжди голодний, як той щур на поліщуцькому переднівку. А з тих усіх ділянок то вже хліба вистачить.

Мати вешталася з кутка в куток. Як увійшов син і сів при столі, тоді мати вийняла з печі снідання й поставила на стіл. Син кинувся з вовчим смаком на миску бараболі, аж м'язи тріщали за вухами, аж ікав, так запихався пісними картоплями. Потім устав, обтер губи, взяв з сіней сокиру і вийшов.

IV

Вийшов з хати й Ігор. Побачив удовиноного сина, що пішов швидко по широкому шляху. Ігор ступав тихою ходою попід високими старими тополями, що, висаджені стінкою над шляхом, вели аж у саме місто. Зі шляху Ігор звернув на польову стежку, якою часто вертався зі школи в село. Як тільки дійшов до річки, що збирала дощові води рівчаками та потічками й несла їх у безвість, глянув понад берег, шукаючи душогубки. На другому березі сиділа дівчина і плюскала ногами по воді. Він задивився на неї. Дівча співало:

*...Пройде любе літечко,
Настануть холода,
Осиплеться ж це листячко,
Да понесе ж вода.*

Тоді перед очима Ігоря з'явився образ Світланки, і фільмовою стрічкою пробігли пережиті хвилини. Так само й образ Ірини замиготів і щез.

Дівчина на березі встала й зникла в прибережній осоці. «От і знайшов сюжет для картини! Чудовий сюжет! Назвати її слід «Поліська німфа».

Увійшов у душогубку, сів і веслами відіпхнувся від берега. Душогубка линула по блискучій воді. «Ще встигну намалювати цю картину за літо. З початком навчання принесу до школи. Тепер буду стискати гріш до гроша, щоб зібрати на фарби, і засяду до малювання «Поліської німфи».

Доплив до берега, вийшов з душогубки, сховав її в кущах. Старою знайомою стежкою пішов до міста.

У місті парубки та чоловіки з пилами та сокирами, з рискалями вешталися між будівлями. З коробками, з мішечками за плечима дівчата, молодиці та баби ходили по вулицях між крамницями, по завулках і подвір'ях.

– Щавель!

– Ягоди!

Молодиці – з полотном на руках, а деякі то з сорочками, вишитими по-мистецьки, – просили прохожих купити хоч що-небудь. Чоловіки, з гладущиками сметани, з сиром або яйцями в хустинах, вешталися по хідниках, входили й виходили з міщанських хат. Деякі сиділи на видних місцях, підібравши під себе ноги, мов ті стародавні жерці, і ждали, поки якісь боги приймуть їх жертви та винагородять. Були

дівчата – без коробок, без мішків, але з щавлем, з рядюжками під руками, і вони тинялися поміж міщанськими подвір'ями. Десь, може, таки надбибається якусь роботу. Білизну прати або білити, або, може, кому вимити підлогу. Аби-но тільки будь-який гріш заробити.

– Ех, коб тільки продати полотно, продати сорочку, ах, коб продати сметану та сирок! Ах, коб тільки продати! Поможи, Господи, продати та купити з півпудика борошна на хліб. Діти не бачили від самої провесни ні кусника хліба.

– Ах! Коб Господь дозволив і допоміг продати щавель. Коб, з Божою ласкою, та продати ягоди, купити якихось хоч круп, бо нема вже чим засипати горнятка з водою. Нема вже ні щіпки солі в хаті.

Всюди метушилися поліщуки, і всюди яскравіла їхня народна ноша.

Вереск... Гомін... Крик... З кожною хвилиною торг зростав.

Поліщуки з чашами в руках, з пилами, сокирами, з в'язками віників на плечах, поліщучки з полотном, сорочками йшли шляхами та польовими доріжками, стежками все більше надходили до міста. Міщанки зачіпали селянок з полотном, з сорочками:

– Скільки ж вам дати за нього? – торгувалися, розгортали та на всі сторони оглядали.

– Ого, дорого хочете, – кивали головами міщанки.

Одні відходили, а інші таки обступали перснем поліщучок з полотном та з сорочками.

– Ого, ви хочете відразу за це полотно взяти, як за свою бабу або діда! – вигукували.

– Як хочете, беріть стільки, скільки я вам даю, тоді від вас заберу це полотно.

– Ну, що ж, як то кажуть люди: в торгу нема гніву.

– А вже беріть, Бог з вами, – кивала головою селянка, віддаючи полотно. – Не час мені ще волочитися по місті, вже треба хутенько хапатись у село, бо там діти плачуть їсти.

Деякі попродали полотна або чоловікові святкові вишивані сорочки. З грішми йшли до крамниць і зараз таки з клуночками в руках або з ношею на плечах виходили й швидкою ходою поспішали додому. З порогів крамниць крамарі гукали на селян, на селянок, які ще снувалися хідниками з непроданим крамом.

– Бабо! Що продаєте? Що маєте на продаж? Покажіть!

– Ходіть-но сюди!

– Ходіть, ходіть-но! – запрошували з дверей до крамниці.

– Я у вас куплю, що маєте на продаж, а ви візьмете в мене в крамниці гасу або солі, або щось інше: круп чи борошна. В мене всього доволі.

І крамарі все вигукували на поліщуків.

Діти з мішечками та з гладущиками лісових ягід бігали, мов ті польові миші в борознах, і заводили тоненькими, писклявими голосочками:

– Ягоди, добрі, соковиті, свіжі ягоди!

– Чорниці, ожини, землянки!

Всюди було чути дитячі вигукування.

– Пані! Може, візьмете щавель? – зачіпали міщанок з кошиками.

– Свіжий щавель, бігме, що свіжий щавель! – щебетали, як котра з міщанок рукою перекидала щавель у мішечку.

– Скільки ж хочете за цю сорочку?

Відкриваються сині порепані вуста і промовляють ціну.

– Ого! Ціните за сорочку, як циган за кобилу, дивіться-но, відразу хочете розбагатіти. Я думала, всього пару грошів, а тутечки такі переборщені ціни. Як хочете, то беріть стільки,

скільки я вам даю. Бо, щоправда, вона мені зовсім непотрібна, ця сорочка. Справді, навіщо вона мені потрібна? Ані мій чоловік не одягне, ані я дітям не дам. Ця сорочка тільки піде до кухні на ганчірки. Як собі хочете, даю вам як за непотрібну річ от стільки, най буде до посуду в кухні.

– А вже давайте, Бог з вами, бо мушу хапатися до дітей, самих залишила в хаті, та ще голодних. А вони ж плачуть хліба!

Між будівлями провулком ішов Ігор та все кидав очима то в один, то в другий бік вузького та довгого завулка.

На одному подвір'ї вдовин син рубав дрова.

«Дивись, таки знайшов роботу. Ого! Дивись, га! Таки знайшов! Так, хто рано встає, тому Бог дає. От коли б раніше був сюди заглянув, то б, напевно, вхопив був цю роботу. Гм! Дурна в мене голова. Було ж так довго не затримуватися на березі, га! Так то було б моїм щастям. А так, то вже просновигав і сновигай далі, поки трапиться щось. Ах, лихо ж його матері в бік, як же ж тяжко знайти будь-яку роботу. А стільки ж грошей потребую на фарби. Га! Ай, шкода, велика шкода, що так прогайнував ранок. Чи не бити ж мене до крові? Мав би роботу. Ах! З мене ж недотепа та недотепа! Так, от був би сьогодні осьдечки заробив!»

Ті парубки, що сиділи попід мурованими одноповерховими старими будинками, вже розходились і гукали на Ігоря, щоб разом вертатися в село. Він відмовився, ще трохи хотів поволочитися по місті.

– Ет, братку, даремні твої вже будуть зусилля. Як зрання не здибав роботи, то вже викинь з думки, щоб її де-небудь надібати, – вигукували парубки.

Ігор повільно ступав по цементових плитах хідника. В місті вже не було поліщуків. Вже не було й дівчаток з ягодами, з щавлем. Тільки час від часу вулицею прогулькне дівчина або молодиця, поспішаючи з роботи в село.

Вже збиралось на вечір.

«Піду вже до хати! Сьогодні вже нічого не заробиш. Цілий день проволочився, хоч би грошик заробив, га! А треба ж їх цілу жменю на фарби. От, лихо ж його матері в бік! – сикнув крізь зціплені зуби та голосно кинув прокляття і вже швидше ступав, минаючи міщанські мешкання. Якраз з якогось подвір'я з брами вийшла дівчина, а коли побачила Ігоря, причаїлась, потім побігла слідом за ним, здоганяючи його. Ігор ішов настільки задуманий, що не чув ні шелесту жіночої ноші, ні кроків ликових постолів. Дівчина догнала Ігоря і закрила руками його очі.

– Хто це? – вигукнув Ігор, намагаючись звільнити очі від долонь.

– Ага! Хто це? А вгадай, тоді пущу, – сказала дівчина, сміючись.

– Горпина? – почав угадувати Ігор.

– Ні, не Горпина, – сміялась дівчина.

– Кулина?

– Таки вгадав! – і дівчина опустила руки.

Ігор глянув на Кулину зі здивуванням.

– В село йдеш?

– А так.

– Звідкіля так пізно вертаєшся?

– З міста. В одних міщан прала білизну. А ти відкіль?

– А от з міста. Цілий день проволочився по місті й нічого не заробив. Тепер вертаюся до хати.

– От добре, що підемо разом.

Усміхнулися повні уста, блиснули білі зубки, а блакитні очі кокетливо дивилися з-під виразних довгих, тоненьких, як шнурочки, чорних брів.

Ігор поклав свою руку на гнучкий дівочий стан, і вони поволі пішли далі. Дівчина сміялась, а Ігор палко дивився в її очі.

– Але ж ти мене печеш своїми очима! – промовила вона.

– Ти сьогодні просто чарівна, Кулино.

– Ха-ха-ха! От сказав, наче сокирою відрубав.

І сміх дівчини розлягався в мерехтливому сутінку, і вона кокетливо відкинула голову назад.

– Так, небоже! Дійсно, сьогодні в мене якийсь дивний настрій. А чому – сама не розумію. Мабуть, тому, що заробила. Як не заробиш іншим разом, тоді на душі робиться маркотно. А як заробиться, то легше на душі, на серці, і світ тоді, здається, всміхається до тебе якимсь гарним усміхом, тоді хочеться сміятися, хочеться жити, тільки один Господь знає, як хочеться жити! Цілий день прала білизну, потім мила долівки. Так, здається, цілими днями прала б, цілими днями гарувала б над підлогами і ніколи не змучилася б. Тільки те одне лихо, що не завжди можна знайти роботу, не завжди й заробиш той гріш. Сьогодні заробила – сьогодні якось краще жити. Здається, світ зовсім інакший, якийсь чудовий, веселий, від того й в мене на душі веселіше.

– Так, – Ігор глибоко зітхнув.

Якраз проходили повз шинок.

– Може, Кулино, зафондуєш? – пожартував Ігор.

– Ото було би диво, правда? А якби ми вийшли з шинку, то собаки напали б на мене й загризли.

– То я став би тобі на оборону!

На лавці коло шинку сиділа шинкарка та вела очима за Ігорем і Кулиною. Раптом підвелась і швидко підійшла до фіртки та почала гукати:

– Дівчино! Дівчино! – вимахувала руками.

Ігор з Кулиною оглянулися.

– Ходіть-но сюди, дівчино!

Кулина вернулася й підійшла до фіртки. Ігор зійшов з хідника, сперся спиною об штахети старого дерев'яного паркану й дивився вслід за Кулиною.

– Дівчино, ходіть-но зі мною до хати, я вам щось маю сказати.

Шинкарка йшла попереду, а Кулина ще гукнула до Ігоря:

– Зажди! Я зараз вернусь, – і вслід за шинкаркою увійшла до шинку.

– Слухай! – звернулася шинкарка до дівчини. – Ти мені, дівчино, дуже подобалась.

Кулина всміхнулася невинно, як всміхаються тільки що народжені квітки до сонця, і спідлоба кинула на шинкарку погляд своїх блакитних очей.

– От слухай далі, в чому справа. Може, ти так згодилася б до мене на службу?

Кулина дивилася широко розкритими очима та мовчала. Шинкарка говорила:

– Буде тобі дуже добре. Багато роботи не матимеш, не бійся, не перевтомишся. Щоранку тільки помити підлогу та в кімнатах прибрати, подоїти корову, понаносити води, і то вже буде кінець твоєї роботи. Як залишишся, то ще таки сьогодні підемо до крамниці, наберу тобі на плаття, та зараз таки віднесемо до швачки шити. А коли вже поробиш ті роботи, про які я вже згадала, то одягнешся в те плаття та в шинку подаватимеш гостям те, що вони захочуть з буфету. А тепер щодо платні. Спершу дам тобі маленьку місячну платню, а пізніше – то вже покаже твоя здібність, твій хист – можна буде збільшити платню, але все це залежатиме тільки від твоєї охоти. Як не будеш грубою дівчиною, як обходитимешся з гістьми ласкаво й будеш покірна, та будеш у всім, що тільки тобі не скажеться, чемною, пильною й слухняною і охоче

виконуватимеш накази мої і накази клієнтів, тоді тобі буде дуже добре! Того не матимеш і на небі. Не одна твоя тоді товаришка лопатиме від заздрощів. Ти ще, дівчино, крім платні, матимеш другу, навіть деколи й дві від самих тільки гостей. Тільки треба бути доброю кельнеркою. Ти дівчина гарна і, видно, не дурна. Бачу це по очах, які відкривають душу, серце і розум людини. Тільки не треба бути химерною, бо то деколи шкодить людині...

– Та як же ж воно виглядатиме? – перебила Кулина шинкарку. – Хіба так, що хто б тільки не схотів ковзатися по голові, то йому маю дозволити, чи що? Так?

– Ні. Ти зажди, дівчино, хай старший віком скінчить. – І зачала знову повчати: – Коли позбудешся дурних навичок, прикмет, тоді постане перед тобою новий світ і відкриються гарні можливості. В нас, у місті, коли чоловік розумний, то завше буде щаслив, а бачу я, що в твоїй голові досить того розуму. І шкода, щоб такий цвіт рожі, як ти, так гинув у маркотильному поліщуцькому селі, на тих піщугах, серед боліт і мочарів, у тих хмарах комарні. Подумай, дівчино, над тим сама добре, чи ж це не кари господні? А в місті таки хутчії виб'єшся в люди. Заздалегідь уже віщую тобі блискучу кар'єру в житті. Що маєш до втрати? Вже не будеш возитися з гноєм, як досі возилась. У майбутньому будеш такою самою панею, як я тепер. Ми теж колись жили в селі, мій батько мав олійницю. Завжди ж ми там бідували, аж страх, як бідували, напевно, один тільки Бог бачив нашу недолю. Продали олійницю, переїхали до міста та відкрили шинок. Тепер чуємось усі, як у Бога за дверми.

Шинкарка замовкла і рукою, всіяною перснями, сягнула за декольте, вийняла годинничок, який блиснув чистим золотом. Подивилася на нього і тим самим пишним жестом поклала за декольте.

У Кулини аж очі загорілись, і розпаленим поглядом окинула від голови до ніг постать шинкарки, що дихала щастям і задоволенням. Шинкарка спідлоба зиркнула на поліщучку й помітила той погляд.

«От тепер то вже дійду до мети з тою дівчиною, – подумала. – З неї вродлива бестія. Вся краса, яку тільки може створити природа, є в ній. То диво, а не дівчина, вона буде приманою для молоді та міської кавалерки. А ще її так одягнути, як я думаю, то буде диво неба, і то в цьому тільки шинку».

– Так, дівчино, не маєш чого так довго надумуватись, – заговорила знову шинкарка улесливо. – Коли фортуна колесом котиться, то хапай, дівчино, його, може, воно й пекуче, але держи. Ніщо в житті так легко не дається. А що тоді казати про щастя? Кожній людині судилося від Бога щастя, судилося створити собі гарне життя, таке гарне, як небо поранком, або як гарні сіножаті, осяяні чистими краплинами роси, квіти і трави. Але ж те одно лихо, що чоловік не здібний користуватись з тих святощів. Вважай, дівчино, я тебе не силую, з тебе гарна дівка, шкода, щоб такий, як я вже сказала, квіт так марно гинув у поліських здичілих порослях. Твоя врода не до села. В твої білі руки не повинен гній в'їдатися, як ржавчина в залізо. На твоїх пальцях повинні блищати блиском коштовне каміння й золоті персні, а це буде, коли ти зробиш так, як старша віком тобі, дівчино, радить. Хочу з тебе зробити паню, хочу тобі відкрити нове життя, ще зовсім тобі незнане. Ну, як же, дівчино, зостаєшся?

– Та я хотіла би про це в хаті з батьком, з матір'ю побалакати.

– Я тобі ще заздалегідь скажу, що вони погодяться. Так ось що, розбирайся та берись за роботу. Помиєш посуду, подійш корову, і на сьогодні вже вся твоя буде робота. В мене була одна

дівчина, бідоласі щастя усміхнулося, і вона вийшла заміж, і то добру зробила партію, вийшла за одного урядовця зі староства. Ану, чим чорт не жартує, випробуй і ти, дівчино, свою долю в мене, може, якраз і тобі всміхнеться таке щастя і вийдеш добре заміж, карта зміниться, і найдеш безтурботне життя.

– Зостаюсь, але тільки на декілька днів, побачити, як буде.

– Я бачу, що тобі розуму не бракує. Зараз берись за роботу.

– Добре. Тільки ще вискочу на вулицю та скажу пару слів тому парубкові.

Ігор з нетерпінням ходив по вулиці то вперед, то назад перед шинком та лаявся на чому тільки світ стоїть, відганяючись руками від настирливої комарні.

Нарешті з'явилася Кулина на ганку.

Ігор спересердя вигукнув:

– Але ж і барилась!

– Я не піду вже сьогодні в село. В цьому шинку трапилась мені служба, і вже зостанусь, – сказала поважно Кулина. – Тепер до тебе маю одну просьбу. Як прийдеш до хати, то зараз зайди до моїх і перекажи це їм. Не знати, чи батько вже вернувся з Волині, чи ще ні, то все одно, можеш сказати матері, щоб вона про мене не журилась. Та ще ходім, куплю пачку махорки, і її віддаси дідові, а гроші матері, бо ж вони там не мають що їсти.

Швидкою ходою підійшли до крамниці. Кулина купила тютюн і віддала Ігорові разом з грішми.

– Кулино! Мені здається, що твій батько не погодився б, щоб його дочка була десь у якомусь шинку за помивачку.

– Як там уже собі батько хоче, а я вже схотіла, і так буде, як я хочу. Не стільки світа, що у вікні. Іншого виходу не бачу

і не бачу й іншої долі, як іти в наймицьки по міщанах або за помивачку до шинку. Краще це, як маю кожної днини в селі голодувати, от що!

– А що ж на це твій наречений скаже, як вернеться з лісів? Я вже зачував, що має відбутися весілля на різдво.

– Ого-го, небоже, за нього так і так не піду. Щоправда, батько мене сватає та хоче видати за нього заміж. А коли так хоче, то най сам за нього виходить, а я не піду, хоч би за це мала ждати на мене смерть. Я ще хочу жити. А мало в селі дівчат? Може, таки знайдеться така дурна, а я то вже з чортом не хочу зачинати... Мушу хапатись, бо жде вже на мене робота. А ти, Ігоре, все геть перекажи батькам, якби щось питались про мене, і скажи, щоб не турбувалися.

На цьому й розійшлися.

Кулина пішла до шинку, а Ігор поволікся додому, мов те тіло без душі, з думками про Кулину.

«Ну, що ж, таки добре зробила. Я б сам пішов у наймити на ціле літо, коб десь щось таке навернулося, хоч би за водоноса до якої-небудь реставрації».

Якраз в тую мить почув, як хтось позаду гукає:

– Парубче! Парубче!

Ігор зупинився, оглянувся.

– Ходи-но сюди, парубче.

Ігор вернувся й підійшов до якогось міщанина.

– Бачу, парубче, що ти волочишся без діла. Може, найнявся б до пекарні на деякий час за наймита? Небагацько роботи в пекарні: понаносити води до бочок, у приміщенні порядок зробити, дров нарубати й понаносити до печей і деколи поїхати на склад по муку...

Ігор подумав: «От добре, наймусь, принаймні зароблю собі на махорку. Аж свята правда, як то кажуть люди, нема

того злого, щоб на добре не вийшло. Мене святе небо, напевно, зумисно затримало на лузі, а потім повело тою стежкою, чагарями та теренами, й привело сюди, й дало те, чого шукав. Справді, що судженого не об'їдеш за три дні конем, що мало мені трапитися, те й трапилось. Деякий час попрацюю наймитом, зароблю собі на фарби й розпочну малювати «Поліську німфу».

– Добре! – погодився вголос Ігор.

– А запрягати коней до воза вмієш?

– Хіба це для мене первина? От ще питаєте! – Ігор засміявся.

– Коли так, ходи на подвір'я, запряжи коней до воза, а я тим часом скочу до пекарні.

Коли вернулися назад зі складу, Ігор розвантажив борошно з воза і нарубав дров. Після цього почав носити воду. Було вже десь опівночі.

Тоді Кулина якраз лягла на ліжко в кухні й широко відкритими очима дивилася в стелю. Перед очима було село з його гарними поліськими краєвидами. Здається, доносились до вух мелодії народних, овіяних сумом пісень. Бачила, як входив товар з пасовищ у село й слідом курява туманами неслася вулицею та втискалась смугами в хату через вікна, двері та щілини. Тоді нічим було дихати в хатах. Бачила й тих селян, які кожного вечора з безнадійно опущеними руками волочились по селі або сиділи на призьбах попід хатами та все сумно, зажурено кивали головами. Тоді від них нічого не почуєш, хіба тільки про хліб, про господарку, про товар, про те, хто був на базарі, що продав, а що купив чи що надумав купити. Або знову про те, як то буде далі, коли по жнивях поплатиться борги, ґрунтове, асекурацію. Окрім таких балачок, у селі більше нічого не почуєш і нічого цікавого, мудрого ніколи не вирветься

з уст, як тільки те одне. Яке воно все сіре, буденне. Надійде осінь. Та як затягнуть хмари небо, та як підуть дощі, сльота, болото довкола болота. Хоч душогубкою пливи вулицею, наче по річці. А в хаті холодно, сіре повітря проймає тіло, аж судорожить по всіх кісточках. Або ото ті осінні тумани, які знімуться з боліт, з тих відвічних мочарів, і як займуть село – цілими днями воно стоїть, оповите темною сирою імлою, яка втискається до хат, як курява, і проймає душу і тіло. Бери тоді веретено, теє невідлучне веретено. Як не прясти, то гній розкидати по полю. Робиш, робиш, як той кінь, а з тої роботи стільки пожитку, що кіт наплакав. Ні в чому навіть і до церкви піти та послухати служби божої, а в будень то вже ходиш, як не людина. І все таке незмінне, як «Отче наш».

В очах замиготіла постать парубка.

...З убогої хатини сиротина-парубок, за якого батько Кулину хоче висватати. Аж жахнулася Кулина й стрепенулась, як рибка. Він на неї дивився з своєї хатинки, з порога, очима сумними, великими, чорними, як жук.

«Нічого казати, гарний парубок. Але все-таки за нього заміж не піду. То ж його батько збожеволів був, зарубав сокирою жінку, а сам повісився на віжках, то вже безперечно, що і син здуріє. Ні, я з своїм життям гратися, як кіт з мишею, не дозволю».

І парубок поволі щезає з очей Кулини й топиться в болотах та у відвічних мочарах з річками, з озерцями. Кулина нагадала левади, на яких бігала, будучи ще дитиною, за товаром. Ліси, в які рік-річно ходила з дівчатами по ягоди, по гриби, і ті луки, на яких збирала щавель.

«І з того всього не залишилось і сліду. А осьдечки, як уже найнялася, буде зовсім інакше. Всюди працювати треба. Бог людину зумисне створив для роботи, як того коня. Робитиму. А як уже візьму місячну платню й сховаю, і так хоч зберу

грошей, то справлю собі хоч яку одежину, принаймні більш-менш буду подібною до людей і можна буде увійти до церкви. А як уже буду робити, відкладатиму гроші. Таки вік діувати не буду, вийду заміж, матиму трохи своєї готівки, а чоловік голову, та відкриємо такий самий шинок. А діточок своїх вчитиму в школі так, як вчиться Ігор, щоб не були такими туманами, як я. Хоча батьки не винні тому, знаю, послали би до школи, але з чого? Тільки можна шкірити зуби з голоду. Як тут вчити дітей? Тоді заведеться господарку, як ось має ця шинкарка. Я стоятиму за буфетом і продаватиму, та ще до помочі найму собі наймичку, а чоловік – то вже буде рукою й головою цілої господи. Ах, як гарно та любо буде, коли діти поприходять зі школи, як при сніданні та при обіді, та при вечері сходитимемося всі до столу, так само, як у цієї шинкарки». І ті привиди заколишали Кулину, вона заснула.

Тоді якраз Ігор впорався з роботою в пекарні.

Починало світати.

V

По закінченні роботи в пекарні Ігор не ліг на відпочинок. Так чоловік звик, що разом з сонцем встає, а з вечором кладеться. А вже сон минув. Вимив у чистій воді запилене борошном обличчя й полою сорочки обтер. Вийшов надвір. Сонце якраз червоним розпаленим диском випиналося з-за лісів. Горобчики аж заливалися піснями в уже перецвілих кущах бозу, в квітниках перед кожною міщанською хатою.

Надворі було чисте, свіже повітря з слабким запахом палених торфів, розносився аромат розцвілих лип, акацій, солодкий, п'яний запах рож, резеди та гвоздики.

По старих садках та по городах земля парилася, мов легко віддихала свіжим ранковим повітрям після душного поліського вечора.

Ігор вийшов з-за фіртки й дерев'яним, з дощок хідником ступав тихою ногою. Треба піти в шинок та віддати Куліні гроші й махорку, най вона сама ким передасть, і перекаже батькам.

«Бо ж і я не знати коли піду в село. Хіба тільки в неділю, ще таки довго ждати, а гріш в хаті завжди потрібний, щоб залатати найконечнішу дірку».

Ще всі спали. Крамниці й помешкання міщан були позачиновані наглухо, а вікна та вітрини були щільно закриті віконницями. Тую тишу порушували поліщуки, вуличні сторожі та наймити. Всі вони замітали вулиці, шосе та хідники. Стовпи куряви підіймалися догори, та курява туманом повзла по завулках, по вулиці, несла сморід різних смітників.

Одні замітачі швидко ступали за віниками, а інші повільніше. Вони нищпорили біля рундучків, вікон, на смітниках, шукали та підіймали недокурки, ховали їх за пазуху, в шапки, за пришву, в калитки, ховали, немов рідкісні віднайдені скарби.

Ігор підійшов під шинок і ждав, може, побачить Куліну та віддасть гроші. Але Куліна не виходила з шинку.

Вже з навколишніх сіл в'їжджали зі скрипінням вози поліщуків: деякі з деревом, деякі порожні. За ними тягнулася курява та розповзалася смугами. Юрбами по вулиці йшли закурені селяни з коробками ягід, з мішками щавлю та з кошиками в руках.

Дивлячись на людей, Ігор забув, чого він сюди прийшов. А як появилася Кулина з шинкаркою біля фіртки, швидко підійшов до дівчини й віддав гроші та махорку. Кулина здивувалася з появи Ігоря. Хлопець розповів про своє щастя, про те, що він теж залишився в місті на роботі.

Кулина просила таки, щоб він кимсь передав додому гроші і махорку.

– Не маю часу бігати по базарі та шукати односельчан. А ти, бачу, маєш час, то віднайди когось і ним передай до хати.

І з тим подалася з кошиком за шинкаркою. А Ігор пішов на базар шукати односельчан. По дорозі зустрів селян, які з пилами та сокирами на плечах сунулися, мов ті навантажені верблюди, по піщаному шляху.

– Добрий день вам!

Ігор скинув шапку й поклонився односельчанам.

– Вже до міста Бог несе вас з ранком?

– Е, де там до міста, йдемо, братку, на Волинь, з самим досвітком вийшли з села. А коли ж ти, Ігоре, встиг нас випередити? – запитали ті.

– Я ще вчора ввечері знайшов службу в пекарні і вже в місті ночував.

– Ну, то щастя тобі боже. А ми спішимо на Волинь на заробітки. Ті, що то, було, раніше пішли на Волинь по хліб, то вже поприходили й поприносили хліба дітям і гроші. Кажуть, що на Волині можна скоріше заробити.

– А може, ти, Ігоре, що маєш закурити, то почастував би нас на дорогу.

Ігор вийняв пачку махорки та подав.

– Візьміть і куріть, я тут собі з курінням дам раду в місті.

Ті подякували і пішли по широкому піщаному шляху.

Падало на них з поліського неба пекуче сонячне проміння та обливало блиском пилки та сокири, підвішені до пасів ножики. І щезли в туманах куряви, як привиди.

«І що ж я тепер скажу Куліні? Махорку віддав. Коб то своє, а то чуже. Треба втікати в місто, щоб не побачила мене. Тим часом гроші віддам, як кого спіткаю з села. А тютюн, коли зароблю, відкуплю, їм же, бідолачкам, треба було дати, щоб мали що курити дорогою. Таки ж великий шмат дороги на Волинь, тож може по дорозі сум заїсти-загризти, як мушину павук. Ну що, як зустріла би? Сказав би, що тютюн загубив, от і все. А правда ж, Кулини дідок, стареча, сидить та нудиться без куріння в селі. Шкода. Не інакше, як треба йти до пекарні та взяти сокиру й вийти в місто трохи поволочитись, коб хоч заробити на тютюн та ще сьогодні відіслати дідові. Він на заробітки йти вже не може. А знаю ж добре тую грижу, яка гризе курящого, коли нема тютюну».

Ігор пішов до пекарні по сокиру. А в цей час Кулина верталася з шинкаркою з базару й зустрілася зі своєю матір'ю. Кулина все геть розказала. Запитала про батька, чи вже вернувся з Волині з хлібом.

– Ще й чутки про нього нема, – відказала мати.

– От коб так хвилиночку раніш були нахопилися, то тутечки був ще Ігор Горпиненко. Ним ще була вчора передала гроші та тютюн дідові. І йому також трапилася робота, тож залишився і вже не пішов у село. Так, мамо, ідіть тою вулицею, може, здоженете або стрінете ще в місті. Пішла б я, але ні хвилиночки не маю часу.

Невдовзі мати побачила Ігоря, як стояв з юрбою дівчат, і підійшла до нього. Ігор з-за пазухи вийняв хустинку, розв'язав і віддав гроші.

– Правда, ще то не все, вам належить пачка тютюну, але

згубив, тіточко, на нещастя. Як зароблю, то відкуплю і хоч би сьогодні ще кимсь відішлю дідові.

Кулинина мати відійшла, Ігор ще таки залишився з дівчатами, які стояли та ждали, може, хто з міщан найме їх до будь-якої роботи. Так завжди вони збираються та ждуть нагоди. Підійшов міщанин, своїми пронизливими чорними очима провів по дівчатах.

– Мені треба одну дівчину до роботи, – сказав сухо.

Дівчата загомоніли, як бджоли.

– Я піду. Я піду.

Але міщанин вибрав найгарнішу з тої юрби дівчину і з нею сховався в провулкові. Зараз таки й Ігор відійшов. В місті було стільки поліщуків, як мурашок у лісі. Ігор ввійшов до пекарні, взяв сокиру й вийшов на місто.

– От коб заробити та відкупити тую пачку махорки! Тож не можна взяти чуже та дати ждати, поки вернеш.

З сокирою сновигав по місті Ігор. Навколо метушилися поліщуки, як кожної днини, зі сумними обличчями. А діти вигукували невтомно:

– Ягоди! Беріть ягоди!

Дорогою Ігор наткнувся на вдовиного сина.

– Аж! Як добре, що стрінулись, – сказав той. – Знайшов роботу, але не маю напарника, ходи, то заробимо по пару грошів.

– Мені якраз потрібно тих пару грошів так, хоч візьми й голову відрубай. А як брат, уже вернувся з Волині? – запитав Ігор дорогою.

Той буркнув під ніс, що не вернувся. І так уже мовчки увійшли на подвір'я, де ждала робота. Порізали дрова, покололи надрібно й занесли до сараю. Міщанин заплатив. Дроворуби поділилися між собою грішми порівну. За половину не можна

було купити навіть пачку тютюну. Ігор ще у пекаря позичив пару грошів, у місті купив пачку махорки і просив удовиноного сина віддати її Кулининому діду. Той пачку вклав за пазуху й пішов у село. А Ігор, проходячи повз шинок, зиркнув на двері. Хотів, було, побачити Кулину та розказати історію з махоркою, але її не було видно, і він, пройшовши шинок, поспішав до пекарні, щоб бути вчасно на роботі.

Ігор працював у пекарні вночі. Цілу ніч наробившись, вранці ляжеш спати, а коли встанеш – дивись, уже й вечір. Час братися знову за роботу. А все ж знаходив час, щоб вийти в місто. І завжди зупинявся серед дівчат, що збирались найматися. Той самий міщанин приходив і вибирав найкращу. Ігор постановив собі розгадати цю дивну загадку. Одного дня вийшов на місто і почав говорити з дівчатами. За декілька хвилин підійшов міщанин, вибрав, як завжди, одну красуню.

— Я вам, дівчино, дам подвійно, як хочете, і цілоденний харч, тільки ходіть до мене в сад зробити порядок.

Дівчина з радісним усміхом на обличчі вийшла з юрби й пішла за міщанином. Тільки що Ігор непомітно вислизнув з юрби, як, на злість, перестріла його Ірина з дівчатами й міцно смикнула за рукав сорочки. Ігор пішов за ними на базар. Дівчата з коробками ягід та мішками щавлю розходились по місту, залишилися тільки Ірина та Ігор. Ірина з коробкою ягід ходила по хіднику, а Ігор тюпав біля неї. Але як тільки вгледів того міщанина, що якраз виходив з пакунком у руці з ковбасні, хотів, було, піти вслід за ним. Тут, як грім з ясного неба, з'явилася Світлана зі своїм любчиком і сказала Ірині відміряти декілька склянок чорниць. Ірина склянкою сипала чорниці з коробки до кошика. Світлана балакала й кокетувала. Час від часу кидала своїми блакитними очима вбік Ігоря, що стояв осторонь.

Як тільки Світлана відійшла з любчиком під руку, позаду за ними поплився й Ігор. Світлана з любчиком зникла в сутеринах, начеб велика шкільна будівля проковтнула їх.

Ігор увійшов у шкільний сад і сів на лавці.

«Ну, що ж, – думав, – вона міщанка. А я селянин-поліщук. Між нами є різниця, отак якби взяти косу та її порівняти з перочинним ножиком».

І зараз таки перед ним розкинулися рідні безмежні краєвиди боліт з віковичними мочарами. Заблищали озерця та річки. Бачив, як промінь сонця купався в росі на квітах. Чув, як пташина заливалася в кущах, в непрохідних гущавинах та квилило птаство в болотах. Жовтіли піски, які сонце обливало вогнем. Тут місто і Світлана, а там – грізна тундра Полісся і він.

Ігор встав з лавки, як встає волокита, навантажений ношею, і хотів йти геть. Та йому назустріч вийшов шкільний сторож.

Ігор знову сів, сів і сторож. Ігор з кишені витягнув капшук з тютюном і подав сторожеві, який уже діставав з-за пазухи люльку і стукав нею об ріг лавки. Наклав у люльку тютюну, вийняв кресало, викресав вогню, закурив. Закурив і Ігор. Дим смужками піднімався вгору, до розквітлих акацій.

– Діду, а здалека ви?

– Я аж з-за Маврити. Не одна вже вода сплила в море, багато-багато разів садки відцвітали, плодили. Не одне літечко минуло вже, як я з рідної оселі вийшов і волочився по безмежній Україні. Добре пригадую собі, у ваших літах я відійшов від батьків. З тих пір аж до нинішньої днини ні разу не був у рідному селі. Та й нема по що їхати вже до хати. Стільки літ, Боже мій, Боже, га, стільки літ не заглянути в рідне село!

– То ані разу не були ви на батьківщині?

— Ні, не був. Ото, як вийшов ще хлопцем з села, вигнала нуждеча. Нас було багато. Ті десятинки піску не могли нас викормити. Отож я надумав собі йти у світ білий. Життя кликало мене порозважатись по безкрайї Україні. Був у Харківщині, був у Чернігівщині. А як прийшов до Одеси, то там уже й залишився в порту носильником. Щоправда, дуже добре там поводилось, здається, і на небі вже ліпше не може бути. Роботи хоч завались, та й заробітки які ж були! За добу чоловік і п'ятнадцятку встукав, а деколи і двадцятку. То були, либонь, часи! Але, як то кажуть, попав між вороння, то і собі крякай. Що чоловік заробив, те й мусив пропити до гроша з товаришами-носильниками.

— Та як же то так? А якби я не хотів пити?

— Е, либонь! Мусив жити з ними в згоді. А як ні, то зарізали б, як свиню, та вкинули б у море рибац на поживу. Не одного такого бідолаху стратили зі світу. За моїх пару років у порту пішло багато на той світ, в море рибац на поживу. Як ще горілка мені служила, то пив її, як воду. А потім почув, що шкодить, плюнув на таке бурлаче життя, пішов далі шукати щастя. Зайшов аж у Київщину.

По маєтках робив, а користі мав стільки, що кіт наплакав. Декілька років проволочився по Київщині і так з голими руками пішов на Полісся, по селах. Так і вернувся на рідні землі. Як то кажуть люди, як вовка не годуй, а все ж його в ліс тягне. Так само зі мною сталося. Бо осточортіло мені теє блукання по світі білому, теє волокитування по чужинах, і надумав вернутися на рідне Полісся, з думкою оженитися та вже закласти своє родинне кубло. Аби хоч вмерти, то на рідній землі, щоб на тамтому світі, як настане суд божий, бути на місці. Волокитував я по селах, робив наймитом, і так з села в село волокитував. Аж но коли мені щастя всміхнулось, а то в

Пінщині. Пішов у приймаки на хутір. Щиру правду кажучи, чоловік не жив, а тільки животів. Господарка маленька, а сім'я то велика. І там з моєї роботи ніякого пожитку не було. Прийшлось доглядати старих і дітей, та й до господарювання бракувало багато-багато. Ох, і тяжко було доробитись, як то кажуть, кола й двора на спустошеній війною господарці. В тій нужді та голоднечі прийшла на світ білий з Господом Богом дитина. Народилася старшенька дівчинка, Світлана.

– То це ви оженилися на тих хуторах, що розкидаються за річкою?

– Еге ж, так.

«То вона поліщучка, така сама селянка, – подумав Ігор. – Скорше сподівався б смерті, ніж того, що Світлана є сестрою по землі того рідного Полісся».

– Так, то ми діти нашого рідного Полісся, – сказав утолос.

– Наслідниця батькових дібр¹, – знову зачав шкільний сторож своїм поважним тоном, – шматка болота-сіножаті та двох десятин піску, в яких тільки печеться насіння, а не родить хліб. Так роки минали. Рік здоганяв рік. А родинка, хвалить Бога, все підбавлялась. Як то кажуть люди: що рок, то пророк. Дивився на своїх дрібнят, і аж моторошно ставало на душі. Журба грижою впала на батькове серце й висмоктала останні соки, як лас корову. Що я почну робити, бідолашний, коли подоростають діти, і що дам кожному, і чим наділю дітей перед смертю? Хатинка стара, і тая провалювалась у землю. Стара, як той гриб, спорохніла, в ній тільки можна було ховатися від дощів, а не жити. Дивлюся не раз на хату та на дітей, і серце обливається кров'ю, та де ж, така нуждеча, така біда, і де б мені вдаритися, бідолашному, головою? Не сидів

¹ маєтків (іронічно). Ред.

же я, склавши руки, бо тобі ніхто не дасть, і не ждав, поки Господь зішле благодать. І не раз обливав пекучою сльозою сокиру та пилку, беручи до рук, з чорною журбою відходив, де б заробити гроша. Ох! Був, либонь, для мене час, пережив усього доволі, як спом'яну, то мимохіть аж жахнешся.

З пилкою, з сокирою ходив по місту, від хати до хати, шукаючи, де б дров нарізати, поколотити. Бувало, ходиш, ходиш і з голими руками вернешся до хати, бувало, деколи й заробиш, купиш того-сього, аби тільки підтримати життя, аби тільки від голодної смерті спастись. І так заробляв і так жив.

З господаркою то вже було трудніше. Як наставала весна або осінь, то нічим було орати: ні коня, ні вола, щоб спяхати ті піски. Але з Господньою ласкою купив і коня, і обзавівся господаркою як слід. А тесть то орав ще ялівками. Не міг я дивитися на таку бідноту. Таки обзавівся, як уже сказав: купив коня, купив і до коня – воза, плуга, соху зробив та багато господарських придбав речей. Вже йшло незгірше, коб уже так було. А то, либонь, ні. Лиха година знову настала для мене, й біда посипалася, мов з мішка. Лихо то вже по людях ходить. Занедужав тесть і вмер. За якийсь час занедужала теща і в короткім часі вмерла, бідолашна.

А потім здох кінь, по деякім часі здохла корова, мішанка з голендерської раси. Не знати, чому вона здохла. Здається, що з'їла павука, бо здуло. Але жадної ради вже ми не могли знайти. Де був який знахор, де тільки був скотар – і вже ніхто нічим не поміг тому лихові. Здохла наша корова у великих муках. І знову, либонь, став я таким, як був. Знову треба було дороблятися пилкою, сокирою, відриваючи від рота собі і своїх неопірених пташенят, щоб щось зробити на тих руїнах. Бідував, аж страх, як бідував, Господь був тільки свідком того.

Аж то щастя знов усміхнулося. Добрий чоловік знайшовся, вирятував мене з сім'єю з тої нуждечі. Того повік не забуду. Дав би йому Господь тисячу щасливих літ прожити. А було це так.

Вбогому чоловіку мало одної біди, маєш і другу, а ні, то цілу мірку. Занедужала і Світлана, та так тяжко, що я і жінка погубили вже свої голови. Втратили надію, що Світлана останеться при житті. Громниці вже були поставлені і горіли. Дитина вже конала. По якомусь часі віджила, добре пам'ятаю, як воно попросило цукерка. Правду кажучи, в хаті навіть цукру не було, а не то цукерків. Узяв сокиру та мерщій у місто. Коли проходив повз школу, покликав мене директор гімназії. Казав нарізати і нарубати дров. Нарубав я, позносив у кладову. Пам'ятаю добре, тоді дістав трояшницю. А по деякому часі то вже той самий директор прийняв мене на службу за сторожа. Завдяки директорові поводитьсь мені вже тепер по-божому. Коб так було вже до самої смерті. З хуторів переїхав я до міста і почав сторожити в школі. Землю віддав в оренду. Хліба, картоплі та каші маю доволі, того вистачає на цілий рік. А пенсія то вже йде на одежину, та збираю Світланці на придане. Та й діточки підростають, треба для них щось-не-щось придбати та поділити перед своєю смертю, щоб мали кращу долю та хоч по смерті батька добрим словом згадали. Та от і Світлана має вийти заміж по різдві. Новий клопіт на батькову голову.

– Та як то... Світлана... заміж?

– Що ж тут такого дивного? То ж не буде вік дівувати при батькові та матері.

– За кого ж?

– За того, либонь, що вже бачив у нас. Як ото був прийшов ти до сутеринів, він сидів. Діловий чоловік, їздить

потягом. За ним Світлана зазнає щастя і так матиметься, як у Бога за дверима. Ого-го! Зазнає щастя. Дай їй, Боже, якнайліпше, та й батькові буде легше лежати в землі.

Ігор не чув дальших слів сторожа. В голові дзвони дзвонили, як на відпуст. А Світланчин образ в очах замиготів і щез. Встав і відійшов, не кажучи нічого. Хотілося дістати десь пару грошів, щоб випити, затопити того хробака, що зробив таке спустошення в душі. Піти до пекаря! Хай він виплатить за пророблені дні в пекарні. Хоч на хвилину вбити ті болі в душі!

«Світлана виходить заміж..., по різдві... по різдві...»

Коли Ігор увійшов у місто, базар був ще повний людей. Дівчата з щавлем, з ягодами увихались юрбами та сновигали одні за другими. Жіноцтво з полотном, з курми, качками та гусьми в мішку ходило сюди й туди. Якраз надійшла Ірина з дівчатами з завулка і смикнула Ігоря за рукав сорочки. Той тільки оглянувся, махнув рукою і пішов.

– Ого, дивись, як запанів! – вигукнула вслід Ірина.

Міщанка вклала крам до кошика, а жінка-поліщучка заклинала себе, дітей, чоловіка, що пішов на Волинь заробити хліба і довго не вертається, що неможливо продати крам за таку ціну.

Одна поліщучка видерла з рук якоїсь нахабної перекупки полотно.

– Коли кажу, що за таку ціну не можу віддати, то, значить, не можу!

Вперта перекупка знову видерла з рук поліщучки полотно, вложила до кошика і докинула ще пару грошків до тієї ціни, яку давала перше. Поліщучка і на це не пристала.

– Та це нахабство! – вигукнула і вихопила з кошика перекупки полотно.

Перекупка тримала одною рукою кінець намітки, а другою тичила селянці гроші аж під самі очі. Спересердя селянка штовхнула перекупку, аж та покотилася на землю, і почала наміткою бити її по голові. Зчинився крик. Збіглися люди. Перекупка щезла між фірманками, а поліщучка голосно лаялась. Ігор дивився на жінку та слухав. На це надійшла і Дмитриха-вдова та зупинилася коло тої юрби, де горланила поліщучка. Коли вона вгамувалася, Дмитриха підійшла до Ігоря та запитала, чи, часом, не йде в село. Ігор відповів, що ні, бо має роботу в місті у пекарні і тут днює та ночує.

– А я, небоже, цілий поранок просовгалася по місту, не найшла ніякої роботи. А діти голодні, плачуть хліба. Хоч що їм кажи, а вони своє: дай, мамо, хліба, та все дай, та дай, більше нічого не розуміють. Ти, мати, хоч йди та вкради або у чорта вирви з морди. Бог знає, відкіль взяти дітям хліба.

Ігор хотів було дати пару грошів на хліб дітям, але вдова швидко щезла. Він пішов шукати її до постою селянських фірманок.

«Таки ж шкода дітей. Хіба вони, бідолашні, винні, що їх обездолена мати породила на світ божий та ростуть без опіки батька. Тато їх не повернувся з війни. Напевно, десь вороння розтягнуло, розшматкувало його тіло, а тутечки недоля давить і жінку, і дітей».

Як ото йшов Ігор з тою думкою знайти Дмитриху, перед ним зчинився крик. Міщани обступили поліщучку, збіглися діти перснем довкола й п'ястучками вимахували догори та кричали. А в середині цього персня цікавих один з орлиним носом міщанин рукою бив по обличчю жінку, аж ляскіт ішов довкола, та вигукував на ціле горло:

– Злодійко! Злодійко! А ти, гадино! Тобі руки саджати до чужої кишені по гроші!

А міщанські діти стрибали довкола та вигукували:
«Злодійку піймали! Злодійку впіймали!»

Злодійка закрила лице руками та плакала.

– Ах ти, мерзото! – горланив той міщух. – Коли смерть на карку, тоді ти до молитви! Коли крала, не думала, що впіймають, а тепер плачеш! Не бійсь, ти, гадино, Господь справедливий, він не любить злодіїв.

І вхопив жінку за руку. Тут підскочив і другий міщух, волаючи:

– Віддамо її поліції!

І обидва міщани повели поліщучку-злодійку під руки. Жінка гірко хлипала. Діти з диким вереском: «Злодійку впіймали! Злодійку впіймали!» – бігли за поліщучкою, стрибали й вигукували, а деякі штовхали в спину, забігали наперед, копали ногами, сипали піском у лице, в очі. А голову обкидали кінським і коров'ячим лайном.

– Ах ти, сичівко з-над Пінських боліт! Таких гадів тільки вбивати, то зовсім не було б на світі злодійства. Ти, злодійко паршива, нікчемна жінко!

Поліщучка йшла покірно, опустила голову вниз та закрила майже ціле обличчя хустиною.

«Коб часами ніхто не впізнав із села. То ж великий сором та сміх людський, як хто вгледить, тоді рознесеться по селі. Через вікна тикатимуть пальцями: то пішла злодійка, котру тягли до поліції, котра була на суді».

Поліщуки дивилися на це все, як на велике чудо, та між собою балакали. Одні були тої думки, що їй так треба. Най не краде. Не запускай журавля до чужої кишені, бо чуже не нагріє. Пішла красти, зловили, тепер заведуть на поліцію і матиме суд. Дістане, ой дістане. За крадіж тяжко карають. Не бійся, тоді вже не піде красти, а вже десятому закаже. Коли

не вмієш, то ліпше не берись. Інші заперечували, що, напевно, з розкошів не пішла красти, а біда заставила на таку ганьбу. Напевно, прийшла, щоб щось заробити, та й не знайшла того зарібку. Сіроманку лиха година спіткала. Що там говорити, від торби, від тюрми не відрікайся. Жінки то вже передниками, кінчиками хустинок витирали жалкі сльози на очах.

Дітворня аж гула, як гуде набридлива комарня по здичавілих кущах лози, в березняках. Якраз проходили повз Ігоря. Тоді підняла жінка свої заплакані очі. Бачила, що він упізнав її.

Ігор у цю мить утік би десь на безлюддя й там плакав би. За тую одну хвилину обрид світ, з ним разом і люди. А як увійшов до шинку, в якому Кулина найнялася за наймичку, сів у великій світлиці й попросив шинкарку, щоб покликала йому Кулину.

– Ну, я не знаю, чи вона вийде! – сказала шинкарка. – Вона тепер з гістьми. Як хочете, ждіть.

Ігор ждав.

По довгій хвилині вийшла Кулина, але така, що її Ігор ледве впізнав. Піт обливав її напудрене лице. Мальовило спливало по щоках. Під очима були ями. З тих ям дивилися блакитні дівочі очі, вже позбавлені давнього блиску, пориву до життя, вони дивилися без виразу, без душі.

– Кулино! Де твоя краса? – вигукнув Ігор.

– Хіба не знаєш, де у дівчини краса?.. – сказала хутко Кулина. – А пощо мені краса? Аби-но тільки були гроші! Що кому до того? Все одно по смерті жаба квакне!

– Як же ж ти, Кулино, змінилась!

– А що, маю кваситись у вашому нужденному селі, у ваших звичаях? Так, як ви? Ого, ще що бракувало! Та ще,

може, вийти заміж, і чоловік здуріє та сокирою пошматкує? Ні, я хочу жити! Кажі, що маю подати. Більше нічого. А я вже маю свій розум, свою голову, і я вже собі постелила, от що!

– Подай мені півпляшки, солоного огірка та трохи меду.

Ігор випив, закусив і вийшов з шинку. На базарі було вже тихо, глухо. Вечоріло. Ігор швидко ступав до пекарні. Перед очима в нього стояла нещасна Кулина і Дмитриха із заплаканими очима. То все жертви з поліських боліт!

VI

Тільки що почало на світ збиратись, як уже сон тікав з поліського села. Запалав вогонь у печах по хатах, розігнав мряку та з мерехтінням виливався через шибки на заболочену вулицю. Протираючи п'ястками очі, метушилися селянки по господарях. Подоївши корів, виходили з хат з рядюжками під пахвами накопати бульби на снідання. А селяни то вже тинялися по подвір'ях, заглядаючи то до клуні, то до хліва. Ластівки під стріхами весело щебетали, в розлогих вербах та кущах птаство заливалося свіжими мелодіями. Товар по хлівах ревів гучно, аж луна йшла по селу, по лісі і гинула десь у болотах. Курки голосно сокотали, півні злітали на тини, лопочучи крилами. Діти, ще заспані, бігали по вулиці з криком та вереском. А меншенькі ще куняли проти сонця, на призьбі під хатою, їх діти зненацька обсипали піском. Зчинялися плачі та веселі сміхи пустунів.

Погідний день! Коби такі дні та на час сіножаті. От би накосилось гарного, погідного сіна. Вдалися б сіножаті.

– А правда ж, гарні дні. Таких би то на час косовиць!

– Еге!

– А куди ж це ви, Миколо?

– А до міста косу купити.

«Ото, дивись, уже Микола Тусак пішов до міста косу купувати. Ого! Люди йдуть до міста купувати коси! А що ж, у кого гроші є, то той і купує. Миколі то нічого не бракує, хіба-но тільки пташиного молока, йому, шельмі, добре ведеться. В нього на полі завжди ліпше родить, йому якось споро йде, мов по маслі. Свята правда, як то кажуть люди: багатому чорт діти колише, або в багатого господаря і півні несуться, а в тебе, небоже, і курки не хочуть нестися. А в тебе все немов з каміння. Отака вже твоя нещасна доля. Люди гроші мають на косу, а в тебе ніколи нема при душі ні ламаного таяра. А косу таки треба купити. Га, без коси все одно, що без правої руки!»

Гучне клепання кіс розносилося по селу, аж ляскіт ішов луною по лісі і по полі. В той час сонечко розкидало снопами пекуче проміння, яке розливалось усюди сліпучим блиском. І надворі, і в хаті, і в лісі була, як завжди, невимовна спека. З деяких хаток, з тих хаток, до яких повернулися тими днями селяни з Волині, несло запахом свіжого хліба.

Вулицею під розлогими вербами, що росли при хатах, йшли Ігор та Дмитриха, Ігор під мішком ніс нову косу. А коли Ігор звернув на подвір'я, то Дмитриха з-під хустини шепнула:

– Хай то все зостанеться при нас! Хай не глумляться з мене вороги.

Той кивнув головою і зник у сінях. А Дмитриха пішла

швидше. Селянки, які сиділи на призьбах, питалися, де вона була тих пару днів.

– А я на роботі була, мої людоньки, – відказувала.

І звернула до хати. Як вгляділи діти матір, то кинулися до неї з розпростертими рученятами наперегін. Кожне було раде першим прибігти та першим кинутися в обійми неньки. Кричали, верещали, кожне хапало то за руки, то бодай хоч за спідницю. Обступили бідолашну матір зі всіх боків. Мати взяла на руки найменшого, Іванка, якого не бачив чоловік. Як ото забрали його на війну, то Іванко прийшов на світ. Мати обкидала гарячими поцілунками дитину та брудною рукою відгортала русаве волосся, що падало на очі, жагуче припадала устами до чорних, як жук, оченят. Втішена дитина лепетала по-дитячому на руках у матері та вимазаними сажею рученятами обіймала неньку, носом торкалась до її закуреного обличчя. Обтерла мати носа дитині полою брудної сорочки, підійшла під хату. Діти сіли на призьбі, раді, що їхня мати повернулась і що вовк її не з'їв десь по дорозі. Одне поперед одного почали скаржитися матері на Іванка. Так завжди було. Як тільки вернеться Дмитриха в хату з роботи та втомлено осунеться на ослін, діти скаржаться на Іванка... Вона навіть не слухає. Таки ж їй тяжко доводиться гарувати. Влітку в селі по селянах, взимку в місті по міщанах пере білизну, миє долівки, білить та робить всяку іншу роботу, яка не тільки повернеться під руки. Так від світанку аж до темної ночі не буває вона в хаті. Діти залишаються з немічною старою бабунею та сивеньким дідом. Найстаршенька Ганя вже щобудь второпає зварити та навести лад у хаті. Тому Дмитриха мала себе за щасливу жінку: адже вона мати, що має вже на кого залишити дітей та хату. В неї дочка вже вміло обходиться з дітьми та придержує лад у цілій господі.

– Я вже маю на кого оставити хату та дітей. Моя Ганя розторопна дівчинка, – так хвалилася Дмитриха.

– Наробишся, як той віл, прийдеш до хати, в хаті все є, як повинно бути. Одне тільки лихо, що не кожний день можна знайти роботу. То робиш, а деколи не робиш і мусиш довго ждати, аж поки трапиться робота.

Як не трапиться робота, то Дмитриха засідає до латання старого дрантя або таки шиє білизну для дітей і собі. Діти обсідали матір та солодко щебетали, мов ті пташенята. Так, було, просидять аж до півночі. Ранком, як Дмитриха виходила до роботи, наказувала Гані на розум, що має зробити і коли накормити дітей. По відході матері господарювала маленька Ганя. А коли вже надходив полудень, то давала дітям їсти. В той час Іванко завжди плакав, йому завжди було всього мало. Ганя за це прозвала маленького братчика «ненажерливим хлоп'ятком».

– Я ото, як вчора, мамо, було, – скаржилася Ганя, – подавала була усім бульби, а Іванко усім з рук видирав та все виносив на піч й там ховав. А потім забув. То діти повилазили на піч і з'їли всеньку тую бульбу. А Іванко та як не наробить гомону на цілу хату, та як не заверещить, і верещав він цілий божий день. Диви, мамо, як мене поцарапав, кинувся був на мене, як той кіт.

Діти то все щораз з новим обвинуваченням виступали проти найменшого братчика. А Іванко тулився до материних грудей та нишком сидів і слухав. Мати міцніше притулила дитину до себе.

«Ой Боже! Мій Боже! Як ще довго гаруватиму? Коли вернеться чоловік з війни, тоді відпічну». Так думала, коли надія ще в душі була. Жила Дмитриха тою надією аж до того часу, коли всадила руку в чужу кишеню. Тої хвилини втратила

Дмитриха всяку надію. І ті хвилини, які переживала в арешті, зруйнували те, чим жила й про що завжди мріяла, ті хвилини накинули на її душу якийсь страх, якийсь сором. Дмитриха дуже була рада, що сусіди не знають, що вона була заарештована за крадіж. «От коб не сказав Ігор про мій тяжкий гріх у селі. Він добрий парубок. Тоді післав пару грошів на хліб дітям і тепер дав. Ох! Господи! І як би я пережила такий сором, коли б селяни знали про мій гріх. Ох лишенько ж мені, лишенько!»

По дорозі спала курява за возами, і тою дорогою йшов дідуган з торбою за плечима. А що Дмитришина хата була першою по стороні, по якій він ішов, то дідуган підійшов до Дмитрихи. Став, обпершись на палицю, підніс очі до неба та попросив шматка хліба. У Дмитрихи затьмарились очі сльозами, вона тяжко зітхнула.

– Вибачте, старче, але в мене хліба ні шкуринки нема. Але, як то кажуть, чим хата багата, тим і рада. Ходім та пообідаємо бульби.

Увійшли всі до хати, Дмитриха питала жебрака, звідкіля він, з якого села. Той все відповідав, що не знає, не пам'ятає. А опісля Дмитриха почала нарікати на свою долю.

– Та отак, діду. Чоловіка забрали на війну, і так за ним пропав всякий слід. Жадної вістки, ні чутки про нього не маю. Мені тяжко доводиться заробляти на той кусник насущного, щоб будь-як могла животіти з родиночкою. Мучуся, один тільки Господь знає, як мучуся. За віщо? За те, хіба, що забрали чоловіка?

Жебрак слухав та все кривився, коли переставляв ноги з місця на місце. Вдова це помітила та запитала:

– Що вам, діду?

Той відказав, що має ноги в ранах.

Зараз Дмитриха наказала Гані принести свіжої води з криниці. Ганя швидко вхопила дерев'яне відро й вискочила з хати. А Дмитриха пішла до комори, відчинила скриню, вийняла вишивану сорочку та чисті полотняні штани, втулила на хвилину в цю білизну своє лице й тихо заплакала. По декількох хвилинах обтерла сльози й увійшла в хату. Тим часом Ганя вже принесла води. Дмитриха вилила ту воду до цебрика та сказала, щоб жебрак скинув з ніг постолои та повимивав рани.

— А як вимиєте ноги, то одягніть от цю ношу. А свою зіставте, то я вам її виперу. А це то вже, діду, най буде жертвою Богові. А ви, діду, помоліться за душу мого чоловіка.

Коли жебрак виходив з хати, переодягнувшись у чисту ношу, Дмитриха просила: як не знайде собі дід нічлігу, то щоб прийшов.

— Таки мусите зайти по вашу ношу. А я її тим часом виперу та висушу, — гукнула ще з хати на жебрака.

Зараз по виході старця з хати Дмитриха взяла його сорочку. Та як глянула на неї, так зараз же з грудей вирвалося глибоке зітхання. По брудній сорочці лазили воші, як ті пільні коники по загонах. Від сорочки несло потом. Дмитриха ту сорочку вкинула до цебрика з водою, де старець мив покалічені ноги, та почала прати. Перепрала ношу старця, а також і свою білизну, якої назбиралося за декілька днів. Усе це порозвішувала на тині. Тоді вже сонечко клонилося до заходу. Внесла Дмитриха до хати оберемок соснового гілля й кинула до печі. Підпалила. Гілля з тріском зайнялось, і полум'я охопило соснове дерево в печі, а дим хмарами виходив на хату разом з запахом живиці. Як завжди, підіймався чорний дим до стелі і розпливався по кутках, шукаючи собі виходу. Не тільки Дмитришина хата була без димаря. Таких хат є багато на

Поліссі. Синявою поволокою дим покривав стелю, чорною смугою витискався з хати через відчинені двері й ліниво плив, як ті поліські річки. Діти з вереском, з криком стрибали та все ловили дим. Коли вже Ганя вернулася з грядок з кошем бульби, кожне собі брало по картоплині та шпурляло у вогонь, щоб спеклася. Як ото діти забавлялися димом, Іванко, як завжди, непомітно підійшов до печі, повиймав печені картоплі і з ними сховався на печі. По якімсь часі діти підняли на цілу хату вереск. Ганя підійшла до печі з розпростертими рученятами та гукнула на Іванка, щоб той повіддавав картоплі.

– Я хочу їсти! – плакав Іванко.

– От і говори з таким ненажерливим хлопцем! – знизала плечима Ганя і відійшла.

Скривджені діти знову собі накидали бульби до печі. Тим часом зійшов Іванко з печі та почав ловити дим.

В цю ж хвилину увійшов до хати прохач. Скинув з себе жебрацьку торбу і тяжко сів на ослін. Підбіг Іванко до прохача і сів біля нього. Старечими руками погладив жебрак дитину по голівці та притулив до грудей. Звиваючись по хаті, Дмитриха знову почала розпитувати прохача то про те, то про інше. Прохач, як і зрання, так і тепер на все відказував, що не знає, що не пам'ятає.

– Голубонько! Я навіть не пам'ятаю, де вчора був і що вчора їв. Бог його святий знає, звідкіль я, з якого села і чи маю яку рідню. Про батька, про матір нічого не знаю, де вони і які вони були. Отак, моя голубонько, живу з тої жебранини. Більше поза тим нічого не знаю.

Знову притис Іванка до грудей та взяв торбину, з неї вийняв скибку палянички і яйце, подав Іванкові. Дав кожній дитині по куснику насущного. Дмитриха поставила варену бульбу на стіл.

– Ходіть, діду, сідайте за стіл, з'їмо разом вечерю та підете вже собі спати.

З хат дим підіймався вгору. По селі притихало kleпання кіс. А як тільки приходив день, так і наставало те kleпання.

– Треба й стару косу наклепати як слід. Таки ж ось-ось і розпічнуться сіножаті. Ай! І гарна ж погода, то гарна! Слава тобі, Господи, що з твоєї Господньої ласки виправив стару косу. Але от сусід купив косу. Ай і коса ж, то коса! Отаку б мати косу! Не повитискалися б нагнітки на руках, о ні! Або взяти таку косу до рук, що має Микола Тусак. Ото-то коса, га! Косить же вона, то косить. Косити нею, то здається тобі, либонь, що коса приговорює до трави, а трава з лебедінням рівенькими покладається покосами. Ах! Коса то, коса! То золото – не коса! Таку б мати косу! Нею косиш, то тобі, либонь, здається, що не тримаєш її зовсім у руках. Ріжеш же траву, а йде вона – то все одно, що по маслі. Хоч же ж дорога, проклятуца, але варта тих грошей. Солоно за неї заплатив, але має втіху. Ну, що ж. Хто має гроші, той завжди купить добру річ. Має її на пару літ. Не так, як тобі ведеться. Купиш косу в тих пройдисвітів, що ото вештаються по селах Полісся. І що? Твоя коса нічого не варта. А потім і шукай вітра у полі, того вітрогона-агента, що всунув тобі якогось драпака замість доброї коси. Що то говорити! Ліпше дорожче заплатити. А так, то з тебе, либонь, наживаються гультіпаки. Ого, вже не купуватиму більше нічого в агентів! Добра коса, то є вже правою рукою селянина-поліщука. Дивись! Диви-но його! І та біднота купила собі косу. Ого-го! Га! Купив косу!

– А що, купили, сусіде, косу?

– То ж бо то здається таки, що купив, а не вкрав.

– А скільки ж ви дали?

– Погляньте спершу на крам та подивуйте косу, а потім скажу, скільки вона коштує.

Взяв у руки поліщук косу, шурнув нею по землі і з бренькотом підніс до настороженого вуха. Похитав головою. Ще раз так шурнув по землі і ще раз шурнув по тині. Коса дзвеніла, видаючи тоненький чистий тон сталі. Ого-го! Добра коса!

– Ото, сусіде, натрапили на добрий крам. Ого! Та й замашиста, bestія, тая коса. Добра річ, нічого сказати.

Коли селянин випробував косу, сходилися сусіди, та кожний по-своєму випробовував та шурав то по траві, то по тині. З рук до рук мандрувала коса.

– Ого-го, та й добру ж купили косу. Скільки ж за неї дали, сусіде?

– Дорого вона мені коштує. Я мо' її й не купив би. Не мав стільки грошей при душі. Але ото щастя навернулося, як сліпий курці зерно. Торгував ото цю косу з цікавості і вже хотів було відійти. Але ото був звідкіль не взявся Ігор Горпинишин і доложив, скільки мені бракувало. Таким чином ця коса перейшла у мою власність. Завдяки Ігорові тепер принаймні матиму добру косу.

– Ну-ну! То тож і щастя навернуло. Купити таку дорогу, таку добру косу. Га! Ого! Го! Го! Та й коса ж, то коса! А яка ж вона замашиста, ото тая ж коса, замашиста ж, га!

– Таку б мені косу, га! А то батько мені оставив такого старого бренькота. Ну! То ж і коса! А ще виклепати її як слід. Ручаю за те, що вже нею можна б було голитися. Ото з такою косою то вже можна заробити гроша по людях. А з тим драпаком, то вже й ні думати про заробітки в косовицю. То ж то такий старечий бренькіт.

«Здалася б мені отакая коса. То коса, то коса. А вже й її клепає. Піду-но поможу. А то ще той старий покалічить таку косу».

Як увійшов син вдови на подвір'я сусіда, то той стояв навколішках і клепав косу.

– Дайте-но я вам виклепаю, – проказав.

Сусід відступив від колодки зі сталевим грибокком і подав косу та молоток вдовиному сину. Той присів до колодки та почав клепати. На подвір'я сходились сусіди та розсідались на траві під тином. Курили, балакали та дивувались косі і хвалили Ігоря. Коли син вдови скінчив клепання коси, то подав її власникові, а сам вийшов на вулицю. Власник подякував йому, вніс косу до комори та встромив у стінку. А відтак пішов до сусідів.

А вдови син, як ото був вийшов з подвір'я, пройшов декілька раз по вулиці і під хатою у себе сів на призьбі. А вже тоді добре повечоріло. Селянки гукали на дітей та на чоловіків вечеряти. В селі щораз то робилося безлюдніше. Вийшла з хати і вдова звати сина на вечерю. Той встав з призьби і разом з матір'ю увійшов у хату. На столі стояла варена бульба. Син сів за стіл і почав вечеряти. Мати, як взяла ложку до рук, так і почала плакати. Поспитав син, чого мати розплакалася. Крізь сльози мати казала:

– Ой сину! Як гляну на тебе, так і серце обіллється слізьми. Ой, ще так недавно мала вас двоє, як два ока в голові. Тепер такі недобрі ж мені сняться сни.

Син мовчки сидів та вечеряв. По декількох хвилинах знов мати почала казати крізь сльози:

– Ой Господи, Боженьку, спаси й заступи його, мати Божа, в дорозі від усього злого. Де ж він є? Як відходив же ж, то казав, що не баритиметься. А вже такий довгий час минув. А про нього ні вістки, ні чутки.

Син відложив ложку на стіл і вийшов з хати на вулицю, розтягнувся, як був довгий, на призьбі. Лежав і кутив, дивлячись на місяць. На вулиці вже нікого не було. По хатах блискали світилки. Цього вечора не збиралася молодь під хатами та не співала. Сіножаті. Треба вставати ще до сонця. На вулиці була пустка. Срібlistий місяць линув синявою та снопами мідного проміння обкидав ліс і мовчазні ширококорозлогі липки при хатах, розкішні верби, берізки при тинах і хмародерні стрункі тополі при дорозі. Гасли світла по віконцях. Тиша ще більша настала в селі. Вдовин син лежав на призьбі. А коли вже всяке життя заснуло, крім цвіркунів, встав з призьби і попри тин тихенько пішов. Дійшов так до криниці. Тут став у тіні ширококорозлогої верби та роздивлявся по селі. На вулиці була мертва тиша, яку тільки час од часу переривали цвіркуні. Від криниці перейшов швидко вулицю і увійшов на подвір'я, де клепає косу сусідові. Наблизився до дверей, всадив руку у віконечко. Відсунув засува. З приглушеним рипінням відчинилися двері. Відскочив від хатки до тину, приліг у траву та прислухався. Було тихо. Тоді він встав і тихо увійшов у сіни. Двері до комори були відчинені, увійшов туди. Взяв косу. Тихенько вийшов надвір. За собою зачинив двері на засува і швидко пішов на город. Городами обійшов село й вернувся на своє подвір'я. Увійшов до стодоли, зірвав з коси фабричну марку та встромив косу між балки. Став насередині стодоли, кинув очима на сховану косу. Коси не було видно. З чола витер піт рукавом сорочки та задоволено потер руки.

«От тепер то матиму бажану косу! Коситиму свою ділянку батьковою косою, а з тою ходитиму на заробітки під час сіножаті».

Почухав потилицю, вийшов з клуні й увійшов у хату.

Починало збиратися на світ. Уже де-не-де скрипіли двері по господах. Скрипіли криничні журавлі. Будилося село. З заспаними очима увихалися селянки по селі за позичкою. Сусідка, кума обіцяла позичити паляничку хліба. Бо не має за чим чоловік іти на болото косити. Чоловіки по подвір'ях рихтувались їхати на сіножать.

Пронизливе голосіння селянки раптом понеслося по селі. З подвір'я вибігла жінка з плачем, з прокльонами. Обличчя закрила худими, поморщеними руками та голосно, на цілу вулицю голосила.

– Ой мої людоньки! Мої голуб'ятка! Мені кривду зробили! Ой, вкрали косу! Ой, вкрали косу!

Заходилася плачем, як мала дитина, та рвала на собі жменями волосся, її чоловік стояв у брамі та водив сумними очима то по жінці, то по селянах. Старечими жилистими руками час від часу чухав потилицю та пригладжував довге покуйовджене волосся на голові.

Селяни, що йшли луки косити, зупинялися та розпитували про лихо.

– Ой мні! Ох! Ох! Да таку ж косу, га! От лиха ж година, га! От би зловити того злодіяку. Не вийшов би з моїх рук, поки не перелічив би йому ребра. Ото ж гадюка, га!

Постоявши декілька хвилин, відходили. А інші знов зупинялися та докладно розпитували. А селянка щораз то голосніше голосила.

– Боже мій міцний, мій Боже! Був же ж ти свідком того, як ми збиралися на тую косу. Скільки ж разів ми не доїли, га! Відривали від рота, га! А хтось прийшов і готову собі взяв косу. Ой-ой, мої людоньки, мої голуб'ятка ж сизокрили!

— Ай Боже ж мій, Боже! Куплю три чорні свічки та поставлю їх на душу того, хто вкрав нашу косу. Бігме, що поставлю! Бог його покарає за тую вчинену нам кривду. Поламає його або покрутить, або зішле якусь іншу на нього кару.

З хат виходили селяни з косами та з торбинками. За ними здіймалася туманами курява. А селянки з рядюжками під рукою йшли на нивки копати бульбу, рвати зілля для свиней, для худобини траву. Діти вибігали з вареною бульбою в руках з хати надвір і, як завше, так і тепер бігали по вулиці, здіймаючи куряву. Діди та баби вже сиділи під хатами проти сонця та вигрівалися. Горобчики у вербах, липах щебетали. Пташки заливалися піснями в кущах бозу та жасміну. А під стріхами курних хаток ластівки заливалися від радощів, годуючи пташенят. Як ото селянки хапалися на нивки по зілля, по картоплі, тоді Дмитриха побігла до міста, щоб щось заробити, бодай хоч на хліб косареві. Гроші за косіння то вже віддається по жнивях. По відході Дмитрихи з хати жебрак накинув на себе торбинку і пішов по селу просити насущного. Не оминув і вдовиної господи. Вдова дала яйце і просила, щоб помолився за сина. Коли ж жебрак вийшов з хати, вдова накинула на себе святочну ношу й пішла до знахарки з клуночком яєць, щоб та пояснила сон. Коли вернулась до хати, то відразу впала навколішки перед образами і довго молилась.

Тим часом селянки вже верталися з поля, з нивок, несли зілля та картоплі в рядюжках. Вдова й собі пішла на город копати бульбу. Поки селянки понаварювали та понагодовували дітей і впоралися з зіллям для худобини, то вже й товар вертався з пасовищ. За худобою в село йшли селяни. В такий вечір у поліському селі робиться гамірно та весело.

Верещать діти, аж у вухах шумить, зчиняють куряву туманами, біжать за товаром з писком і чіпляються до хвостів. А селянки вигукують то на дітей, то на товар. Криничні журавлі невтомно риплять, скриплять ворота, скриплять і двері. Крик, вереск, гомін і гукання селянок. А косарі втомленою ходою входять у село та розходяться по хатках.

Тяжкою ходою увійшов у хату вдовин син. Мати як глянула, так і зітхнула тяжко. Син тільки скривився, сідаючи на ослін. Мати подала вечеряти. Той сидів мовчки та їв. Вдова по хаті сновигала та зітхала.

– Не журіться, мамо! Він добре знає, що робить! Не схотів так більше бідувати, а пішов шукати собі іншої долі, іншого хліба, не такого тяжкого, як нам доводиться добувати. Не тільки ж, мамо, світа, що у вікні. Не тільки того світу, що на Поліссі. В світі, може, спіткає його інша, краща доля. А як ні, то вже вернеться до нас.

Мати розплакалась і фартухом втирала сльози. Сказала:

– Ото я була у знахарки. Знахарка гадала, що або у недузі, або щось з ним є таке невиразне.

Під час сіножаті є багато-багато ж турбот. То косаря найняти косити ділянку болота. То найняти дівчат гребти сіно. А то знов-таки позичити у сусідів грошей заплатити косареві, позичити хліба. Ой, багато-багато ж турбот! У Дмитрихи цього вечора лице променіло як ніколи. Вона швидко йшла вулицею і підспівувала собі під ніс.

– Чого така весела, Дмитрихо? – питали її сусіди.

– Бо заробила на хліб і сало косареві. От що! – відгукувалась.

Увійшла у хату, положила клуночок на стіл і заметушилася коло старої печі.

Дмитриха полокала бульбу в горнятках. Іванко то дивився на матір, то зиркав затьмареними очима на клуночок. Як ото Дмитриха була зайнята вечерею, то Іванко підбіг до столу й розгорнув звернятку. В нього побільшали очі. Він сплеснув у долоні й застрибав на місці дрібненькими ноженнями по глиняній долівці.

– Чого тобі, дитинко, так весело? – спитала Дмитриха.

– Ой! Весело, мамо, весело!

– Чого?

– Бо завтра Великдень, мамо! Завтра Великдень! – радісно щебетало хлопчєня, перебираючи колінчиками в довгій полотняній сорочині.

– Бог з тобою, моя дитинко люба! Великдень уже давно минув.

– Ну, то різдво завтра буде!

– А то що з тобою, Іванку? – вигукнула мати та схопила дитину на руки і обкидала гарячими поцілунками загоріле від сонця личко.

– Різдво вже було, до різдва ще далеко, моя люба дитино!

– От бреше мама! От бреше мама! – плескав у долоні Іванко та щебетав, дивлячись у вічі матері. – Бреше, як собака! Завтра буде велике свято, – щебетав і все веселими очима зиркав то на неньку, то на клуночок на столі.

– Іваночку! Синочку! Завтра ніякого свята нема.

– От бо ж є! От бо ж є! – відгризався Іванко, сидячи на руках у матері. – Бо принесла хліба та сала.

Дмитриха гірко усмінулась.

– Дитино моя люба! Завтра жадного свята нема. Хліб і сало заробила для косаря. Завтра коситиме сіно для нашої коровинки.

Посмутніла дитина. Сльози затьмарили великі чорні очі. Хлипало у матері на руках і жадібно дивилося на клуночок.

– Мамо, то дай хоч малесенький кусничок палянички й сала.

Дмитриха зітхнула. Підійшла до стола, зсадила дитину з рук. Взяла ножа і почала кряти хліб. Десяток очей жадібно дивилися на руки матері. П'ять дитячих ротиків ковтало слину. Мати відрізала крайчик хліба та кусничок сала і подала Іванкові.

Схопила дитина шматочок насущного з салом і швидко зникла на печі. Сіло в куточок, мов те песеня, сховалось у безпечному місці.

Мати поглядом окинула дітей, потім хліб і сало. Повні сліз дитячі очі жадібно пожирали хліб і сало, а разом з тим материнське серце шматували.

– Мамо! Іванко мене бив кочергою.

– Мамо! А Іванко вкрав мою печену бульбину і з'їв.

– Мамо! А Іванко був закрався до молока й смоктав гадюкою з гладущика. За те, що не дала йому пити молока, мене побив.

Ненька, здавалось, і не чула тих скарг. З ножем у руці непорушно стояла при столі. Застелились її очі туманом сліз, а в тому тумані розкидалися загончики з никлою пашнею. А там далі ген збутвіла нивка поросла травою та здичавілим зіллям. Там ген, за нивкою, розкидаються відвічні, безмежні болота й болота. А там ліс, а там знову мочари та мочари поліської тундри.

– Мамо! Дай кусничок палянички, – просили діти.

Дмитриха поволі почала кряти хліб.

– Що то ти робиш? – озвався дід, що саме увійшов у

хату. – Сховай хліб і сало! А то роздаси, а що потім даси косареві на сіножать?

І тремтячими руками зав'язав хліб і сало в тую саму хустинку.

– На, та сховай так, щоб діти не підгледіли де, бо розтягнуть і хліб і сало, як ті миші.

Діти гуртом кинулися на піч до Іванка.

– Іванку, дай вкусити на один зуб палянички! Іванку, дай одкуштувати мені!

– Чортовим ябедам і підлизникам не дам! Геть! Геть, ви, собаки, від мене! – напихаючись хлібом і салом, відгризався Іванко.

– Іванку! Хоч на один зуб, аби тільки лишень покуштувати, а правда, ти видер і з'їв мою бульбину.

– Ну, маєш, вгризи, але тільки одним зубом.

– Дай же ж і мені крихітку. Ти ж мені з рук видер печену бульбину.

– Тобі не дам, бо ти найбільше на мене брехав, як бреше Ониськів Рябко.

– Дай! Дай! Присяйбо, я вже більше не буду брехати.

– Заприсягнися Богом і на нашу маму.

– Побий мене, Боже, на гладкій дорозі, що вже не буду брехати, – проказало дитя.

– А ще перехрестися на нашу маму.

Хлопчєня поважно піднесло руку й осінило хрестом груди зі словами: «Щоб своєї матері не бачив, що вже не буду брехати». Іванко і йому дав покуштувати. За цей час Дмитриха відцїдила варені з лушпайками картоплі і з горнятка висипала на стіл. Жебрак висипав всенький вижебраний хліб, і всі разом вечеряли. В селі гасли по хатках світла.

Як тільки сонечко зійшло, Микола Тусак бігав по селі, як божевільний, та наймав дівчат гребти сіно. По дорозі забіг і до Дмитрихи. Найняв її з тою умовою, що за ті дні, що робитиме вона у нього, він скосить її ділянку. Дмитриха охоче згодилася, а той хліб і сало, що то вчора заробила, віддала дітям і побігла за Миколою Тусаком. Дівчата з піснями виїжджали фірами з подвір'їв. За вдовиним сином тягнулась його бідолашна мати з граблями. З хати вийшов Ігор і скочив на повен дівчат віз, що якраз викотився з подвір'я Тусака. Пісні лились по болотяних сіножатах. Щебетали пташки в кущах лоз та верб. Чайки жалісно квилили вгорі та кружляли злякано над болотними плахтами сіножатеїв. А болотна комашня пронизливо гула в повітрі.

Сонце пекучим промінням обкидало болотну сіножать. Косарі з потом на обличчях швидко з косами ступали, а трава рівними покосами клалась і клалась. Трава на очах сохла. Молодиці та дівчата з граблями та вилами ступали за косарями, перекидали покоси на другу сторону, щоб сохли, а сухе гребли в копички. А косарі невтомно все викидали косами поперед себе. Ігор закінчив косити свою ділянку болота і перейшов на Дмитришину. Хоча про це Дмитриха не просила, але Ігор надумав зробити несподіванку вдові. Хай втішиться жінка, коли прийде з косарем на ділянку і побачить, що вона вже скошена.

Коли скошив Ігор і Дмитришину ділянку, то зараз же позичив свою косу тому селянинові, в якого вкрали косу.

Дмитриха дуже втішилася і не могла знайти слів подяки Ігореві за те, що скошив її ділянку. Та ж то вона за ті дні, що проробила у Миколи Тусака, дістане гроші. А головне, що сіно скошено в таку гарну погоду та можна щось заробити ще по людях.

Ігор уже не ходив на сіножать, а взявся за малювання. Він виходив у садок і від поранку сидів тут за малюванням «Поліської німфи». А коли в селі линули поліські мелодії, Ігор складав малярські речі до скриньки і ховав її в stodolі. А ввечері або порався по господі, або помагав матері в господарстві.

Цього вечора Ігор вийшов на вулицю та й сів на призьбу під хатою. «Де ж тутечки дістати хоч закурити? – подумав. – Піду-но до хлопців».

Встав і повільною ходою пішов вулицею. Селяни, що сиділи під хатою, гукнули Ігоря. Той підійшов до них.

– Маєш тобі, брате, борг, та не гнівайся, що так довго не віддавали. Тепер тільки що купили і мали тобі віднести, – сказав один із гурту та з кишені вийняв пачку махорки.

Ігор не зрозумів.

– От бач, і забув. А ми не забули. Пам'ятаєш, як ото ми тебе зустріли на місті, ми йшли тоді на Волинь і попросили, щоб дав нам закурити. Ну, тепер пригадуєш собі?

– Так, уже пригадав!

Взяв пачку махорки, роздер, почастував селян, сам закурив та пішов далі. Коли проходив попри Тусакову господу, Ірина, що саме сиділа у вікні, затримала його. Ігор став при вікні.

– Вийдеш сьогодні, Ігоре?

Ігор хвилину подумав і вирішив:

– Вийду.

І щаслива усмішка заграла на устах Ірини.

– Хвилинку пожди, – шепнула Ірина і зчезла в хаті.

А селом линула пісня поліської землі.

VII

Село ще спало міцним сном. А вже з вікон вдовиної хати блиснуло світло. То встав вдовин син і вже рихтувався на сіножаті. Може, десь таки заробиться по селах. Недавно розпочалися косовиці. Свою вже скінчилось діляночку косити, скопилось і братову. Наробилося сіна доволі. Але сидіти та гайнувати час – то гріх.

Зараз таки встала й мати та почала увихатися коло печі. Син вніс у хату дві коси та завивав їх сіном. Тиняючись по хаті, мати тяжко зітхала та просила сина, щоб той не йшов.

– Подумай, дитино! Як же ж я сама остануся? Той пішов і не знати, яка його спіткала доля на чужині. Невідомо, яка тебе жде доля серед чужих людей. Не йди, сину, нікуди. Остань ти хоч уже при старій матері.

– Піду, мамо, треба ж на хліб заробити, поки косовиця. Не пішов би, коли б у нашому селі були багаті господарі. А так то тільки є один Микола Тусак. Та й той уже собі доволі понаймав косарів. А склавши руки не думаю сидіти.

Проказав це і накинув на себе торбу з бульбою та огірками.

– Прощайте, мамо! – кинув засмучений та заплаканий матері.

Мати спрацьованими жилистими руками обхопила за шию та порепаними устами торкнулася чола сина.

– Йди, сину, з Богом, тільки не гайся. Бо таки ж жнива зараз будуть. А як, може, де стрінешся з братом, то вдвох вертайтесь до хати. Най і він збере свій хліб зі своїх полос. Иди, сину, най тебе Господь Бог стереже, а мати Божа, пречиста діва Марія, заступить собою і в полі від нечистої сили, і в лісі від хижого звіра.

Той почухався по голові та рукою погладив по довгому покуйовдженому волоссі, зі стола взяв шапку і її зім'яв у руках.

– І я вам, мамо, бажаю того всього від Господа Бога, чого собі бажаєте, щоб те все сповнилося по серці вам, – сказав, не дивлячись на матір.

– Сину, молитимуся і вдень, і вночі, щоб вас Господь звів у світі, щоб разом вернулися збирати святий хліб.

Син відірвав очі від шапки, поглянув на розвішані на стінах образи, підняв чорну загорілу руку та патріархальним жестом осінив груди хрестом. Наклав шапку на голову.

– Оставайтесь здорові, мамо! – сказав і вийшов з хати.

Мати сина провела аж за село. Він швидкою ходою пішов шляхом, ще вкритим мрякою мочар і боліт. Селянка довго стояла та дивилася на сина, що віддалявся у пелені ранкової мряки, аж поки не зник у ній. Зітхнула тяжко і рушила тихою ходою назад у село. Будилося село та протирило очі від сну.

Вдова швидко увійшла в подвір'я своєї господи, взяла дерев'яний скобок і побігла до хліва доїти корову. Подоївши корову, молоко внесла в хату. Взяла дерев'яне відро і, вигнавши корову до отари, сама пішла по воду. Біля криниці стрінулася з сусідкою, в якій ото вкрали косу.

– Чого ти, небого, плакала?

– Ой, голубонько моя сизокрила! Моє серденько! Отож, моя рибонько, як був пішов менший син по хліб на самій весні, то за ним загинув усякий слід. Ні вістки, ні чутки від нього не маю. А вже це другого сина прощала. Пішов на косовиці.

– Небого! Добре тебе розумію. Бо я сама теє переживала.

Мала одну дитину. Стерегла ж її, як тую зіницю в оці. Догоджала ж їй, як тее святе сонечко нашій грішній землі. Бог того свідком. Здавалося ж, що вже ліпше не буде навіть у Бога за дверми. А проте життя видерло від нас дитину. Нас кинув і пішов за хлібом. Так само за ним всякий слід застиг. Ні жодної вістоньки, ні чутки про нього. Тепер не матимем при кому віку доживати. А так то вже це побрався б, бо час, у саме копання бульби кінчиться йому двадцять сьомий рік. А я вже таки нездужаю працювати. Покидають мене вже молодії сили, а треба ж, моя голубонько, моє серденько, працювати. Як не працюватимем, то не їстимем. А вже багато-багато літ пройшло, за той час багато води сплигло в море, багато разів відлітали пташки в теплі краї, стільки ж разів верталися до рідних осель, а про нього ні вітер нам не приніс звіту, ніде ніхто його не бачив. Пропав, начеб камінь у воду. Мало ж я за ним сліз пролила та й не доспала ночей. Все видивляла свої очі то на шлях, то на пільні доріженьки, котрими ходив. А його все нема та нема. Я вже нездужаю, моя голубонько, працювати... нездужаю. В грудях болить, аж страх казати, як болить, по ночах кашляю, то начеб мене хтось обливав водою, так піт виступає по цілому тілі. Чую вже, моя голубонько, як мене покидають сили. А хотіла би на своєму віці ще хоч перед смертю побачити рідну дитину.

Стояли дві селянки при криниці та бідкалися, йшла Дмитриха та й собі пристала до них.

– Чого то так бідкаєтесь? – кинула жінкам.

– А то так, моя голубонько, стали та забалакались. Вдова про своє лихо розказала мені. А я вже й про своє спом'янула. Та разом і заплакали, небого.

– Що, мо' й у вас вкрали косу?

– Ні, дякувать Господові, – відізвалася вдова. – Тільки моє серденько болить. Неспокійне воно за молодшим сином, що то пішов по хліб аж на саму Волинь.

– Ет, журяться не знать чого, – голосно вигукнула Дмитриха. – Не турбуйтеся. Такі хлопці, як леви, дадуть собі раду в світі, їм ані волосок не спаде з голови. Напевно, їм всміхнулася вже краща доля, як мали при батьках. Не журіться, кумо! Я діжду ще тої хвилини, коли мій хрещеник приїде в село таким паничем, що йому буде заздрити ціле село. А дівчата то вже погублять спідниці, порозбивають носи, понабивають гудзі на головах, так усе бігаючи за парубком. Бігме, що так буде!

Жінки зареготали.

– І вашому, вдово-небого, таке саме судиться від Бога щастя. Як вернеться з Волині та забреньчить лишень тільки калиткою, то наречена його з'явиться, мов на крилах, і припаде до любого. Боюся, щоб тільки з того не трапився з молодими якийсь соромливий припадок. А ти, тещо, завчасно пририхтуйся...

– От щоб, Дмитрихо, твої слова вчув Господь.

– Я вам кажу, що вчує. Бігме, що вчує. Питимемо з того ще могорич.

– Питимемо! Як то кажуть люди: ліпше жартувати, як хорувати.

– Еге. То ж бо так є.

– Тільки, мої голубоньки, Господь не хоче моєї молитви почути, вернути моє кохання. Стільки вже літ жду з журбою на чоловіка з тої проклятущої війни. А його нема та нема. Згодилася з тою вже гіркою долею, мої голубоньки. А вже тільки сяду та посумую, мов тая голубка за голубом, і заплачу. Загублене вже не вернеться!

– Так, жінко! Балу та балу, а злодій грушки краде. Так само з нами. Балакаємо, а сонце біжить та біжить.

– Ой, піду вже!

– А куди ж це ти хапаєшся, Дмитрихо?

– До міста. Мо' щось зароблю. Та ж зближуються жнива. Конечно серпа треба купити. В жнива таки підеться по селах на заробітки, – кинула Дмитриха і, попрощавшись, пішла до міста.

Ігор вийшов на подвір'я й тільки-но хотів було відійти від хати, як хрипкий тон жебрака примусив повернутися у хату. За хвилинку вийшов і вініс кусник насущного та подав старцеві. Той подякував і швидко щез з подвір'я. А Ігор пішов до клуні. З вишок зняв свою скриньку та з нею пішов у садок. У холодку під деревом розклав скриньку, повиймав фарби та взявся далі за малювання.

Сонце снопами кидало пекуче проміння, що продиралось через листя яблуні та обливало маляра і його картину сліпучим блиском. Ігор глянув на сонце й очима повів по садку. Встав, склав усе в скриньку, перейшов під іншу яблуню, стару та гіллясту. Розкладав скриньку з малярськими речами в холодку, а по господарях розносилося вже гукання селянок то на курей, то на поросят.

«А, то вже вертаються селянки з нивок, з городів та викрикують на товар, щоб не робив шкоди».

Зачув голос матері і швидко почав складати малярські речі до скриньки. Тільки-но зложив та зачинив скриньку, як у садок з вереском вбігла Горпиненкова. Як углеdiv Ігор матір, схопив скриньку та в ноги. Горпиненкова грозила п'ястуками вслід за сином та лаялась:

– Не діждеш ти, такий не такий сину... Прийдеш таки до хати. Я тоді покажу тобі малювати. А щоб тебе нечиста взяла, а щоб ти не діждав яєчком розговляти. А щоб тобі руки повсихали, як уже матимеш братись за те базграння! А то лихе народиться, прости, Господи, гріха! Бий, хоч забий, а воно все-таки своє робить!

Лаючись, Горпиненкова розклала в печі ватран, і полум'я почало червоними язиками лизати глиняні горнятка. Вода закипіла. Обібрані картоплі Горпиненкова сполоснула й вкинула в горщик. Швидко покряяла ножом буряки та моркву. Підступила до полиці та почала перекидати звернятка, щось шукаючи.

– От і солі нема! – вигукнула сама до себе. – Бігай знову по сусідах та позичай. Пішов би та хоч на сіль заробив. Не діждеш ти сьогодні полуднувати та вечеряти. Я тобі дам малювання, хіба що вмру, не діжду, а як ні, то я вже тоді повимальовую на твоїй шкурі дерев, хаток, дівчат, ой! Понамальовую всього доволі! Най-но ти прийдеш до хати!

Швидко вибігла з хати на вулицю, пішла до сусідки позичити солі. Вернувшись, посолила бульбу та борщ. За декілька хвилин зварився обід. Сіла й ждала.

Вже стояв вечір, як прийшов старий Горпиненко. Як тільки став на порозі, то Горпиненкова так і скочила з п'ястуками до чоловіка. Перед самими очима руками закрутила млинка та почала вигукувати:

– Як ти своєму синові не прикажеш, то я сама зроблю з ним отак, – і замотила знову п'ястуками під самим носом чоловіка. – Він мені вже в'ївся в самі печінки. Подумай, чоловіче, в його голові малювання. На полотні виводить річечки, хатки, якихось там старців та прохачок, а то знов

дівчат. Я йому дам малювання, попам'ятає він свою матір. Я йому дам малювання! – вигукувала Горпиненкова на ціле горло, вештаючись по хаті.

А Горпиненко стояв на порозі та дивився на жінку, нічого не розуміючи. Несміло глянув на жінку, переступив поріг і увійшов у хату. Сів на ослоні.

– Подумай, чоловіче! Як кинеш очима по хаті, то бачиш: того нема, того бракує. А то знов розбилося, ломиться. А він собі сидить та малює. А всі ж працюють, щось заробляють. А Ігор що? Сидить та малює. Ні, він уже до школи не піде, хіба що по смерті моїй. Подумати тільки, що тая школа дає людині? Нічого! Вчить тільки малювати річечки, берізки та старців. То ж їх не бракує живих! Куди кинь оком, то в старця. Того в школі не вчать, як хліб насущний добувати, а тільки-но калічать дітей!

– А й то правда. Лихе лихом було й буде, – почав Горпиненко. – Стільки разів за це його бито, га! Товчено, стільки разів вговорювано, га! А він своє робить. Хоч що роби, чоловіче, га!

– Не пустити до школи та й буде по всім! – підхопила Горпиненкова.

– Авжеж, як іншої ради на це нема.

– А що школа? Га! Ми без школи, чоловіче, вік доживаємо. Та в селі всі ж такі, як ми. Та всі живуть! Та він парубок! А подумав би собі ліпше про важніші речі, як ото малювання. От і вже жнива на носі. Треба купити серпів. Та треба глянути до клуні, мо' де таки тече, та позалатувати то ті дірки. Таки ж позвозиться ж скоро святий хліб. Треба ж всюди заглянути. Що старе, то полатати новим. Хіба, чоловіче, для себе ото стараємося? Правда, що ні? Таки ж господарку з собою не заберемо в могилу, а останеться вона

дітям. А він у своїй мозгівниці тільки лишень має ото тее проклятуще малювання. Маже, малює та більше ніщо його не цікавить. Ну-ну, я йому дам малювання. Бігме, що на його морді вималюю ліс, понамальовую старців, а на сам ніс то вже посаджу дівчину, яку ото малює. Ой, попам'ятає він мене, попам'ятає. Поносить же то ті малюнки на своєму виді!

А Горпиненко як сів, то так і сидів, схиливши голову, та хмикав, та прихкав, та знизував плечима.

– Чорт його батька знає, що тому хлопцеві в голову влізло. На це вже моя дурна голова. До школи була дитина як дитина. А як пішов до школи, то відразу змінився, начеб у нього воплотився сам чорт. Прости, Господи, гріха! Свят, свят, свят! Які то змінні настали часи, га!

– Посилай ще дальше, щоб ходив до школи, тоді вже зовсім здуріє. Замість працювати на ріллі, то малюватиме та з голоду помиратиме, от що!

– А так буде. Свята правда твоя, жінко! Закінчить школу та малюватиме образи. Чи ж не сором буде мені, старому Горпиненкові?

– Не то сором буде, чоловіче, а сміх людський, – вигукнула Горпиненкова.

Як ото рогачами пересовувала горнятка, так сталося, що перевернула горщик з бульбою. Вмить засичало, загучіло. З печі парою як не дмухне на Горпиненкову! Горпиненко з ослона втік у куток під образи. А жінка як не розверещиться на ціле горло та як не підскочить до чоловіка з п'ястуками:

– То все через вас, дурнів, через твого сина! Я йому сьогодні малюватиму! – викукувала, проклинаючи, та бігала по хаті, витираючи лице спідницею.

В кутку Горпиненко нишком сидів, як миша під віником, і шептав: «Свят! Свят! Свят!»

На це увійшов Ігор у хату. Мати з п'ястуками так і накинулася на сина. Той видерся з рук матері та втік з хати. Горпиненкова через вікно вслід за ним кинула бульбиною і вцілила в плечі.

– От і матимеш малюнок. Напевно, вже тепер проясниться в твоїй мозгівниці, хлопче? Та підеш хоч заробити на серпи. То ж уже жнива на носі, що ти собі думаєш, парубче? – висунувши голову через вікно, вигукувала.

Ігор, вибігши на вулицю, пішов на сусідове подвір'я, звідти попрямував городами поза селом і знову вернувся на своє подвір'я. Кинув очима по господі, злодієм убіг до клуні та ліг спати. По селі затихали пісні. Розходилась уже молодь по хатах на вечерю та на відпочинок. Рано треба вставати та йти до міста, мо' щось заробиться. Жнива надходять. Серпи треба купити. Підеться на жнива по селах.

Голосно та довго гукала на Ігоря мати. Так і не докликала сина. Увійшла до хати та засіла за вечерю.

Ігор хоч чув, як його звали на вечерю, але вже не хотів вставати. Зморений, заснув на вишках у клуні. Рано, ще сонечко не встигло зійти, як уже збудився. Зліз з вишок і мовчазний увійшов у хату. Взяв торбу, в неї насипав вареної з лушпайками бульби, взяв зі стола зелений огірок і з тим вийшов з хати. Мати гукнула, щоб поснідав, а той навіть нічого не сказав. Узав сокиру, швидко вийшов з подвір'я та й пішов до міста.

«Я ще гроші маю, – думав по дорозі Ігор. – Як сьогодні не зароблю ні гроша, то все одно куплю серпи. А ще трохи останеться, то вистачить на фарби. Тоді вже візьму скриньку та піду до лісу малювати. Так буде добре. Ніби йтиму на

заробітки, а в дійсності ходитиму до лісу або на болота і малюватиму, щоб мене ніхто не бачив і не доніс батькові та матері. Таким робом скінчу картину ще до початку науки. Як серпи будуть куплені, то лихо спаде з моєї голови».

Як Ігор надумав, так і зробив. Провештавшись цілий день по місті, не надібав жодної роботи. А таки купив серпи. Як ото селом ішов до хати, то господарі гукали на нього та оглядали серпи.

– Ну, та й гарні серпи! Добрі серпи! Ого! Дивись, уже Ігор поніс серпи. Купив уже, га! Та й добрі купив, шельма. Дивіться-но, вже купив серпи! Завчас уже постарався купити, га!

Жнива надходять. Звезеться святі хліби до клунь. Восени, як підуть дощі, мов з цебра поллється. Треба дірки позалатувать, щоб не позаливало хліб у клуні. Та от треба і тік виправити, щоб був рівний, щоб добре молотилось.

Деякі селяни вже поливали рідкою глиною токи в клунях, замазували руками жолобини, а горбочки збивали. Декотрі латали дірки на дахах. Гучне стукання сокир ішло луною. Там стінка осунулася, там знову скоїлася так, що лежить на землі. А то знов дратвина на вишках переломилась, і дах западає. Як не поробиш цього зараз, то взимку западеться дах від снігів.

Селянки господарювали по господарях: виносили на сонце зацвілі та запліснявілі бочки, по коморах наводили порядок, латали мішки, кропивняки.

А Ігор вставав удосвіта, коли тільки благословилося на світ. Брав сокиру та скриньку і чезав з села. А вертався, як уже з хаток через шибки визирала хатня мряка.

Тими днями вернулися селяни, що то були пішли на косовиці. Прийшов і вдовин син. Одні вертались у село, а інші рихтувались йти на жнива по селах. Так уже є, що перед

жнивими поліщук і поліщучка покидають хату та йдуть на жнива по селах, навіть і на Волинь. А коли вже жінці покинуть хати, в селі робиться безлюдно та тихо.

Одного ранку, як тільки сонечко скупалося в росах та втерлося шовковими плахтами сіножатей і кинуло снопами пекучі проміння, в селі заметушилися селяни-поліщуки. Як і кожних жнив, перехрестившись, виходили з хати, з подвір'я. Йшли по вулицях, співаючи сумних народних пісень. Ішли селянки, ішли молодиці, несучи немовлят за плечима, йшли дівчата та молодухи, ішов й Ігор з селянами взяти ото ті величні надії, основу добробуту. Шляхами та пільними стежками, доріженьками ішли жінці до своїх нивок, своїх загонів, а слідом за ними здіймалася курява, що гадинами повзла по піщаних полях. Ллється пісня по поліщуцьких загонах, як ллються потічки по тундрах Полісся. Над кожним піщаним клаптиком з серпом гнеться поліщучка, жнучи насущний хліб, з перевеслом у руках в'яже снопи поліщук. У дні жнив немилосердним робиться сонце і з неба кидає пекуче проміння на землю та обливає жінок і ростинку. Тоді не чується ні співу пташок, ні шелесту дерев, усе мов завмерло, а ніжні пелюстки пільної квітки від жаги опадають. Тільки тоді над головою пільна комахня пронизливо гуде, гуде, та іноді забринить трутень або джміль тоном обірваної струни і понесеться з бренькотом у даль. Або заплаче дитина в колисці.

– Цить, моя рибонько, цить! Не плач! Жне твоя ненька хліб. Засни, моя люба дитино, засни! – щечебече мати, нахилившись над колискою, тиче суху грудь дитині та очима водить по загоні.

От уже і зжалосся. От уже і звозиться до клунь ті надії, основу селянського добробуту.

Ет, лихі вродили хліби. Та дрібне ж зерно сиплеться з

колосків. А тутечки стільки витрат, га! Треба ж їх покрити. Повіддавати сусідам, що чоловік позичив. У крамниці бралось ж у борг. Податки поплатити. І собі ж таки дещо треба купити. А з рештки ж тої ще мусиш лишити на насіння, мусиш жити з родиною, в хаті світити, сіль купувати аж до других жнив. Зараз намолотиш, зараз же продай! Повіддаєш борги, позаплачуєш, кому винен. А те решту переділиш наполовину, одна піде на насіння, а з другої житимеш тільки до різдва. А там знову накладай торбину та йди за хлібом.

«Зараз не продаватиму хліба. По жнивах, як і кожного року, збіжжя дешеве. Кожний господар зараз збуває хліб, бо в боргах сидить по самі вуха. Тому на ринку хліб тратить ціну. Цьогорічні збори марні. Кожний восени продасть, а навесні, себто в переднівку, ціна піднесеться на хліб. Тоді вивезу на місто та продам. І з Господом Богом розпочну будівлю млина. А тепер гроші маю, то позаплачую податки. Так і буде. Тепер тільки б Господь послав вітрець, щоб можна було віяти зерно». Почухався в потилицю Микола Тусак, узяв цій та почав молотити.

Вже й інші господарі молотили свої надії. А селянки увихаються по господах, рихтуючи мішки на жито, латають мішки та пораються по коморах. А по селі бігає крамар від хати до хати та жадає грошей. По вулиці з течкою вже вештається секвестратор.

Женці верталися з жнив, осмалені сонцем, закурені, з піснями входили в село та розходилися по хатах.

– Піду-но та розпитаю, мо' якихось новин зі собою принесли, та почую про врожай на Волині.

– А, здоровенькі були!

– А хвалити Бога. Добрий день вам, сусіде!

– Розкажіть-но щось про врожаї, про жнива.

– А сідайте! Будемо вам баяти!

І розказували, як ішли, як прийшли в село.

– Отам, мої людоньки, родять збіжжя. О! Там був урожай. Ах! Та там породилися хліба. Як вхопиш жменю жита, то так рука аж вгинається. А високе! А колосисте ж! Ах! Да яке ще колосисте жито! Все воно, мої людоньки, сипле зерном, яким зерном, зерно завбільшки з фасолину. Ах, жита, жита породили! А городина яка ж там родить! Боже мій, міцний мій Боже! О, тамечки все родить, усе росте, як ліс, мої людоньки, мої голуб'ята сизокрилі. А хатинки топляться в квіттю та в коноплях і льону так, що тільки дахи стирчать. А які там селяни багаті. Кожна господа має вид маленького двірка. Ах, багатства-багатства, як у казці. Одні дива, кажу вам, так-так, одні дива! Кожний господар тримає собі по кілька штук рогатини, пасних свиней, а птаства – то вже не перелічити. Та все заводське та расове. О, там, мої людоньки, мої голуб'ятонька, люди живуть і усього доволі мають. Мені ото здається, що не на жнивах ото я була, а у сні. Такі багатства, таку розкіш тільки можна бачити у сні.

– А то жали ми в одного господаря. А кормив же ж він нас добре, їли те все, що їмо ми на свята. М'ясо давали щодень на обід. А на снідання, на вечерю то були картоплі з маслом або салом закрашені. Молоко, чай, хліб з маслом, що хоч вибирай та їж, скільки влізе, хоч розпережися. Бігме, одні чуда й більше нічого. Пожали, зараз машина змолотила, провіяла, й чистеньке зерно зібралося до мішків, до засіків. Живуть і знають, що живуть на цьому білому світі. А коні – наче чорти. Як ідуть, то з-під ніг сиплються іскри, то-то мають коні. Усе, як у казці, усе, кажу вам, одні чуда, тільки одне – картопля то вже несмачна. Там бульба інша смаком, наша смачніша та поситніша. Дякувать тобі, Боже, за нашу смачну

бульбу. Ото-то, мої людоньки, люди живуть. Не так, як ото ми в'яжемо кінець з кінцем, аби пережити день.

А слухачі все хитали головами та тяжко зітхали.

VIII

Ой так! Ой так! Є ще в світі люди, що живуть і знають, що вони живуть. Не так, як ото ми животіємо!

Почухавшись по потилиці, виходили селяни косити отаву. Намолочено зерна, то вже жінка провіє, коб тільки Господь послав вітер. Виходили селяни знову з косами на сіножаті. Дівчата з граблями, з вилами другого дня йшли вже гребти сіно. А вітру все ще не було.

Щоправда, нічого нарікати селянам. Сіна повдавалися гарні. Тепер коб-но зі самої осені та взяли морози, та поціпеніли болота, от би звезлося на час у село. Худібонька мала би добре погідне сіно. А то, як бува деякого року легка зима, замість снігів падають дощі. Гниють сіна у болоті, а худобина по хлівах стоїть голодна.

Приїжджали купці та скуповували збіжжя. Продаючи усе, що було відложено на продаж, селяни хапалися до гміни поплатити податки та асекурацію, повіддавали борги то крамареві, то сусідам. Розплатившись, уже спокійніше домолочували святий хліб. А ті, що вже помолотили та провіяли, поралися по господах, викидали гній з хлівів і зараз-таки вивозили на поле, а деякі то наводили порядок по клунях, роблячи лад із соломою. Жінки то вже цілий день увихалися

по селі з мішками, одні йшли до вітряків молоти жита, а другі з борошном уже верталися. А дівчата та діти повними коробками зносили з лісу гриби. По теплім дощі ліс напрочуд вродив грибами. Треба хапатися з грибами, коли врожай. Насушити собі на зиму та на продаж.

По хатах курно, димно, темно. В печах не перестає горіти вогонь. А чоловіки то вже від світанку до темної ночі пораються по клунях. Хутко треба хапатися, коб скоріше закінчити молотьбу. Бо час вже сіяти озимину.

І знову заскрипіли ворота та по вулиці рознеслося гукання: «Цабе, сірі волики, цабе», «Аття, гніді», «Аття, карі!» Колеса рипіли під навантаженими гноем фірами. Везили гній на голі поля, по яких паслася худібка на стерні.

«Цабе, сірі волики, цабе!», «аття! соб, гніді!» – розносилося всюди по полях. Знов прокладалися скиби слідом орача. Знов з коробкою насіння, з гарячою молитвою на устах ступали сіячі. А гайвороння хмарами падало на жовті, вогкі поля.

– Дякувать тобі, Господи, за здоров'я, що післав, та от і вже засіялось озимину. Тепер тільки поробити у господі лад та, що мається, вивезти на ярмарок, а по ярмарку то вже накладай торбу на себе та йди на заробітки по селах, поки мороз стисне болота та побудує придатні для зведення сіна дороги. Вже, хвалить Бога, зібрана всенька з городів городовина. Ще тепер тільки поділити: що на продаж, то на продаж, а що собі, то собі. А вже треба рихтуватися на ярмарок. От щоб усе продати, що вивезеться, то прикупилося б дещо до хати. Багато-багато усього треба.

Микола Тусак молотив.

– Нічого не повезу на ярмарок, хіба що пару мішків м'якини. Здурів би хіба, щоб щось вивозити на продаж у перший ярмарок. Там уже й без мого всього буде доволі.

Най-но попродають селяни, що мають на продаж, от тоді продам свої пашіні швидко та по ціні. Так уже буде. Хіба що насипати кілька мішків м'якини та з тим і поїхати на ярмарок.

З клуні гукнув на Ірину, щоб принесла мішки. Коли Микола насипав м'якину в кропивняки, на подвір'ях уже стояли фіри, і селяни-поліщуки навантажували вози збіжжям і городовиною.

– Ото тепер продасться та прикупиться найпотрібніше до хати. Мо' Господь на другий рік пішле ліпшу благодать, та обродяться поля святими хлібами, тоді вже підремонтується хатиночку та забудування. Якось воно вже буде, жінко! Як не помремо з голоду, то житимемо. Але ось що я надумав. Послухай.

Селянка, що поралася коло старої печі зі сніданням, так і сіла на ослоні, її сумний погляд полинув у сутінок осіннього ранку. Зітхнула і тим самим поглядом вп'ялась у зажуреного чоловіка.

– Надумав я так: навіщо Кулина має тратити свою силу у місті в якомусь там шинку? Надумав звідтіль її забрати. Та вже по жнивях до різдвяних свят усім вистачить хліба. А дівчина тим часом хай пририхтується до весілля. Треба пошити рушники, повишивати сорочки. Як ото вернеться з заробітків суджений, то й поберуться. Так же він казав, що зараз по святках згуляємо весілля. Я хочу, бач, жінко, видати свою доньку заміж хоч вбого, але прилюдно. А вже ж знаєш людей добре, які вони всі язикаті, от і висміяли би, що віддав дівчину у сорочці, в якій ходила і в будень, і в свята.

– Правда, чоловіченьку, правда.

– Треба забрати. Най дівчина собі хоч сорочку више. Та от як поїдемо на ярмарок, то заберемо її у село.

– Еге ж бо, – підтакнула жінка і встала з ослона.

Підійшла до печі та знов почала рогачами переставляти горнятка, коб хутчій варилося снідання.

А чоловік вийшов з хати та рихтувався до міста. Заклав воли в ярмо і навантажував віз. Коли ж увесь крам був уже на фірі, увійшов у хату. На столі вже стояло снідання. Осінивши груди хрестом, засідали всі за стіл.

Зійшло сонечко, виглянуло з-за мочар і кинуло снопом тепле проміння у віконця хаток. Густі тумани щезали, як зникають сніги од першого блиску весняного сонця. Радісно зацвірінькали горобчики під стріхами хат, позолочених осінню, в здичавілих кущах верб і лоз. Густі імли щезли з лиця землі, як у сні щезають привиди. Земля віддихала гнилим та вогким духом. Сонечко собі ще мрійно купалося в росах, як уже скрипіли ворота і некуті дерев'яні навантажені фіри. Шляхами та дорогами сунулися по топнистому піску фургони. То їдуть поліщуки на ярмарок продавати свою працю, облиту кривавим потом і гарячими слізьми.

— Коб хоч продати половину того, що вивезеш на продаж, аби хоч що! Не знать, як воно буде, бо тьма-тьменна суне на ярмарок людей. Наче виганняє нужда селян з курних хаток і жене, як жене вітер хвилі води у безвість; деякі їдуть кіньми, волами, а деякі їдуть та на плечах несуть на продаж свою працю. Майдан у місті встеляється барвистим цвітом українських народних одягів, з кожною хвилиною сильнішає крик, вереск, гомін. То вже розпочинається поліський ярмарок. У місті тьма-тьменна людей, що, як кажуть, ніде курці носом клонути.

Іржуть коні, ревуть воли та ялівки в ярмах. Кувикають свині, гелгочуть гуси, верещать пов'язані кури, підтакують їм качки.

А там на помості стоїть червонощокий та товстопузий

чоловік і вигукує на ціле горло: «Задарма! Задарма!» і водить руками, показуючи в жмені пару дешевеньких речей. «Хто дасть золотівку, той візьме крам!» Кричать тут, кричать там, кричать всюди. А там десь хтось горланить, мов через чортове горло: «За десять грошів виграєш двадцять!», а там знов-таки, наче громом, гримає: «Злот поставиш – два візьмеш, п'ять поставиш – десять візьмеш! Червона виграє, а чорна програє!» І всі вони горланять, наче визичили горло в самого сатани.

Біля коней крутяться цигани, засмалені, обірвані та охриплі. В них горить кожний м'яз. А очі, як розжарені вуглики, блищать на чорних закурених лицах. Звинні та дотепні, оком знавця пробігають по конях, дивляться на зуби, груди, задки та ноги.

Пропихаються між возами, окидають своїми маленькими очима фіри товстопузі підхмелені сальники. Шукають свиней. Між свиньми товчуться ото ті червонолиці «кабанники» і скрізь шукають «угрів» – у роті, в очах. Швидко увихаються перекупки, брудні та страшенно злющі, в'їдливі. Виривають з рук селянок гусей, курей і інше пернате сотворіння, перевертають і з усієї сили дмухають під пір'я. «Ух, яке сине! Яке худе!» – спересердя шпурляють у руки селянкам птицю.

А міщани вештаються з кошами, щупають мішки, питають про ціну й завзято торгуються. Одні купують, а деякі тиняються між фірами, мов тіла без душ, та піджидають okazji, щоб дешевше купити. Зранку ух, яке то все дороге. Не докупитися! Пізніше все буде дешевше! А тим, що купують, селяни з возів сиплять мірками в мішки.

– Що ж то такі скупі мірки? То ж не золото!

– Та все таке дрібне, непоказне! Ох! Які ж ви скупі, скупі, дядьку! Будьте ж трішки щиріші та прикиньте з пару

морквин. Досипте ще кілька буряків. Така ж скупа мірка, доложіть хоч на горбок ще з пару...

– А гриби у вас є?

– А є!

Витягає селянин в'язочки з грибами, що їх цілі дні збирав у лісі від світанку до вечора. Перекупки ними трясуть, торгуються.

– Бігме, що не можу віддати.

– Ти ще їх віддаси за менш. Коб до хати не везти!

Сірома бере низочку грибів і кладе на віз.

– Побачимо!

– Кажу тобі, пізніше даси! Тільки-но розпочинається ярмарок, подивись!

Зі всіх сторін дорогами та шляхами тягнулися каравани селян і, окутані курявою, втискалися на ярмарок.

З тими караванами в'їхав Кулинин батько. Зараз на його віз накиннулися міщани, як комашки на впійману мушчину, і питали про моркву, буряки, цибулю та часник... Селянин порозв'язував мішки. Міщанки так і зайшлися сміхом, хапаючись за животи.

– Та ж то горішки, а не городовина! – вигукували, регочучи.

Зам'явся селянин. Почухався обома руками в потилицю, поправив шапку на голові.

– Ой, правда, ну що ж зробити, коли вже чоловік помилився. Але тую городовину вже продам за горішки. Купуйте, Бог з вами.

– Ого, подумаєш, який мудрий! – ті знизували плечима, ті прихкали, як набундючені індички.

– Адже ж уже такий світ настав, що яйце мудріше від курки. Я цієї городовини разом з Богом не ліпив, а Бог таку вже породив. Таку я і вивіз на ярмарок.

– Дивись, які філософії! – фиркнула з глумом одна гарна міщаночка.

– Авжеж, великі мудрощі, пані. Так вміти городовину перетворити в горіхи! Не знати, чи втямив би зробити це сам Соломон.

– Хам! Сич! – просичала крізь зіцплені зуби міщаночка й швидкою ходою відійшла від воза.

– Ого-го! Але ж і рило має, як свиня. Коб їй ще роги, братку, то перевернула би ярмарок догори ногами, – глумився селянин.

Як ото тая міщаночка проходила повз вози, то зачепилася об розклекотане окуття фіри, і на вовняній суконці з'явилася дірка.

– О, це вас, пані, Бог покарав, – вигукнув селянин. – Може, вам, пані, дати голку, бігме, що маю, з полотняною ниткою. Я, бачте, мішки зашивав. Як ви вже зуміли з городовини зробити горіхи, то певняком будете здібні льняну нитку змінити на шовкову та вже собі зашиєте спідницю.

Гарна пані почервоніла по вуха, злющими очима обвела від ніг до голови селянина і поспішно пішла.

Покупці торгали за рукава та питали про ціну сухих грибів. У них аж жевріли очі, коли дивилися на низочки добірних боровиків.

– Скільки хочеш, чоловіче, за цю низочку грибів?

Селянин потряс низочку:

– В цій є більше фунта!

– Ні, в цій не буде фунта, – заперечив мордатий купчик.

– Як немає тутечки фунта, то положи!

Селянин вирвав з рук покупця гриби і спересердя шпурнув їх на віз.

– А як же, хіба привіз гриби напоказ чи що, Іване?

– Я не Іван, – відказав поліщук.

– Ну, то Петро!

– І не Петро.

– Ти звешся Степан. Я добре знав твого батька, твою матір. Я з ними завше гендлював. Добрі та чесні і щирі ж люди!

Поліщук остовпів і вже розтанув, мов тая лойова свічка. Незнайомий чоловік вдарив у чулі струни поліщуцької душі. Покупець добре зауважив це замішання селянина і ще улесливіше заговорив про його батьків.

– Ой, і торгувалося ж з ними добре. Як то вже кажуть мудрі люди: ліпше з розумним згубити, ніж з дурним знайти. Свята ж правда, як святе небо нас наділює однаковим теплом. З розумною людиною завжди дійдеш до мети. Він тобі зацінить, він тобі і скине, а покупець добавить, дивись – і вже гаразд; як то кажуть: в торгу нема гніву. А скажи, Степане, де твої батьки, що їх на ярмарку не бачу?

Хитрий купчик ніколи не бачив і не знав батьків. Він хотів розчулити наївну душу поліщука. Небога тяжко зітхнув.

– Царство небесне їх душам! Ото якраз буде в саме копання бульби другий рік, як я їх поховав.

– Що ти кажеш, Степане?

– Так, так, небоже! – з глибоким зітханням підтвердив селянин.

– Най їм буде земля пером. Царство небесне їх душам. Добрі люди були. З ними завжди торгувалося. Яка ж недуга їм повідбирала життя?

– Бог його святий відає. Тільки добре знаю, що завжди кашляли, а от потім кров приснула з грудей, не кажучи проти святого дня, так і полягали. А по кількох днях заkostenіли серед страшного кашлю.

– Ах! Який же Господь немилосердний, га! Таких щирих людей, таких молодих ще покликав уже на небо. Скажіть-но! Скажіть-но! – забідкався купчик і замовк.

Мовчав і селянин, його очі десь блукали в блакитних просторах неба.

А очі купчика жевріли, оглядаючи в'язочки сухих грибів, на його чолі лягла нова морщина. Сягнув до тужурки й з кишені вийняв срібну папіросницю, скрутив собі цигарку і тютюн подав селянинові. Невправними руками наклав поліщук до цибуха жовтенького тютюну.

– Степане, візьми собі ще на одну люльку тютюну, на, потім закуриш. Візьми, кажу тобі, – наполягав купчик.

Той тремтячими руками відклав ще на люльку тютюну.

Купчик сховав папіросницю до кишені.

– Степане, знаєш, я нічого не шкодую для щирих людей. Навіть для них видер би своє серце з грудей та віддав би їм. Люблю щирих і чесних людей, – говорив, подаючи сірник. Поліщук закурив. – Тепер такий світ настав: як дають, то бери, а як б'ють, то тікай. Робитимеш так, Степане, то все буде гаразд.

Селянин гірко всміхнувся.

– Знаєш, я такий чоловік: чужого не хочу, а для доброї людини все віддам. З людиною завжди дійдеш до ладу, зробиш з нею завше діло та дійдеш до мети. Як на твою думку, Степане, кажу правду чи ні?

– Авжеж, що правда! – м'яким тоном підтвердив селянин.

А у купчика лице роз'яснилося, покрилося серпанком облесливості. Очі жевріли, дивлячись на низочки грибів.

– Ця важить не більше фунта.

– А так, біля фунта.

– Я так думаю, – підтвердив купчик, кинувши хитрими очима спідлоба на селянина. Той стояв собі спокійно та вірив кожному слову купця. Вірив безмежно. Адже ж купчик знав його батьків і торгував з ними. Мусить бути порядна людина і чесна.

Ярмарок добігав уже полудня. Деякі селяни поспродували все, що мали на продаж. А ті, кому не повелось продати, журливо стояли коло возів.

– Певняком, прийдеться вертати до хати з непроданим крамом. Уже продав би за будь-яку ціну.

Ті, що поспродували, то вешталися по ярмарку, оглядали глиняну посудину, товпилися коло бодняря, вибираючи бочки, діжки, ночви, балії...

Хрипкі голоси оглушували ярмарок: «Задармо! Задармо!», «Злот поставиш – два візьмеш!», «П'ять поставиш – десять до калитки впаде!», «Найти щастя – то не зернятко сліпій курці. Найдеш його лишень у нас!»

– Піду і я, zobачу. Кину з раз на карту, мо' виграю.

Товпляться поліщуки в ярмарку коло бодняря, коло ганчірника, а найбільше юрмляться біля тузиків і жадібно дивляться на карти, як щасливчики виграють жменями гроші.

– Заграю і я. То ж люди виграють. Дякують Богу, усе продалося. Жінка казала, коб купив діжку. Як виграю ото, тоді всього накуплю доволі. Куплю й Куліні щось на виправу, і щасливі поїдемо разом до хати. Годі їй уже буде служити в шинку. Так! Так! Хто щастя шукає, той його найде.

Пропхався крізь перстень селян, що грали у «чорну-червону». Почухався в потилицю, подивився на селян і несміливо сказав:

– Киньте-но карти, я з раз заграю.

– На скільки, дядьку? – спитав тузик.

– На злотий, вперше спитаю своє щастя. – І монету кинув на стіл.

Усміхнулося сіромі щастя. Виграв два злотих.

– А тепер заграйте на більше, якраз мо' виграєте!

Поліщук взяв калитку, розкрив, висипав гроші на руку, полічив.

– Ну, що ж, на всі заграю. Щастя не любить шуткувати. Вперше виграв і виграю вдруге... Боже, як виграю ще стільки, як торгувалось, от накупую, а Богові дам офіру на хрест. То ж він виплачує подвійно. Господи, допоможи мені виграти! – і тремтячою рукою поклав гроші на стіл. Благально глянув на блакитне небо і сердечно почухався в потилицю, коли вже тузик казав тягнути карту.

У сіроми в очах потемніло. Зараз йому щастя усміхнеться, витягне червону карту, і добродій виплатить подвійно. Сірома бачив себе уже багатим чоловіком. «Кожний мені буде заздрити з селян. А жінка то вже прилипне до мене, як мокра сорочка до тіла, та цілуватиме, коли покажу стільки грошей. Буде рада та щаслива. А доньку то вже вивіную на заздрість людям». Зверху накрив рукою карту. Селяни з затамованим духом стежили та ловили очима кожний відрух співселянина.

Той тримав рукою та зі слізьми дивився на небо.

– Покажи! Подивись! – розлягалися довкруги вигуки цікавих.

Обережно зняв селянин руку з карти і перевернув.

– Ах! Дивись! – злетіло з уст співчуття, яке блискавично змінилося веселим сміхом юрби.

– От і нарвався! Правда, що нарвався!

Перед очима поліщука лежала чорна карта, а він ще недовіриливо дивився: невже ж щастя втекло, залишаючи чорні згарища гарних привидів?

– Ну, що ж, дядьку, програли, – озвався з глуфом тузик. – Я ж казав узяти червону карту, а ви взяли чорну. Ніхто вам, дядьку, не винен! – згортаючи до кишені гроші, сказав тузик.

– Ох, лишенько ж! Мені лишенько! – пригніченим голосом забідкався небога. – Я ж думав, що інакше буде.

«Що ж тепер жінка скаже мені, як довідається, що програв гроші? Ох, лишенько! Ох, горенько! Що ж я зробив, га? Підую до жінки, мо' вже яловицю продала, то якось від неї гроші видурю й ще втретє кину на карту своє щастя. Бог трійцю любить. Перший раз виграв, удруге програв, а втретє знов мушу виграти!»

Коли прийшов до свого воза, то жінки не було. Запитав у сусідів, чи не бачили її.

– Та ж ваша жінка пішла вас шукати. Продала яловицю, навіть за добру ціну, – відказали ті, що наглядали за возом.

Селянин сперся ліктями об драбину воза й ждав. На жінку ждав, у неї гроші, він утретє попробує свого щастя. Коб хутше надійшла. Йому здавалося, що час ступає черепашиним ходом.

Аж почув за плечима жажливий плач дружини.

Усі оніміло дивились.

Степан непритомно глянув на жінку й буркнув:

– Чого ревеш, як корчмарева корова у спасівку?

Селянка п'яним ходом ступала та рвала на голові волосся.

– Ох, лишенько! Ох, горенько! – кричала.

– Що сталося? – питав Степан.

Сусіди обступили і розпитували, чому вона плаче.

– Ой, людоньки! Ой, голуб'ятка мої сизокрилі, все пропало, все щезло! – репетувала селянка.

– Що таке? Що таке? – допитувалися селяни й чоловік.

– Ой, безталанна ж! Моя голівонька безталанна! Мала ж я попівські очі, мала ж. Подумайте ж собі, людоньки! Як от я продала телицю, сховала гроші за пазуху і пішла шукати чоловіка. Тутечки таке лихо: перестріває мене якийсь чоловік. Ох, людоньки, аж сором казати, а що ж подієш, коли вже така дурна з мене жінка! Та й у світі є такі тумани, що одурманять. Я ж нічого злого не мала на думці, Бог святий того свідком.

Мала ж лишень добрі наміри, як теє сонечко навесні. Для Кулини, мої людоньки, для Кулини думала щось придбати. А тутечки лихо з неба впало громом на мене, безталанну, – й знов зайшлася сіромаха плачем, і знов її руки вп'ялися в голову і жменями рвала волосся.

– Та що ж таке сталося?! – grimнув Степан на жінку.

– А сталося ж, сталося ж, забий мене, чоловіче, як тую паршиву собаку! Не шкода мені того проклятого життя. Ой, впало лихо громом на мою голову! Слухайте: і ото той чоловік благально змолився до мене: «Тітонько, – казав він, – я терплю на таку божу недугу, що як прийде хвилина, то мушу посати груди. Як ні, то терплю смертельні муки». Про це я не хотіла чути. А він як не пристане до мене й кліщем вп'явся в мою душу. А я навіть і чути не хотіла, бо як же ж воно б виглядало? Він мені і папірець всунув у руки. Я ще й не подумала. А він уже й заплакав, мов та дитина. Пожаліла його. Що ж зробити, коли всяка недуга потребує ліків. І все ж, мої людоньки, від Бога: недуги всякі, нещастя та всяка інша біда, бо ми всі грішні. Чому ж не допомогти людині, коли можеш допомогти? І шкода зробилося того чоловіка, да такий дивний жаль охопив мою душу, що аж серце затрепетіло в грудях, як впіймана пташина. Згодилася допомогти хворому. Дала йому посати, пошамляв з хвилинку, всунув за пазуху той папірець і щез між людьми, як сонечко в осінніх хмарах. Взяла я той папірець, думала вложити до тих грошей, що взяла за телицю. І що ж, мої людоньки? Так само вони щезли, як зникла тая божжа людина...

А слухачі аж взяли за голови і з жахом дивилися на жінку.

– А мо' ти згубила гроші?

– Ні, не згубила, чоловіченьку! Гроші оглядно зав'язала в

хустинку і всунула за пазуху. В жоден спосіб не могла б їх згубити. Забий мене, чоловіче, коли щось злого вчинила! Забий мене, як тую паршиву собаку, без жалів до білого світу зйду в сирую могилу жити. Боже мій, Боже! Яка я нещаслива жінка!

Селянка плакала, плакала і, хлипаючи, проклинала і світ, і людей, і себе. А всі зі співчуттям хитали головами й помалу розходились.

Степан ліктями сперся об поруччя воза й сумними очима журливо дивився.

Він програв гроші. А у жінки видурманили дурії. От тобі і світ. Старається один другого обдурманити, перехитрити, обманути. Кажуть, щастя судиться від Бога. Де там, у лиха судиться – вбогому завжди вітер у вічі. Вторині гроші програв, а у жінки вкрали, от як везе небозі! Навіть тепер утретє не можна заграти.

– Піду-но до Кулини і попросу, щоб позичила з десятку, та ще раз спробую і кину на щастя, на долю.

Мовчки відійшов від воза. Йому усе збайдужніло, хотів було щось купити, але лиха година видерла усі гроші з-під душі. Нема навіть за що дітям купити цукерків.

Тяжко зітхав сірома та спересердя час від часу знімав шапку, гладив покуйовджене волосся, знову накладав шапку, цмокав, спльовував і завзято проклинав:

– От, лихо ж твоїй матері в бік! Не інакше, як треба позичити грошей у Кулини.

Увійшов до шинку. У дверях зняв шапку, пригладив розвихрене волосся рукою. Підійшов до доні. Окинув небога очима шинок та почав просити, щоб вона позичила йому грошей. Кулина без надуми витягнула хустинку з-за пазухи й дала батькові гроші. Тремтячими руками відкрив калитку,

всунав гроші і оглядно позашморгував гудзики. Глянув на дочку, зім'яв шапку в руках і озвався:

– Рихтуйся, доню, до хати, я ще зайду, а ти вже будь готова.

Дівчина навіть не хотіла чути про таке.

– Не думаю вертатись у село. До хати не піду й не вийду за нього заміж. Боюся, щоб мене не трапила така доля, як його матір. Я ще хочу жити! – рішуче кинула батькові й швидко відійшла.

Почухався батько в потилицю, рукою повів по сивій густій бороді, зітхнув.

– Побачимо! Чи ти послухаєш старого батька, чи ні. А за деякий час я таки до тебе, доню, зайду! – і несміливою ходою вийшов з шинку.

Обійшов ціле місто і не натрапив на того тузика, в якого програв гроші. З жалем вертався. По дорозі вступив до шинку по Кулину. Дівчина як побачила батька, так і щезла йому з очей. Степан постояв трохи в шинку, дочка не виходила. Похитав головою старий, почекав ще трохи, а врешті сказав шинкарці подати пляшку горілки, взяв пару оселедців і з тим вернувся до воза, на якому хлипала ще його жінка.

– Не плач, дурна бабо, – потішав Степан дружину. – Гроші – то річ нажита, коб-но тільки Господь здоров'я дав, – казав і рихтував полудень.

– Був у Кулини?

– А був!

– Ну, як же ж?

– Не хоче вертатись у село. Про це я ще з нею балакатиму, а тепер запиймо хробака.

Відіткнув пляшку і перехилив у рот.

ІХ

Вози, на яких зрання лежала ще праця поліщуків, тепер були порожні. Селяни сиділи на фірах, по тісних клітках шинків і запивали, за звичаєм, традиційний могорич. Пили за те, що продалося все й купилося необхідних речей. На базарі ставало гамірно, лунали лайки й тяжкі прокльони. Там десь кричав селянин, якого спритний тузик обіграв у «червону-чорну». Там жінка лаяла чоловіка, що пропив гроші. Знов-таки десь п'янюга гримав на жінку, що задешево продала курку. Або таки жінка верещала на чоловіка, проклинала його, на чому тільки світ стоїть, що стільки грибів віддав за півдарма, й тичила йому дулі під ніс, а чоловік і собі тичив дулі жінці у вічі. Жінка вивалила язика, як пекарську лопату, й верещала, наслідуючи всіх звірят.

Там знов і рипіння лір та спів старців, що сидять під старим, як вони самі, дерев'яним парканом, сидять на ганках чи сходах, хто з мисочкою, хто з шапкою для пожертви.

– Царство небесне, вічний покой помершим душечкам, живим здоров'я і благоденствія пошли, Господи, – летить з уст старців і з хрипкими тонами лір розноситься ярмарком.

Десь таки ще заводила пискливими голосами катеринка та линули голоси ярмаркових волокит. Тепер буде торгуватися добре, як уже горілка розбере селянську душу – підхмеленого дядька-поліщука легше буде звабити.

Роз'їжджалися селяни з піснями, котилися з рипінням їхні вози по топнистих дорогах і шляхах, аж курява за ними слалася туманами. Деякі ще вешталися по місту.

Тим часом Степан з жінкою випили пляшку горілки й закусили добре. Випили «могорич», тільки не знати за що. Чи за те, що від них видурманили дурії, чи за те, що продалося працю.

Жінка вкуталась у хустину, а Степан сонно дивився на шинок.

– Кулина вийшла! – озвався раптом і швидко відійшов від воза.

Не помилився старий поліщук. Дочка вийшла щось купити для шинку й пристала на хвилину до дівчат, які перснем оточили катеринку. Катеринкар грав, а дівчата та парубки тягнули щастя, себто льоси, що їх папуга подавала дзьобом. От то диво! Ах, щоб така маленька пташина розуміла людину й слухалась її наказів! Справді диво!

Хтось з юрби гукнув: «Попка дурень!» У пташини настовбурчилося пір'я на шиї, вона крутнулася на катеринці вбік, відкіль почувся вигук, і пискливим голосом запищала: «Ти сам дурень!» Молодь весело розреготалась. «От дивись, навіть і говорить», – чулося здивування в юрбі, і вже частіше хтось гукав «Попка дурень», а пташина вертілася на всі боки й пищала, буркотіла, як злиденна мачуха. Всі реготали, аж держалися за животи. Маленька дівчинка, яка стояла при катеринці, нагнулася, підняла з землі гудзик і подала папузі. Птах ухопив гудзик, але зараз же викинув з дзьоба й пискливим голосом заверещав: «Дурень!» Дівчинка засоромилась.

Ігор, який стояв біля засоромленої дівчинки, дав їй дрібну монету, щоб вона витягнула собі щастя. Дівчинка подала ту монету птахові. Папуга насторожилась і сильно дзьобнула її в руку. Всі знову голосно засміялись, а дівчинка втулилась у материну спідницю і тихо заплакала. Катеринкар уже почав збиратися до відходу, бо ніхто не тягнув «щастя», тільки дражнилися з папугою. Розходилась сільська молодь. Тоді батько підступив до Кулини і вхопив її за руку.

– Тепер, доню, поїдемо разом до хати, – твердо сказав до дочки.

– Забийте мене, а до хати не піду!
– Дядьку Степане! – вигукували дівчата. – Беріть Кулину до хати.

– От підеш до хати! – гримнув батько.
– От не піду! – відпиралася дівчина.
– Йди, кажу, до хати! – вигукував батько та тягнув її за руку.

Дівчина рвалася до шинку. Така нехіть розсердила підпилого поліщука, і він з п'ястуками накинувся на Кулину та ревів, як люта звірюка. Дівчина покотилася на землю. А батько валив п'ястуками по спині, по плечах, по голові та все гримав:

– Я тобі дам панію, я тобі дам панію!

Юрба дівчат розбіглася на всі сторони та з жахом дивилася на оскаженого поліщука. А в поліщука зібралася лють і на жінку, яку обікрали, й на тузика, що виманив у нього гроші, і тепер усю цю лють він виливав на нещасну дівчину. Щораз то лютіше п'ястуками валив, наче молотив. Здер з дівчини блузку, стягнув спідницю, волочив її за волосся та копав ногами. Дівчина несамовито верещала, в'ючись гадиною під ногами батька. А свідки примовляли:

– Їй так треба, най виб'є з голови міщанські норови.

– Захотілося панією бути. В шинку вже й поделікатніла та випаслась, як пані.

– Най вертається у село! А де ж там селянській дівчині до міщанських покоїв? Здатна, як віл до карети!

– А хто ж буде свині пасти?

– Ну, що, поїдеш? Поїдеш? – сичав батько.

– Я вже сказала, що хоч забийте мене, тату, до хати не поїду, – ледве чутно злетіли слова з розбитих уст.

– То ти ще не слухаєш, суко? Посмакували тобі леда-

щування в місті? – заверещав та знов закопав дочку ногами, мов у бочку.

То було вже забагато. Присутні колом усе ближче та ближче підходили до Кулини, коли раптом звідкись не взявся й не впав, наче грім з ясного неба, в юрбу Ігор. Схопив за груди Степана й шпурнув ним, як поліном, аж той покотився на дошки хідника. Люди підбігли до лежачої, яку підвів Ігор. Скривавлену, він узяв її під руки й повів до шинку. А Степан встав, щось подумав і пішов до воза. Дружина питала про Кулину, про крик і вереск, але той нічого не відказував жінці, а шморгнув батоном по волах, що рушили тихою ходою, й виїхали на шлях.

– Добрий був ярмарок, – оповідали селяни тим, що не були в місті. – Веселий був ярмарок. Людей було, що маку у маківці. Продали, що мали на продаж, і купили, що мали купити, та порозважалися. Нічого казати, був добрий ярмарок. Люди й діло зробили, і випили собі на здоров'ячко. А Степан свою дочку побив.

– Ой мні! За віщо ж?

– Що не хотіла їхати в село. Так їй треба. А то така дівка, кров з молоком, і пошилася в міщанські ледащиці. Ганьба! Сором! Схотілося селянській дівчині паніювати. Робити ж хто буде на землі? Хто буде свині пасти? Всилав їй штурханців і кулаками, і ногами. Одежину подер на дрібні шматки, а її то вже в сорочці відвели до шинку.

– Або отаке чи ви коли чули або бачили, щоб пташка говорила?

– Цьому не дам віри.

– Щоб пташина говорила так, як людина, – це справжнє диво. Так було, бачили на власні очі і чули своїми вухами, як папуга говорила й виконувала всякі накази катеринкаря.

– Плюньте, не вірте тому! От пустив туман на людей! Де ж то видано, щоб пташина говорила?

– Вам здавалося, що говорить папуга. Коб так заглянули до катеринки, напевно, вгледіли б там карлика або іншу божу каліку.

– Мо' й ваша правда!

– Да воно інакше й бути не могло!

Микола Тусак по сніданні пішов до клуні молотити. Так постановив: власними силами помолотити пашню, щоб надармо не видавати гроша.

«З весни вже от розпочну будівлю млина, а при будові то гріш має свою вартість. За зиму впораюся з хлібами, під час переднівку продам по добрих цінах, і з божою ласкою мо' вже здійсняться мої плани. Великий сором, а ще більший гріх від Бога, коли хто має руки, має голову, і Бог дає здоров'я, а він гайнує дорогий час».

Так казав до людей: не треба наймати наймитів, коли вже сам даси раду. За такі сентенції Миколу не любили, але водночас поважали як розумну людину, і тим здобув він собі повагу в селі. Кожний селянин дивився на Тусака. В ньому бачили якесь божисте та всі слухалися його, як батька. Навіть одного разу вибрали на солтиса.

– Я маю роботи по самі вуха, з чого їм хліб, а до громадських справ не моя голова, годі всім догодити, – так сказав, відкидаючи волю громади.

Така поведінка Миколи Тусака вразила селян, і вони почали його ненавидіти. В гутірці чемно говорили про нього, але в душі кожен чув жаль, а то й ненависть швайкою колола в серці: «Микола перетворився в гадину. Найняв би хоч кого молотити! Що тут казати – свиня і більше

нічого. За гріш, напевно, побіг би до Пінська. Через те тяжко живеться, що всі люди одні других не люблять, а тільки себе».

Товчешся, як той проклятий Марко по пеклі, і в будень, і в свято, а з твоєї праці нема жодного пожитку. А ще як навернеться лихо та посиплеться біда: коровина здохне, повиздихають свині, кури та ще й погориш. А от такого, як Микола, то всяке лихоліття минає. А тепер ще навесні виставить млин, і гроші звідусіль посиплються в руки, як потічки в озеро. З нього ділова людина та рішуча, як і кожний поліщук. Скрита бестія. Як не таївся, не хочучи з себе робити сенсації, але про заміри його знало ціле село. Кілька разів був говорив з млинарем Горпиненком і завше просив, щоб розмова була «каменем у воду». Але Горпиненкова знала про це, і де ж то їй витримати, щоб не поділитися з кумою або з сусідкою, і в короткому часі знало про наміри Тусака ціле село. Щоб його грім спалив, як йому везе. Він і млин побудує, і ще землі докупить, прикупить і худобини. Не дурний видумав: кому щастя мішком, тому ще й півні несуться, а тобі, лихо його матері, й кури не хочуть. У багатого й на лайні сметана. Але що тут мудрувати: багатому й чорт діти колише.

І розходилися поліщуки в усі сторони світу – шукати роботи. Та дуже зажурені, бо вже зачулося зменшення локального персоналу, і кожний зі страхом ждав хвилини, на кого впаде страшний вирок редуції. Молоді селяни, що то не мали жодної роботи, як завжди, зі світанком йшли до міста шукати якогось заробітку, аби якось перебути до копання бульби. А по роботах вечір огортає вбогі села пільмою туманів. І кожного вечора молодь збирається по тісних хатках поспівати, погомоніти, пожартувати, декілька хвилин

порозважатися. Навмисне дівочі руки з дешевенькими перснями мигали повз парубоцькі очі.

– Най усі бачать і позавидують.

А ті, що їм папуга витягнула сережки, зумисне відкидали волосся з вуха, немов недочували, як хто до них говорив. Ті, кому судилося дзеркальце, вертіли його в руках, наставляли до лампи, кидаючи тьмяні відблиски по чорних стінах. Хлопці різали тріски або робили віники. Так минає час сільської молоді в осінні вечори.

Микола Тусак ходив по селі та наймав дівчат копати картоплі. Зайшов і до вдови Дмитрихи. Вдова швидко погодилася на умови найму та дуже втішилася, що принаймні заробить бульби.

В ту мить відчинилися двері, і в удовину хату увійшов солтис.

– Прийшов, небого, з грамотою, щоб ти ставилася в суд, – так прочитав вїйт.

– Ох, мені горенько! – вигукнула, дивлячись на солтиса.
– А що це вирвалося на мою бідну голову?

– Я, небого, не знаю, що це такого. Покуропайся хорошенько в своїй мозгівниці й найдеш, чим провинилася, порушивши маєстат закону, – проказав, утиснув повістку в руки вдови і вийшов.

Дмитриха звела затьмарені очі. Трагічний випадок на базарі постав перед нею.

– За це мене звуть у суд. Більше жадної причини за собою не маю. Так, за те, що всадила руку до чужої кишені, себо за крадіж.

І гірко заплакала, втуливши обличчя в долоні. Діти сумно дивилися на Дмитриху, з розкритими ротами ловили кожний рух нещасної й свої переживання передавали

короткими вигуками. Тулилися до матері й лебеділи, як вода по лотоках. Іванко вліз на коліна й дрібними рученятами охопив материну шию.

– Не плач, мамо, як я підросту й буду парубком, сильним, здоровим, тоді нікому не дам тебе обіжати, хліба зароблю я сам усім... А ти, моя дороженька, хорошенька мамо, відпочиватимеш за те, що тепер тяжко на нас працюєш. Не плач, мамо, не плач...

Дитя щебетало, лебеділо та худими рученятами поводило по материній голові, хотіло глянути в очі.

Мати витерла спідницею сльози й міцно притулила дитину до грудей.

– Завтра в суд не піду! – вирішила. – Перше мушу заробити дітям на хліб, а потім за гріх терпіти кару.

Так і зробила. Коли село протирало очі й сон пробирався крізь тумани, Дмитриха зварила дітям снідання, взяла кіш і копанку та швидко пішла до Миколи. На подвір'ї в Тусака вже було багато дівчат. Микола заклав коні, віз викотився на вулицю й посунувся по болотистій дорозі.

«Вже, дякують Богові, викопалося бульби. От уже й засипалось у льохи та позакопувалось у копці. Тепер треба вже впоратися з коноплями та льоном. Деякі вже забули про цю роботу. І пішли, щоб заробити гроша. Не піду, бо маю по вуха роботи в хаті».

Дмитриха поралася з коноплями, сушачи їх на печі, бо надворі падав дощ.

Уже час до школи.

Горпиненкова цілий ранок буркотіла собі під ніс, коли Ігор рихтувався й складав книжки. Як виходив уже з хати, то мати видерла з-під пахви книжки й шпурнула їх у піч.

– Не підеш та не підеш до школи! – верещала, трясучи п'ястуками під носом здивованого сина.

Ігор стояв мовчки і через сльози дивився на підручники, що поволі перетворювалися в чорний попіл. Мовчки глянув на матір і мовчки вийшов з хати. Хотілося комусь поскаржитися, комусь пожалітися. Але не було нікого, хто б його зрозумів.

«Убогість поліського села перемогла, – думав Ігор. – Що ж, мільйони талантів з'їдає нужда. Боже мій, моя душа повна поривань. Очі мої бачать світ і людей і їх важке життя, але рівночасно бачать інший світ, а в ньому тих же людей, тільки в зовсім інших умовах. Перед ким відкрию душу свою, повну тайн? Маю щось в душі, якась сила рве, й те, щось таємниче, я малював би на полотні в таких фарбах, як бачу. Але що ж без школи? Ні кроку – як сліпцеві без кия. Пропало. До батьків жалю не маю. Розумію, що їм тяжко мене до школи посилати. Так, життя – неначе ступа: або ти його здереш і їстимеш кашу, або воно тебе зітре».

До різдва залишилося ще кілька днів. А вже скінчилися олії. Вийшла й макуха. Нема чим запарити коровині січки. Таки хоч кров з носа, а до міста треба йти. Купиться солі, бо он уже що залишилося на дні, купиться оселедців, та треба збити олію. Може, пощастить випросити у крамаря з півгорнятка лятру – й перепостникується до свят.

Не дивлячись на таку негоду та на дощ, селяни й селянки йшли до міста. Людина не цукор – не розмокне. Продаси, що несеш на продаж, і купиш солі, сірників, оселедців тощо. Олійницю заплатиться, макуху візьметься до хати худобині. А те, що вже збереться за тих пару днів посту, то вже буде собі на свята. Отак і перебудеш годовий празничок. А як не продаси, що несеш? На це знайдеться рада. За збиття олії

заплатиться маслом, сиром. За яйця крамар дасть сірників, солі, а як ще яйце даси, то наллє лятру. Будеш і ти мати закраску, й худібка матиме.

А сіно в болоті стоїть. Не знать, коли мороз вхопить, та поціпеніють болота, та звезеться сіна. Не швидко настане бажана хвилина, бо ще комашня брянчить, передбачує зиму не скоро. Чоловікові проїється борщ, а що казати вже худобині – все січка та січка!

Хорують люди по селах. Діти як ото вже полягали в початках осені, то так і лежать. В їх груденятах наче відбувається концерт. Пищать маленькі неборачки, а скажений кашель, здається, роздирає груденятка. Щічки палають вогнем, усточка від гарячки аж пошершавіли. Хорують діти й на ковтуна.

– Коб хутчій чоловік вернувся з молотьби, було б вдвох радніше. А так одна, хоч що хоч роби. Пішов, забарився, все на хліб заробляє. А ще ніхто не вернувся. Бо пощо вертатись, як ще не взяв мороз і не позамерзали болота?

Надворі було ні то тепло, ні то холодно. Хмари як ото насунули й заволокли небо синім рядном, так і висіли низько над землею й безупинно моросили дощем. Тумани щораз густішими смугами надтягали з поліської тундри й пеленали болотяні сіножаті й села. Не піти до міста, не виїхати до лісу по дрова. На дорогах, на шляхах справжня кваша. Стежки та доріжки порозсовувались або їх позаймала вода. Та й як тутечки кудись виїхати, коли в світі робиться таке пекло? В непогідні дні сидить поліщук у селі, мов у в'язниці.

Вряди-годи серед зливного дощу пробіжить вулицею селянка або пройде селянин – до сусідів по пораду. Що має зробити, щоб допомогти хворій дитині? Одні з одними радяться,

даючи найможливіші ради. Все робиться, щоб тільки допомогти недужій дитині. Здається, видерлося б з грудей серце, коб знав, що тим дасть якусь полегшу. А то на очах марніє дитина. Треба ще раз піти до знахарки...

Знахарка з хати до хати ходила. Давала раду, роздавала цілющі ліки та відшептувала. Повчаючи, виводила:

– Ви йдіть до попа та попросіть, або таки купіть церковного вина. Воно святеньке, бо з нього робиться святе причастя. До того вина киньте дробиночку посвяченої крейди. Безумовно, по цьому ліці полегшає. Подумайте ж, людоньки, святе вино, свята крейда мають у собі святу силу, яка припинить болі. У світі, що бачимо, то все святе, усе Бог дав. Дав кожній квітці, дав кожній бадилинці, корінцеві, травичкам щось цілющого. Давайте пити оте зіллячко, воно принесе полегшу вашій дитині. Це божя росичка. Його назбирала якраз у Івановий поранок перед сходом сонця з росою й святеньким дощиком. Це лік на грудні недуги. А навіть і не так страшно храпить ваше хворе дитя. Чую, що вже не так душить у грудях. Це вже цілюще зіллячко та божя росичка. А як це ще вип'є, то вже з Богом буде здорове й за декілька днів знов стрибатиме зайчиком по хаті. Все на людей: і щастя, і всяке нещастя, біда та всякі інші нуждечі, так само й хвороби. Але на недуги є зіллячка та ради.

– Вам даю оце зілля, а окрім того, слухайте уважно, що треба робити: всипати це зілля в горнятко й добре спражити, щоб юшка мала вигляд міцної цикорії. А давати пити тепленьке. Натомість дитина мусить сидіти тими днями на печі, поки не спадуть ті пухлі вилиці. Воно то не так страшне. То свинка. Тільки, борони Боже застудити її, бо може задушити дитину. А ще от як чоловік ваш увечері скине з ніг

онучі, то візьміть, нагрійте їх при вогні й складіть ними гладенько шийку. Так робитимете до трьох днів, даю голову на відріз, що пройде. Свинка поту ніг та тепла боїться так, як чорт свяченої води. Пройде!

– Отутечки то вже гірше. На ковтуна то жодної ради нема. Це така недуга, небого, яку мусить безумовно переболіти кожна дитина, як ото кір або вітряну віспу. Ці дві недуги криються у крові в людині, чи скоріше, чи пізніше, а все мусить боліти. А ковтун, то вже Бог святий знає, де і в чому його причина лежить. Більше всього, здається, що ця недуга з повітря, з такої слякотнечі, як ото тепер надворі, або знов-таки з нуждечі. Або таки причина ковтуна лежить і в цім, і в цім. Волос на голівці збивається у войлок, у таку ото шапчину. Ой! Дитина таке ж терпить.

Якраз немовля рученятами дерлося по голівці й кректало.

– Дуже свербить небораці, бо під збитим волоссям завелися гниди та воші. Борони тебе Боже, моя донечко, коли впаде тобі на думку зрізати ковтунчики або таки змити голівку. Ковтун ані того, ані другого не зносить. Як чогось спротивиться, то може знівечити навіки дитину: поламає руки й ноги, навіть і вивертає очі. Словом, з людини зробить потвору. Бозна-що з неї виробить. Ліпше не зачіпати. На от тобі тее зіллячко й тою божою травичкою обкурюватимеш дитину перед заходом сонця, а рано – перед сходом сонця. Та старайся, моя донечко, щоб у колисці завжди було сухо, та щодень, в саме полудне, накладай сухеньку соломку. Як робитимеш по моїх вказівках, дещо дитині полегшиться. Ковтун любить сирість та таку негоду, як ото тепер надворі. Найтяжче дитина переносить терпіння у сирій хатині.

– Треба обережно обходитися з хворим. Знаєте, кожна недуга має на себе лік. Уже не лякайтеся, страшне минуло! –

сідаючи на ослін, проказала жінка. – Мені Господь дав розум і силу, щоб нести полегші хворим.

А ось нагло схопив мороз. Гарний морозець узяв! Чудо! Далебі диво! Щоб за короткий час усе те, що було квашею, перетворилось у груду. Усіма дорогами та шляхами сунули волокити-поліщуки. Тепер звозитимуть сіна. Сповнилися їх надії – звозили свої оплакані, підгнилі сіна. З кожним днем у селі ставало веселіше та людніше. Недуга минула. А от уже вертають з білого світу ті, що ходили молотити, а парубки з плесів, а деякі з заробітків. Удова від хати до хати бігала та питала, чи не бачив хто її сина. Ніхто не бачив.

До батьків, вимучені недугою, линули діти з розпростертими рученнями, вітаючи їх з хлібом. Щебетали, наче ті пташини навесні: сумно нам було без татка, я хворий був. Розказували про свої недуги, притулившись до грудей. Напевно, мало тижня було б, щоб вислухати дитячі радощі й жінчину журбу. Розцілував волокита дітей, дружину і спішив. Бо не можна гаяти часу, треба хапатись з сіном. Сьогодні ж тріщить мороз, а завтра може об шибки забубніти дощ. Так теж частенько буває.

Не слухав дитячих щебетань, ні жінчиного нарікання – на це буде свято. Тепер до роботи, поки ще нагода. В селі праця булькотіла, мов окріп у казані. Селяни звозили сіна. Селянки та дівчата наводили лад у хатах. Тільки одна Дмитриха тинялась у своїй маленькій господі, наче тінь, і все билася з думками. Хто був пішов, то вже й повернулися з новинками та з хлібом. Матимуть хліб, і будуть у них веселі свята. «А я ж яке матиму в цьому році різдво? А таке саме маю вже від війни. Одна, як палець, у світі. Ніхто тебе не пригорне, як пригорне темна ніч. Нема кому виплакати журбу, немає кому й потішитись». Тяжко їй приходиться

заробити кусень насущного хліба для цілої родини. Тільки Бог був свідком, як здобувала хліб для дітей. Мала десятинку сердешної піщуги. Як був чоловік, то заробляв хліб у місті, а вона то вже гарувала у сусідів. Удвох було спорніше заробити кусень хліба. Тепер вона одна трудиться з останніх сил, одна робить на хліб.

Коб не той прохач, що то десь навесні зайшов до Дмитрихи і тепер ціле літо й осінь ділиться жебраним, не знать, як перебула б з дітьми такий важкий час. Цього року не так було тяжко на хліб. А хто ж відає, як буде з хлібом на майбутнє? Одна думка швайкою вертіла мозок вдови: що буде далі? Бо не може так довго тривати. «А чую, мене сили покидають. Ще зиму, ще літо, ще рік, а там бозна-що буде зі мною. А родинка, хвалить Бога, велика. Ой, тяжко, один Господь тільки знає, як тяжко!» Гарувала день у місті, у міщан прала білизну, робила всякі роботи, які б не навернулися під її руки, а по вечорах до півночі латала всяке дрантя та прала, і так з того часу, як ото забрали чоловіка на війну, минають її літа. І так зостаріється, а полегші жодної. Діти підростають. Як були малі, то був з ними менший клопіт, з більшими – то вже більший клопіт. Бідкалася Дмитриха міщанам, у яких прала білизну. Одна міщанка десь чула, що якесь панство, що не має дітей, охоче прийняло б чужу дитину за свою, на виховання, з умовою, щоб мати не відвідувала її й не мала до неї права. Дмитриха того ж дня була у тих панів. Вони обіцяли, що дитину вчитимуть у школі, а як матиме розум, то ще вишлють і на вищі студії. Це нещасній матері припало до вподоби. Добре знала, що сама післати до школи не має змоги, знала також, як вчена людина дає собі раду в житті, живе, як у Бога за дверима. Так, одне – треба віддати в чужі люди. Великий жаль стискав удовине серце, коли це вирішила. Треба

матері відректися від рідної дитини. Яку ж віддати дитину? Як то кажуть, діти матері всі однакові, всі милі їй за всіх мати терпіла. Як не думала, а все випадає вибір дати меншенького, Іванка. «Ганна вже така дівчинка, що маю з неї поміч. Маю на кого оставити хату. А за рік то вже заступить мене зовсім у господі. Цих двох хлопців віддам уже на літо на службу. Іванка, конечно, треба віддати міщанам. Він такий пажерливий, такий незгідливий, старшому не уступить, а з дітьми завше б'ється. Дике дитя та й годі. В чужих людей набереться розуму, його пошлють до школи й буде освіченою людиною».

Так говорив розсудок, як вставала, те саме говорив цілий день і з тим самим лягала спати. Натомість материне серце тремтіло безустанку осиковим листом і грижа п'явкою ссала кров, як гусінь з квітки. Шкода ж Іванка. Як не думала, а іншого виходу не було, як найменшу віддати дитину. Життя так велить зробити. Міщани ті казали рішуче, щоб ще перед різдвом принесла дитину, бо по святах уже не приймуть.

Чорною журбою прибита, тинялася Дмитриха, не бралась її жодна робота. От уже на носі свята. Злиденна доля розлучає, злиденна доля не співчуває.

Молилася Дмитриха, молилася тими днями і тая вдова, що то її чоловік помер навесні. Молилась і просила, щоб мати Божа заступила собою від усього злого її сина, який у переднівку пішов шукати хліба й до цих пір не повернувся. Хто б то не вертався зі світу в село, то кожного розпитувала, чи часами не бачили її сина. Ні дівчата не бачили, що вже поверталися з копання картоплі, ні парубки не бачили, що вже повернулися з молотьби, з плесів. Нікого не пропустила, не розпитавши про сина. Журба висмоктувала матір, очі попадали у чоло, щоки повосковіли, а вилиці стирчали, мов два горбочки. Не інакше й Дмитриха виглядала. Сусіди

питалися, що сталося з Дмитрихою, що на очах чахне. Та вона нічого не говорила, бо пощо говорити, коли її лиху ніхто не зарадить. Була скрита, як і кожний поліщук, а тепер ще щільніше замкнулася зі своїми думками, й ніхто не знав материних переживань. Було, вже збереться віднести Іванка, та як гляне на дитину, так і заллється гарячими слізьми.

Що скаже старець, як довідається про це? Таки подобалися вони собі. Як прийде жебрак, то так цілий вечір зведуть у розмовах. Ох! Тяжко! Ох! Гірко з таким безталанням. Так! Чи пізніше, чи скоріше, а віддати дитину треба. Така вже її доля. Чужі люди вивчать мою дитину. З неї буде освічена людина. Мати буде дуже рада бачити сина з шкільною освітою. Забуде про неї. Як виросте – нагадає про себе, про рідну матір. Як вшанує, буде безмірно щаслива. А як виб'є, вилає, то також буде безмежно задоволена, бо варта того, бо привела дитину на світ білий, не давши їй кращої долі. Ох! Так уже буде. Треба вже збиратися, щоб ще світанком вийти з дитиною з села, щоб ніхто не бачив.

Зиркнула у віконце. Ще навіть не благовістилося на світ. На вулиці ще панувала нічна тиша. Дмитриха впала навколішки й шептала ранні молитви. Зі слізьми в очах наблизилася до дітей і шершавими устами торкнулася рум'яненського личка Іванка. Дитина збудилась і спросоння дивилася на заплакану неньку.

– Встань, синочку, – залебеділа мати. – Підемо до міста, куплю тобі цукерків, куплю горішків, – брехала мати, бо інакше не встав би Іванко, а мати не хотіла, щоб побудилися діти.

Іванко скочив, як опарений, і кинувся на груди неньки.

Мати вбрала дитину. Кожну шматинку ноші зливала гарячими слізьми.

Іванко лебедів:

– О, як добре, мамо, що всі ще сплять. Купиш мені цукерків. Я нікому не дам. Сам усі поїм.

Мати все кивала головою. Вбрала дитину, окутала, накинула на себе кожушину, взяла Іванка на руки й тихенько висунулася з хати. На вулиці було тихо, під ногами рипів сніг. Дмитриха швидкою ходою ступала попід старими тополями та вербами, в яких гніздилося хмарами гайвороння та галки.

«Зараз світатиме. Коб успіти ще вернутися до хати на світанку», – думала Дмитриха й швидко йшла. Думки вертілися в голові й шматували серце матері.

По деревах гайвороння з кожною хвилиною зчиняло щораз більший гамір. Скрипіли двері хаток, рипіли брами, старі криничні журавлі. Блисло світло з вікон, з мерехтінням виливаючись з тісних хаток на снігом присипану дорогу. Сон з поліського села втікав сніжними дюнами, а ранок з мерехтінням падав на рядна снігів. З димарів і стріх дим чорними смугами підіймався догори й протинав морозяне повітря. По подвір'ях розносилося гукання селянок на гусей, курей, декотрі навіть заганяли свиней до хати. Шкода тваринки, воно й так цілу ніч намерзнеться, тепер хоча най з'їсть у теплому їжу. Воно ж таки теж має душу, має свій розум, має язик, тільки не дав йому Господь мови. Гайвороння сиділо по тинах або літало над хатами й жалібно плакало. А то чорні бестії чують та розуміють, що кормиться птаство у хаті. Коли кормиться птаство надворі, то й вони собі з'їдять при хатнім птастві. Хоча гайвороння та круки – шкідливе сотворіння, а все ж його шкода. Сніги все позапорошували, все попримерзало до землі. Таки ж і воно потребує їсти. Розім'яту бульбу селянки викидали на подвір'я, щоб та

пташина з'їла трохи. Хто душу має, той жалкується над кожним божим сотворінням.

Якраз тоді Дмитриха верталася з міста без дитини. Увійшла в хату бадьоро, штучна усмішка миготіла на її змученому обличчі. Як увійшла в хату, діти з вереском кинулися до неї, одне через друге питало: «Де, мамо, Іванко?»

– Віднесла у місто і віддала чужим людям на службу, – відказувала тверезо.

Так бігли години, минув день, минула і ніч, а Дмитриха впадала в щораз більше хвилювання. Були хвилини, що, здавалося, збожеволіє. Тоді жменями рвала волосся з голови. Головою билась об стінку й плакала. Бігла до сусідів, щоб розсіяти сум, знову верталась у хату, її огортала нудьга. Світ такий гарний, повен краси, а в ньому нікчемне життя звіром видерло їй щастя. Хата наче перетворилась у бездушну казарму. Діти вешталися посоловілі, мовчазні та тихі. Або як сяде котре, то так каменем довго сидить, прибите якимись думками, й дивиться не знати куди. А було ж так весело, так радісно у маленькій убогій хатині вдови. Тепер навіть і жебрак не приходив, як довідався від Дмитрихи про долю Іванка. Не стало Іванка, не стало хлопченятка, з яким розважалося туту й осолоджувалося нужду сільського волокитування.

Ось уже й свята.

З самого рання увихалися коло печей, розпалюючи вогонь дванадцятьма полінами, й починали варити дванадцять пісних страв – на пам'ять про дванадцять апостолів, що засідали з Ісусом до святої вечері. Дух святих хлібів і пісних страв парою вилітав надвір і нісся по вулиці смачним запахом, загострював голодним апетит. У цей день, борони Боже, щось узяти до вуст, не діждавши святої вечері, – це великий гріх. Людина повинна серед сухого посту з молитвою ждати на святвечір.

Як ото селянки впоралися з варенням страв та печенням усяких хлібів, що Бог вродив, дівчата навели порядок у хатах, селяни кінчили всякі роботи по господах, тоді урочисто задзвонили дзвони.

Протяжними тонами стелилися над селом, дзвонили спокійно, рівно. Святковими одягами наповнялася селянська церковка. Прийшла й Дмитриха молитися. Молилася щиро, кожне слово заливала гарячими слізьми.

А дзвони все дзвонили...

По богослуженні, по молитвах розійшлися селяни по хатах. Ось зараз і зірка зійде на сході. В тій стороні світу народився Христос. І тоді вноситься в хату «дідуха» і ставиться на покуті. І свячене зілля кладеться на «дідуха». На стіл розтрясується жменьку пахучого сіна й застелюється стіл білим обрусом. Під сніжно-білий обрус кладеться на кожний ріг стола по зубочку часника, щоб, мовляв, зла сила не мала приступу до хати і до святої вечері. Ще розсипається соломю, сіно по долівках, щоб хата нагадувала стайню. А під стіл, заставлений святою вечерею, кладеться упряж і сокиру, а деякі кладуть усе те знаряддя, чим добувається насущний, щоденний, щоб усе те освятилося в сам святвечір. Щоб щезла зла сила, відьма і відьмари, що перетворюються у соломинку, у мушинку й на перехресних дорогах чіпляються в упряжі і томлять тварину. Все те виконує, як велить народний звичай, найстарший віком у селянській родині.

Селянки збирають по ложці пісних страв з розставлених мисок, мішають це у тісто й кладуть у теплу піч, щоб зсохло на грудку, не зіпсувалося, а опісля цю грудку кладуть за образи. Цей книшик має в собі надприродну силу, таємну божу силу, і коли вперше худобина виходить на пасовище, то кожній тварині дається одробинку святої вечері, яка її хоронить цілий

рік від чарів відьм, від наврочення, від усього злого як у лісі, так і в болоті, у полі, на всіх перехресних дорогах, де збираються відьми, відьмари й усе зле, лихе, що шкодить худобині. До тварини все зле пристає, як і до людини. Худобину так само створив Бог, як і людину, так само має вона розум, має душу, має язик, тільки не дав їй Господь мови. Але таки дозволив Господь їй говорити, й тварина говорить людською мовою в саму різдвяну ніч, опівночі. Тоді саме ціла природа радіє, усе вихваляє народження Боже, і кожна тварина говорить людською мовою, тільки всього три хвилини. Тварина так само тяжко працює, як людина. Тому святою вечерею ділиться поліщук з худобиною. Ще перед вечерею береться хліб і мак, береться черепок з розжареним вугіллям, яке залишили з дванадцятьох полін, що ними варилося святу вечерю, в той жар кидається трохи освяченої живиці, з цим обходиться цілу госпуду і кадяться, щоб зла сила й усе лихе не мало приступу до хати і до хлівів, де стоїть худоба, аби всякі накинені відьмами чари розбивалися об стінку, як розбиваються хвилі об берег. А мак розсівають по подвір'ю і приговорюють: «Як відьма не годна визбирати того маку, так аби не була годна шкодити худобі». В ті то дні всякі чарівниці, відьми, чорнокнижники, чародії і всякі злі духи з'їжджаються на Лису гору на лопатах, на старих віниках і там у товаристві злих демонів влаштовують різні пири й бенкети. В цю то ніч, як людина не стережеться, то всяке зле має легкий приступ до неї. А так – то вже, кажуть, стереженого й Бог стереже.

Жінка дає хліб, що перший вийняла з печі. До хліба вставляється запалена свічка й з цим обходиться тричі хату, себто запрошується хлібом усіх померлих душ на святвечір. Так само й перша ложка куті належить померлим душам, її

кидається в кут хати, а що залишиться трохи в мисці, те кладеться у сіні для душ померлих прадідів і проситься: «Діди, діди, йдіть куті їсти».

Варений горох сиплеться до стелі з приказками: «Щоб молода худібка здоровою розвивалася, щоб ягнятка стрибали, щоб бички брикали, щоб бджоли множилися роями й осідали, як осідає горох з медом на святковий стіл». А горнятко, в якому варився горох, селянка перевертає догори дном, щоб добре неслися кури та квочка сиділа на яйцях.

При святковій вечері ворожиться багато та різно. Витягається з-під обруса травки: як витягнеться довгу травинку, то буде добрий врожай льону, конопель. А як коротку травинку, то будуть никлі врожаї на коноплі, льон. По вечері виходиться на двір і оглядається стежки: як доріжка протоптана до чорної землі, то буде врожай на гречку. Так же дивляться на небо: як небо зтягнене густим рядном зірок, то множитиметься рогата худоба. Оглядається й дерева. Як дерева покриті товстим шаром інею, буде надзвичайний врожай овочів. Слякотнеча в день святвечора передвіщає передчасну весну. В цей день селяни передбачають і віщують врожаї, погоду на цілий будучий рік, а дівчата то вже собі ворожать долю. Вибігають на вулицю й слухають, з котрого боку почується брехня собаки. В якому кінці рознесеться гавкання, то з того кінця і прийдуть свати. Обіймається руками тини й лічиться лози: як до пари, то в будучому році дівчина конче вийде заміж. Ще попід хатами прислуховуються до розмов, а з почутих слів знов-таки ворожать майбутнє. Доброю і радісною ворожбою є те, коли дівчина під вікном почує: «Ідіть, брате, досить уже вам сидіти». Це означає, що вона ще в цьому році вийде заміж. А чорним смутком і з'їдливою журбою огортається серце

дівчини, коли почує: «Посидьте ще трошки, нічого хапатись». Це значить, що дівчина залишається старою дівкою. А слова «піп», «свічка» або «дошки» віщують певну, неминучу смерть. Ще ворожиться так: береться вугілля, що залишилося з дванадцяти полін, якими розпалювалося святковий вогонь, і ним підкурюється сволок посередині хати. Як смуга диму постелиться під стінку, під якою стоїть широкий ослін, то прийде смерть. А як дим смужкою піде під стелю, то будуть хрестини, а як поволочиться на піч, то прийде нова господиня до хати, а як смугою потягнеться до дверей, то дівчина, що підкурює сволок, вийде заміж ще в цьому році.

У той самий вечір в'яжеться ноги столів, щоб худобина не входила в шкоду, щоб бджоли не розліталися з вуликів. А діти, що бігають за товаром, і пастухи збирають з столів ложки після вечері, в'яжуть до купи і втикають у «дідуха», щоб товар літом не розбігався. Того ж вечора селянки звивають прядива в клубки, і це має впливати на врожай капусти. Який клубок змотає, така й капуста уродиться. Недбало змотане прядиво відбирає силу волам, означає, що народжені матимуть криві ноги. В той день, борони Господи, робити помела до вимітання вугілля з печі, бо це накликає пожежу, грім, що спалить хату. Те сіно, що лежало на столі у святвечір, віддається по святах худобині, а зернятка, що повипадають з того сіна, ховається до весняних сівб. Це оберігає колосся від гниття.

Коли ото дівчата підкурювали сволоки та вибігали надвір слухати брехання собак, селянки мотали прядива в клубки, а селяни виконували обряди, як велить старий український звичай, – тоді за вікнами віхола гула, як стадо голодних вовків. Вітри сипали сніжні баби.

– Але літо буде лагідне й дощове. І буде врожайне літо. Свічки в свічниках мирно світилися, бо якби порскали, то було би градове та громове літо. Так усе знаменує, ворожиться, віщується, а що, властиве, знаменує ікона, що впала з іконостасу? А якусь важну подію знаменує, яка ще трапиться до нового року. Ай да собака вила до землі. Як виє до землі, то буде покійник, як виє догори, то на пожар. Пес чує всяку небезпеку.

І так у цей вечір ведуться поважні розмови, а дівчата з ворожбою роблять гамір по хатах. Подекуди було весело, гамірно, а в Дмитрихи та у тих селян, що то в них косу вкрали перед сіножаттю, панувала цвинтарна тиша. Всі сиділи повиті сумом. Дмитришина челядь навіть не торкнулась вечері. А ті сусіди були вже по вечері й були б пішли спати, але в святвечір не годиться спати, один старий мусить сидіти, щоб зла сила не мала приступу до хати.

Х

Цього святвечора Дмитришина хатинка була повна зітхань. Як ото Дмитриха віддала дитину міщанам, від тої хвилини Іванко не щезав з уяви. Бачила його, мов живого. Діти мовби теж помімили, їх покинула веселість. В хатні забави вже не гуляли, як було колись. Як Дмитриха ходила до міста, щоб щось заробити на свята, діти не доїдали сніданку, й кожне давало в звернятках недоїдки матері, щоб вона віднесла їх найменшому братчикові. Пам'ятали, що він

дуже любив печені картоплі. Мати, зітхаючи, брала, з тим і відходила, але Іванкові не віддавала ніколи. Така вже була поставлена умова, що рідна ненька не мала права переступити поріг, де перебуває її дитина. Коли мати верталася до хати, то діти питали: «Мамо, їв Іванко картоплі? І що ж на це, мамо, говорив?»

А мати відповідала, що дякував за пам'ять про нього, що дуже смакували печені картоплі. Діти тішилися, плескали в долоні й при матері стрибали та з лебедінням просили, щоб мати ще щось розказала про карапузика Іванка.

Справді, без Іванка здавалася така велика хата, а в хаті загостилася нездарнота. Дмитриха тиняється по хаті, сиде на ослін та непорушно сидить довгі хвилини. Свекор та свекруха вмовляють її, було просять, щоб забрала дитину, бо бачили, що, бідолашна, за нею тужить. Ніхто того не знає, що діється в душі матері, ніхто не знає, що переживала Дмитриха. Міщани, що взяли Дмитришину дитину за свою, обіцяли її вчити, клялися Богом, що вишлють до школи. Зі всім погоджувалася Дмитриха, але з одним тяжко було згодитись: Іванка не було біля неї.

«Відказано мені в житті бачитися з дитиною, з моїм рідним Іванком, за якого стікала кров'ю. Ні, ця умова тяжка, така дуже важка. Життя мене не нагородило більше нічим, як дитиною. Тепер не маю права переступити поріг, де перебуває моя втіха, відрада, де моє щастя і де моя спадщина по чоловікові. Чи б не могло бути так, щоб рідна мати хоч раз на тиждень, як ні, – раз на місяць могла споглянути, пригорнути свою відраду до грудей, ту відраду, яку привела на світ, яку стерегла, як зіницю в оці».

З тим, щоб відректися від дитини, ніяк не могла Дмитриха погодитись. Як не думала, як не мучилась, а все доходила до

того, що вона запродала дитину, що вона відреклася дитини. Іванка міщани вивчать, дадуть йому освіту, але зате все виб'ють з голови дитини: матір і село, й убогу хатинку. Безталанна дитинка забуде про матір рідну, забуде про братів, про сестричку, відречеться від рідного села, як відреклася від дитини його рідна ненька. Усе рідне йому здаватиметься чужим.

На столі вечерея стояла, та її ніхто не торкався. Діти, повиті сумом, блимали очима, все, що було на столі, лишали Іванкові. А Дмитриха дивилася, як в яку безодню або в темряву – без тям. Так само нишком сиділи свекор, свекруха і жебрак. У Дмитришиній хатині стояла тиша, яка запанувала тут від теї днини, коли вона віддала Іванка.

Дмитриха вийшла з хати. Надворі було темно, хоч коли в очі. Небо пронизливо гуло, плакало. Вітри сніжні баби крутили. То біси женяться, роблять святвечірній банкет. Дмитриха швидко йшла та хрестилася.

Вітри заводили щораз то голосніше.

У Дмитришиній хаті, де недавно панувала цвинтарна тиша, тепер радощі бурею проходили.

Як ото з дитиною увійшла Дмитриха в хату, то ще всі сиділи, повиті чорною журбою. Коли випустила з рук Іванка, то сум і журба розприснулись, як банька з мила. Іванко відразу з рук матері побіг на піч, за ним погналися діти, побіг жебрак, погналися дід і баба. Дмитриха кинула кожух на «дідуха». Вгледів це жебрак і сказав, щоб Дмитриха зараз-таки підняла кожух, бо поросте просо травою та всяким іншим зіллям. Тепер для вдови було усе святе, усе те, що було недавно байдужим, тепер стало цікавим. Знала добре, що як просо заросте травою, то заглушиться – не буде що їсти. Як

ломатиме в крижах, то не можна буде жати у людей, а як не жатиметься, то й не заробиться.

Як вечерю готувала, то все робила, як велить народний звичай. Горщик, в якому варився горох, перевернула догори дном, щоби кури добре неслись, а по вечері то вже прядива мотала уважно, щоб вродила велика капуста. Як не вродить, то не буде що їсти. Дітей, дякувать Богу, є четверо. Треба ж їх прокормити, виховати. Коли Дмитриха в'язала прядиво в клубок, то діти верещали без упину, бігали. Іванко то вилазив на піч, то стрибав з печі і ховався, діти зумисне робили галас – шукали Іванка. Іванко біг до матері, грамолився на руки й просив, щоб ненька більше не віддавала його на службу: «Мені осьдечки з вами, мамо, так мило, так любо». Мати клялася Богом, що вже більше не віддасть дитини чужим людям. Жебрак, дід, баба і діти вигукували, що вже не віддадуть Іванка нізащо. Дитина цілувала матір та знов виривалася з рук і бігла.

Може б, і цілу ніч бавилися діти, цілу ніч сиділи б старші, дивилися би на їх забавки, коли б Іванко не став нарікати, що його болить голова.

Ненька торкалася рукою голівки, голівка щораз розпалювалася. Мати положила дитину на піч, діти пішли спати, вийшов з хати жебрак. Свекор і свекруха також пішли на відпочинок.

Тільки одна мати лишилася на печі коло дитини і сидючи дрімала.

Як настав ранок, по селі заметушилися діти-колядники. Кожне старалося, одне через друге, першим вбігти до хати та поздоровити з різдвом, а як вбігло й поздоровило, то хапало жменьку соломи з долівки, клало її на ослін, сідало і ждало, поки не дадуть коляди. Діти-колядники бігали та поздоровляли

з святом господарів, дівчата то вже тратили терпеливість ждати на снідання й бігали одна до другої та розказували про сон, що снився у різдвяну ніч, про святвечірню ворожбу. Дівчата зі сну ворожать майбутність, передбачають сльози та оплакану долю. Ірині Тусаківні віщували, що вийде заміж за любого, тільки не хутко... не хутко... Неборачка довго ждатиме на одруження.

– Скільки років доведеться ждати, а все ж чекатиму, тільки щоб вийти заміж за Ігоря.

Не всім однаково судиться. Двом дівчатам передбачалось у снах, що вони вийдуть заміж десь на великдень або на зелені свята. Тільки дівчині, яка вже була заручена з сином вдови, що пішов заробляти хліб, казали дівчата, щоб вона навіть і не ждала на нього, бо вже не вернеться з чужини. При ньому стоїть могила, яку вже наречена бачила в сні. Дівчина з сльозами в очах побігла до вдови й розказувала про ворожбу та про свій сон.

Селяни їли снідання, хто мав горілку, той випивав собі на здоров'ячко чарку, у кого не було на горілку, то так собі бажав діждати кращих свят і при сніданні гомонів то про те, то про це. Молодь збиралася по хатах і співала коляди.

З журбою вешталась Дмитриха по хаті. Іванко трохи занеміг, цілу ніч кидався в гарячці, тепер йому полегшало, але нічого не їсть. А ото вже як встав з печі, то все одно якби був п'яний. Хоч з дітьми бавиться, але видно, що не здоров. «Та хіба то першина, що занедужає дитина? То ж не першина! Кожна дитина мусить вихворіти всякі недуги», – втішає жебрак вдову. Так само потішала свекруха зажурену невістку.

– Може, й так, а вже йому ліпше. Бігає, най собі бігає. Бавтеся, мої дітоньки, бавтеся! А я вже побіжу до кумів.

Та тільки Дмитриха вийшла з хати, а тут назустріч їй солтис.

– Збирайся, – каже, – приїхали по тебе.

– Хто приїхав? – здивувалася Дмитриха.

– Як хто? Хіба не бачиш? – і показав рукою назад себе.

Дивиться Дмитриха й очам своїм не вірить: поліцай!

Аж сплеснула руками:

– Та за віщо ж, голубе мій? – заголосила.

– Суд твій відбувся згідно з виставленим днем на повістці, – казав солтис. – Та як ти не ставилась в суд, то запав заочний вирок, і ти дістала місяць арешту.

Поліцай заарештував Дмитриху, вдова просилась, щоб їй дозволили забігти до хати, до дітей, але вже їй цього не дозволили. Казали сідати на санки.

ХІ

– Ікона впала з іконостасу, от що! Я вже знав, що це не на будь-яку буденну подію. Ні з того ні з сього ікона не впаде. Коли вже образ впаде з стіни чи то в церкві, чи то в хаті, то не на будь-яку подію. Як у церкві спаде ікона, то вже стривожить цілу парафію. Коли в хаті впаде, то господарям знаменуватиме тяжке лихо. Так! Так! Борони Боже, щоб образи падали в церкві чи в хаті.

– Заарештували та забрали Дмитриху. Правда! Правда!

– І не знать, за віщо забрали солдатку? Чим то вже провинилася? Винних же карають за їх провини. Не розумію

того, чим Дмитриха так провинилася, щоби її тягнути аж до суду. Хоч хтозна! Тиха вода береги рве.

– Ай, не торочить же недорадної голови! Солдатка завжди забідчена про хліб, таки ж діток має чимало, за роботою світу не бачить. Усе біжить то до міста прати білизну, то бігає по сусідах і гарує від світанку до темної ночі. Щоб чим провинитися, треба мати час.

– Не мала часу на провини.

– Саме життя чинить так, що людина не встигне опам'ятатись, як уже винна проти закону. Не знать, що його змусило на таке... на таке знеслав'я?

– Щось то сталося, що забрали вдову, або, може, таки взяли її якоби свідка?

– Не мало того, що тиняється, як той Марко по пеклі, не бачачи за роботою білого світу, маєш тобі ще одне лихо! Бідна жінка та й годі! Не знати, як довго її триматимуть?

– Просилася небога хоч би на хвилинку скочити до хати побачитися з дітьми, її з плачем і відвезено. Як довго її триматимуть? Що робитиме її челядь? Нещасна вдова!

А в хаті Дмитрихи всі сиділи і плакали. Не знали, за віщо і на який час забрали їх матір. Ніхто не знав, за що заарештовано селянку. Знав тільки Ігор, але він тримав це в тайні, як просила його Дмитриха. Бо Дмитриха боялася сорому.

У Дмитришиній хаті ніхто не клався спати, не думав іти на відпочинок. Хоча сон томив очі, сиділи та блимали очима. Щохвилини вставав хтось з ослона і дивився на піч. У куточку на печі лежав Іванко. Він кричав, благав, щоб його ненька не віддавала більше чужим людям, гукав батька і простягав рученятка, неначе просився на руки. Тяжко віддихав. З дитячого ротика нерівними віддихами нісся гарячий дух, від

якого займалися вогнем та палали усточка. Дитина тремтіла й кидалась. Бабуня щохвилини мочила шматинку у воді з оцтом та прикладала до голівки.

– Головка неначе вогнем зайнялася, – говорила бабуня кожного разу, як знімала оклад з голівки. – Коб хоч до півночі хутче дійшло, бо по півночі гарячка спадає.

Уже минула й північ, а гарячка не спадала і судороги не покидали дитинча. Воно тремтіло, лякливо викрикувало, пронизливо кричало. Баба або старець тулили дитину до грудей. А Іванко все кричав, щоб не дозволили його віддати міщанам, звав неньку і лебедів, що як зараз не прийде мама, то не побачить її більше, бо вмере. Дід і баба заспокоювали дитину, як могли.

По довгих хвилинах бідкання баби і діда дитина приходила до пам'яті, ручкою протирала оченятка і вже впізнавала бабуню, діда, старця. І знов засипала... Жебрак держав би Іванка на руках упродовж цілої ночі й дивився б на нього, як черепаха в яйце, коли б не баба, що спішила покласти дитину на постіль. Хвилини черепашиним ходом йшли у безвість та несли з собою журбу. Тишу порушувало хропіння сплячих дітей, пищання мишей по кутках та в соломі на припічку, де саме лежали діти. Тускле світло каганця лилось мрячним блиском по хаті.

– Дитина тяжко захворіла. Матір забрала поліція. Не знать, коли її пустять і коли вона вернеться до хати. Невідомо, що станеться за цей час з Іванком. Коб ще хоч дитина не вмерла. Так ото кидається на печі, аж лячно робиться на душі. Тутечки ми старі, немічні. Коб ще хоч невістка була, то най би вже тоді діялася воля Божа. Не дай, Боже, смерті дитини. Як має вмерти, то най умре на очах матері, а то б мати здуріла, як вийшла б з тюрми, а її дитина була б у сирій землі.

– Господи, не допусти смерті дитини, а пошли їй міць передержати недугу! – молилася баба перед образами.

Дід сидів коло печі й блимав вицвілими очима, як блимав каганець, в якому вигоряла остання краплина камфіни.

Старець вдивлявся в дитину та не зводив очей з розпаленого личка. Каганець почав гаснути. Дитина щораз тяжче дихала. Чути було, як билосся серце, наче у впійманої пташини. А каганець усе гаснув, і мряка розлягалася по хаті. Миші сміливіше бігали по долівці, по припічку і смикали колосся розстеленої соломи, бігали по полицях і пищали по кутках. Надворі пронизливо завивали вітри, неначеб щось за вікнами жалібно плакало. Сипкий сніг бубнів у замерзлі шибки. Раптом Іванко останками духу викинув із себе пронизливий крик. В одній хвилині усе завмерло. Дитина випиналася, щоб ухопити повітря, щільно затиснула спалені усточки, а руками швидко викидала на всі сторони, наче шукала, за що б ухопитись, аби не впасти в безодню. Старець накинув на дитя чорну сукману, бо чорне помагає на конвульсії, а сам котом скочив з печі, схопив ніж і втикнув дитині в руки, бо ж залізо витягає конвульсії і приносить полегшу. Баба на вереск внучка скочила, мов вкушена ядовитим повзуном, і бігала з кутка в куток без пам'яті. Одне добре пам'ятала – засвітити свічку і поставити в голові, але не могла її найти. Шукала за образами, шукала всюди і ніяк не могла найти. Бігала, заглядала по всіх кутках, плакала, кучмами виривала волосся з голови і все вигукувала: «Де громниця, Боже! Мій Боже!» Аж но дід її найшов за образами. Баба схопила свічку і хотіла засвітити її від каганця, бо сірників не було в хаті. Та як запалювала свічку, то згасила світло каганця. Темрява розпливлася по хаті. Тремтячими руками дід видобув з-за пазухи кресало,

губку і почав кресати вогонь. Губка вмить зайнялась іскрою і почала жевріти, дід приклав губку до поли сорочки, бо не час було шукати ганчірку. Смужка диму сучилася в хатній пітьмі. Баба зірвала паперову завіску з образів, приклала до губки, почала дмухати з усіх сил. Так уже не раз добувалось вогонь у Дмитришиній хатині. За декілька хвилин знов мрячне світло каганця вигнало темінь. Баба поставила громницю біля голови дитини і жилавою рукою відкинула сукману.

– Ой мні! Вмирає дитина! – скрикнула баба.

В хаті зчинилася суматоха. Старець бігав і чухався в потилицю, дід смикав бороду, кресав вогонь, закурював люльку, а то схопив відро і вибіг босий з хати надвір по воду. Раптом дитина глибоко зітхнула, і судороги пустили. Баба голосила, жебрак бігав по хаті без пам'яті, а коли дід вніс воду, дитина розплющила повіки і глянула на присутніх. Бабине голосіння вмить стихло, і стара наблизилася до дитини. Хворе вже дихало рівномірно, спало.

– Свята мати Божа спасла від смерті! – обережненько баба зсунулася з печі і клякнула перед образами, піднесла руки вгору і молилася голосно, щиро... Дід сидів біля печі, і його вуста ворушилися, шепочучи вдячні молитви за спасіння дитини. Старець, скулившись учотверо, лежав на печі і тулив дитину до грудей.

Камфіна вигоріла, і світло погасло. Всіх огорнув жах. І що ж тепер зробимо без світла? Не знала нещасна мати, що може таке трапитися з її дитиною, не купила камфіни або таки, бідоласна, не мала за віщо. Лише в молитві чудо, в молитві Божа воля, в молитві Божа міць.

У молитвах їх усіх застав світанок. Баба підвелася з долівки й поглянула на дитину. Глянув і дід, і жебрак. Дитина спала

спокійно. Баба завешталася по хаті. Зараз таки побудилися діти і з вереском кинулись до Іванка на піч. Баба не пустила.

– Іванко хворий, – сказала.

Діти посоловіли.

Ганна почала поратися біля печі, як щодень. Треба варити снідання і корівці приготувати їжу, бо мичить у хліві. Накидала до печі дров, а дід тим часом зробив вогонь і вкинув у тріски жевріючу ганчірку. За кілька хвилин палало вже в печі. Сирі дрова шипіли, дим повільно, смугою виходив на хату, розпливався по стелі і виходив у дірку на стрих, а Ганна увихалась, як та мишка в борознах. У той час збудився Іванко і рученятками протирав очі, які щипав задушливий дим і чад. Діти займом кинулися на піч. Хвора дитина безсило хиталася та марудила, а потім зійшла з печі та, на диво всім, бавилася, мовби не хорувала. Дивні діла твої, Господи. Не так давно боролось зі смертю, а тепер уже ось бавиться. Діти по сніданні наробили немало неладу – бігали, стрибали, хата наповнилася вереском. Старець не міг надивитися на стрибунчика Іванка і слідом водив очима, куди б лише не бігла дитина. Не пізнати по дитині, що так тяжко хворіла, що таку тяжку перенесла ніч!

– Слава тобі, Боже, за таке велике діло! – проказав старець, поцілував дитину і вийшов з хати. – Треба йти та просити подаяння: дає ніч відпочинок людині, а день дає працю та сіє турботи, як сіяч зерно.

Ходив жебрак від хати до хати та простягав немічні руки під вікнами хаток і просив, благав кусня насущного.

Дмитришина свекруха заробила на камфіну, на сірники, а ще дістала мало що не повний дзбанок олії, пирогів. Дітям матиметься дати що на вечерю. По дорозі вступила до

крамнички, купила гасу, сірників і з в'язочками всунулась у хату. В хаті стару бабу зустріла тьма. Зараз засвітила каганець. Діти всі сиділи на печі і тремтіли від холоду. Сидів на печі дід у кожусі, сидів і старець. Біля нього стояла його торба. А Іванко знову лежав у гарячці. Цілий день бігала дитина здоровісінька, лишень недавно положилось і так тяжко дихає. Що це за недуга? Всі знизували плечима і дивилися на дитину не розуміючи. Старець викладав з торби пиріжки, окрайчики хліба і подавав дитині. Іванко все це любив і, як тільки входив жебрак до хати, завжди здійсмав торбу, вибирав і їв. Тепер тільки хитав голівкою, плющив оченятка і відвертався. Баба і старець умовляли хворе дитя, щоб щось з'їло, але воно нічого не брало до уст. Діти з'їли вечерю і полягали спати. Старші так само нічого до уст не приймали, а сиділи, прибиті чорною журбою, і були готові на все, як і минулої ночі. Дитина лежала в гарячці. І знову хвилини, години повзли черепахою. Ніч, повна жаху, минула, кожна хвилина несла страх, щоб Іванко не вмер. Дитина западала в дивну недугу, з кожним днем безсиліла і вже лежала, мов та колодка. Старець, баба, дід і діти не виходили з хати, а сиділи, ждали чогось, спати не спали, мало що їли. Діти не відходили від хворого братчика, навіть на Новий рік щедрувати не йшли. Старець почорнів, за тих декілька днів зробився, як той дим, а все не відходив від дитини. Баба то вже зовсім не заплющувала ока, і хто що не раяв, то все робила, але ніщо не несло полегшів. Одного разу десь чула, що треба скупати дитину в свяченій воді і по купелі недугу, мов рукою відійме. Де ж було дістати стільки свяченої води, щоб скупати дитину, хіба що вже треба діждати водохрепців. До водохрепців остався один день. Уже дехто пік собі на свята, а Дмитришині нічого не готували, бо не було з чого.

От і ранок свят-водохрещів злинув на землю, задзвонили дзвони.

Дзвонили тихо, виграваючи стару мелодію, яка стелилася над селом і всувалася в хатки. Селяни, по-святковому вдягнені, вешталися по господах і без снідання йшли до церкви – хто з глечиками, хто з відрами. І Ганя, дочка Дмитрихи, з відром ішла по свячену воду, їй довжився час, довжилося дорога, коли верталась до хати з водою. Коб хутчій уже хата, та зараз баба скупає Іванка, йому полегшає від свяченої води. Принесла до хати свячену воду, зачерпнула кварту, напилася. Була взяла кусень шкуринки в рот, та викинула з зітханням, хоча нічого не їла, бо в цей день не годиться їсти, не попивши свяченої води. Взяла кубок свяченої води й вийшла з хати. Увійшла в хлів, дала коровині напитися, налила трошки гусям, курам. Робила так, як її мати і як усі селяни в селі, щоб зла віра не мала приступу до тварини. Тою водою оббризкується стіни хлівів і двері, брами, фіртки, перелази, куди тільки ходять люди. Обійшовши всі місця, Ганна вернулася у хату. Вже вогонь палав у печі, і дим темною поволокою застеляв закоптілу стелю. Полум'я червоними язиками лизало горнятка з водою. Баба вешталася по хаті, а Ганна стала варити обід. Тим часом баба приготувала все до купелі, і старець з печі зніс безпритомну дитину і поклав у ночви з свяченою водою. Дитина тяжко дихала в гарячій воді, була без пам'яті. А відтак баба вийняла дитину з води, окутала в дрантя і положила в куток печі. Закурила над нею свяченим зіллям. Дитині ніби полегшало, тільки по обличчі виступили прищі з гноєм. Баба, дід і старець дуже налякалися, бо по тих прищах дитина остається дзьобата. Недуга ця дуже тяжка. Баба рвала на собі волосся, ломила руки, старець ні на крок не відступав

від Іванка. А баба і дід цілу ніч шепочуть усякі молитви. Як ото виступили прищі на личку дитини і створили шкарлупину, то дитині стало легше, не так тяжко дихало. Навіть уже перекидалося з боку на бік і вже дещо говорило та рученятками вже водило по личкові, здираючи шкарлупу. А зі здертих місць йшла кров. Старець не встигав вловити кожний швидкий рух ручки, а баба, як побачила, що тече кров, то починала плакати.

– Буде дзьобата дитина!

І на зміну зі старцем сиділа й стежила за рухами дитини, щоб не дерлася. Коли рученя лежало в долоні баби або старця, то дитина кидалася і напружувалась, як викинута рибалкою рибина.

І так дні і ночі минали в чатуванні над дитиною. Баба плакала, що їй внучок був гарненький, був подібний до сина, як крапля води, викапаний батько, а тепер буде дзьобате, неподібне до інших дітей. У плачах згадувала про невістку і її тяжку долю. Вона ще залишила дитину як дитину, а застане вже дзьобату, негарну, покалічену...

Одного разу, коли дивилася на покалічене внученя, прийшло їй на думку закликати знахарку, мо' що допоможе. Знахарка як угледіла Дмитришиного красуньчика, так і схопилася руками за голову і з жахом дивилася на дитину, покриту струп'ям.

– Нещасна мати, нещасна дитина! – вигукнула знахарка.

– Ну що ж, дам вам зіллячка, яке нестиме полегші свербінню, більше нема жодних на це ліків. Дитина засне міцним сном, не чуючи свербіння, тільки часто треба курити тим зіллям.

Як баба принесла від знахарки лік, то запалила піч, щоб зварити вечерю. Дим, як завше, заволік хмарами стелю, дитина почала плакати й дертися по лиці.

– Ой, свербить! Ой, свербить! – кричала, коли старець держав ручки.

Діти по вечері пішли спати. Тоді баба взяла корінці й підпалила. Дим смугою підносився догори, розпливався під стелею й розносив аромат лісових та водяних квіток, у хаті пахло, мов навесні, і ті пахощі одурманили дитину.

– Що то значить цілющі корінці! Так Господь створив світ, створив людину, а чоловікові дав цілу природу, і вона людині є матір'ю, вона допоможе хворому, вона й пригорне. Понад усе воля Божа, Божа міць. Дивні діла твої, Господи!

Дитина заснула міцним сном. Баба взяла хустинку з-за образів, що в ній святилосся овочі на спаса, змочила у свяченій воді, як казала знахарка, і положила на личко. Іванко спав далі. Дитя з полегшею по стількох днях тяжкої недуги, здавалося, заснуло вперше твердим сном. Баба клякнула перед образами й почала тихо шептати молитви.

Холодні вечірні сутінки спадали з неба та закрадалися в селянські хатки. Блиснули світилка за вікнами хаток.

Вільхові дрова слинились і сичали... Скарги худоби по хлівах затихли. Давно вже замовкли голодні кури, гуси, качки. Замовкли крики вороння і галок. Уже по вечері засідали селянки вперше по водохрещах за куделі. А матері куняли над хворими дітьми. Куняла й баба довго за молитвою, а потім швидко встала, протерла очі, солодко позіхнула. Дух квітів розносився наркотичними пахощами з поліських лук, з поліських дрімучих лісів, з блакитних вод річок і озер. Баба взяла корінці, положила жевріючу жаринку. Тож знахарка казала декілька разів це робити, дитина спатиме міцно, не чуючи дошкульного свербіння. Бадилля тріщало, виділяючи з себе синій дим, який сволюком підіймався й розпливався по стелі. Баба заснула отвір, яким виходив

дим. І все ходила з чудодійним зіллям та кадила, наче в церкві. Діти покотом спали, заснувши по першому підкурюванні. Коли скурились корінці, в хаті було повно густого диму, і цей дим плющив очі. Баба вилізла на піч, ще раз змочила хустинку і накрила, як було сказано, дитині личко, а сама сіла.

Старець сидів і блимав очима. Закрадалася тиша. Навіть і миші вже не пищали, тільки деколи якась пробігла по полиці або по припічку, і знову було тихо. По довгих безсонних ночах не зчулись, як заснули. Старець лежав біля дитини і солодко спав. Баба й собі похилилась і хропла, хропів і дід. Здавалось, у хаті все спить сном твердим, сном солодким. І каганець блимав так, наче дрімав. А чар диму поволі щезав. Мрячне світло ставало все блискучішим і вже блимало природним блиском. Знову зі всіх кутів хати і стін несло сирою гниллю. З віконця стікала вода й капала на долівку. Вже миші бігали, наче проспались, пищали та щось гризли. Вітер за вікнами ревів голодними вовками. Дитина збудилася, стягнула хустинку й жадібно вп'ялася рученятами в лице. Кігтями здирала сверблячу шкарлупу, а потім знову заснула.

По хатках уже блискало світло і з мерехкотінням виливалося на всипану снігом вулицю. Скрипіли криничні журавлі, опускаючись по воду. Дим смугами линув з димарів. По сніданні селяни виїжджали волами, кіньми, з хат виходили з пилами, з сокирами – на заробітки.

Вороння хмарами здіймалося з дерев та з вереском і криканням спадало на подвір'ях. Кури, гуси, все пернате сотворіння кричало під дверима хаток. Селянки впускали до хат і кормили пташину. Накормивши птаство, яке сокотало, гегало, розбігаючись по господі, виганяли надвір.

А на Дмитришинім подвір'ї кури голосно ще сокотали в хліві, і блимав ще каганець світлом, а вже ранок вдерся через віконця.

– Ой мні, вже день! – схопилася баба і протерла очі рукою та дивилась, якби без пам'яті. – Але спала, як забита. Коли та ніч минула? Бог його святий знає!

Обережно зійшла з хати і з молитвою на устах почала поратись.

Коли зашипіли вільхові дрова, покликкала курей та гусей до хати та дала їсти. В наставлених горнятках уже доварювалося снідання, і баба почала будити внученят. Діти неохоче вставали, а баба вийняла варене яйце і обережно полізла на піч будити Іванка, як будила мати свого найменшого живчика, який звеселяв усіх у хаті.

– Іванку, дитиночко! Вставай, з'їси варене коко, – залебеділа баба, стягаючи дрантя з голівки дитини.

Дитина підвелась.

– Ой мні! – пронизливий крик баби продер повітря, і баба впала на долівку. В хаті зчинилася суматоха. Дід і старець схопилися на ноги й вмиль погубили голови, не знаючи що робити, а діти по кутках голосно плакали.

Іванко крутив голівкою на всі боки, чуючи, що щось сталося, але не бачив на очі – по лиці стікала кров, начеб з кусня м'яса. А в місцях, відкіль недавно блищали чорні оченята, темніли дві ями.

– Діду, чому я не бачу? Де мої очі? – вперше озвалася дитина.

Підвелася баба, і всі з жахом дивилися на Іванка.

– Хіба ще ніч? – сказав Іванко і знову влігся на печі.

XII

Минули вже свята. Подули південні вітри, і впав дощ. За деякий час створилася слякотнеча, почали розсовуватися дороги, шляхи. Ні возом, ні саньми не поїдеш, бо сніги танули й оголили скам'янілі піски. На вузьких дорогах, на широких шляхах і трактах збираються води і вимивають котловини та вибоїни, що їх ні обійти, ні об'їхати не можна. Всюди тільки води. Так кожного року навесні води неначе природним валом беруть у полон поліське село, і життя в ньому тріпоче, мов та рибина. Так було і того року. Зараз по святах, по водохрещах, настала відлига, розтали сніги, а потім подули вітри холодні, сирі, несучи з собою страшну білу студінь. Га! Ото то ж робиться на білому світі, як то кажуть старі люди: в марцю, як у гарцю, то прохолоне, то знов булькоче. Світ, наче мала дитина: дивись, грається весело і надворі гарно, а потім нагло заплаче. А ти сиди, склавши руки, та жди – чого? Минули ті часи, що чоловік мав роботи по самі вуха, і заробив, і жилося. Тепер найти якусь роботу – треба її шукати, як голку серед темної ночі. Пішов би та шукав, час є і ноги є, і, хвалити Бога, руки є, і господарка на це дозволяє. Коли б не така погода! Страшно висунути ніс за двері, добрий господар не вижене й собаки надвір. Та то ще нічого. Тебе холодом пройме, то ніщо, тебе голодом поморить, і то ще ніщо, а коли діти плачуть їсти, то вже біда. Хоч повішся або візьми сокиру та йди під місток, або йди красти. Пішов би або поїхав би кіньми до лісу по дрова та повіз би до міста продати, таки б гріш впав у руки. Коли ж на перешкоді така слякотнеча. Дороги порозсовувалися, всюди болото, а в лісі з кіньми, з возом можна пропасти. Ні возом їхати, ні санчатами. Коб так морози тривали далі, як

були перед різдвом. То б чоловік возив з лісу дрова до міста продавати або таки возив би купецьке дерево. І заробив би гроша. А так віз з осені віддалось в напругу до стельмаха, а на санки нема санної дороги.

І будь, як хоч бути! І роби, що хоч робити! Щоправда, перед святами коляд, коли були морозні дні, вхопилося гроша, мов видерлося з чортової пащі. То віддалось воза стельмахові. Думав чоловік, що буде морозна зима, буде санна дорога, санки є, а воза треба вже полагодити. Так і зробив. Воза дав до направи, дав і завдаток за роботу, а решту грошей віддав жінці. Тепер при душі ні ламаного талаяра, ні воза, а надворі бозна-що твориться. Отаке безталання в божому світі! Коб ще морози потисли!

Де кинеш тільки оком – всюди пуста та й годі. В засічниках ні жменьки січки, ще під час коляд випаслось худобинці. Нема ні крихітки макухи, щоб розробити пійло та нагодувати коровинку. Всюди чистенько, голенько, виметено. В хаті ні краплини гасу нема, ні дробини солі, та й дрова кінчаються. У калитці вітер віє. Мудрим будь та це все роздобудь – таки жити треба. Світло в хаті то ж потрібне, такі ж довгі ночі, що ледь переспиш, а вже ж повідлежувалось боки, плечі. Зі всім можна дати раду, коб тільки худобина не ревла голодна і жінка не гула, мов той настирливий комар: «Гасу! Прясти треба! Маю багато прядива!» Купив би село, моя любя, коли б грішми мело. А то лихо, що не мете!

Як ото негода, то селяни сидять по хатах і плетуть постолі, плетуть з лози кошики. Дівчата встають разом зі світанком та засідають за прядиво та прядуть аж до півночі при світлі зі смольних трісок. Деякі парубки, не дивлячись на таку негоду, з пилами, з сокирами йдуть до міста шукати будь-

якої роботи, мо' поріжеться, сколеться якусь фірчину дров або сніг відкинеться з хідника, таки хоч би заробити на махорку і дати декілька грошів матері. А деякі то йшли до лісу різати березові вітки на віники, щоб понести до міста продавати. Хоча надворі така слякотнеча та болото, тими днями наготовиться всього доволі, а там далі, як Бог дасть морозець – і підсохне, тоді понесеться до міста. Одні ходили по вітки на віники, другі по тички на рогачі, на вигортачі до печей, а потім у хаті виробляли на продаж крам. Надворі, як на злість, далі тривала негода. Що тутечки робити? Ніщо не вдієш, треба брати сім'я та варити. Так уже було. Ті, що не мали вже каші, то брали сім'я та дерли в ступах на крупу, ті ж, у яких ще була каша, то собі на здоров'ячко варили та їли. Але кожний був п'яний від думок. Як то воно буде далі, коли така негода триватиме до самої весни? Заробити не заробиться, все з'їсться, з'їсться й насіння, і худобина похудне в дошку. Таки так ще бути не може. От-от зміниться. Диви, вже гуси стоять на одній нозі та дзьоби ховають у пір'я, кіт лізе в гарячу піч. То, либонь, на мороз, навіть вітер змінився й дує вже з півночі. І справді змінилося, мусило змінитись! Недаремно кіт пхався до печі, недаремно гуси ховали дзьоби під крила. Дивні діла твої, Господи! Була ж така слякотнеча, болото, що вийти не можна було, а за ніч шляхи та дороги скам'яніли, немов покрились асфальтом. От щоб так продержало до великодніх свят, було б добре, га! Мороз тріщав, аж ляскіт ішов по снігу. Води на шляхах і дорогах позамерзли на камінь. Тепер хоч дров привезеться, бо вже палилось у печі гноєм, соломною і всяким хаміззям. Тепер такий гарний мороз. Нічого ждати та думати, треба використати час погоди. Час нам уже йти в дорогу! Парубки вже виходили з хат з клунками, з сокирами, з пилами, знов

йшли шукати хліба. З ними прощалися дівчата, наречені, дівочі очі зі смутком дивилися в далину, в якій щезала їх мрія, їх любов. Такі рідкі гості! Мусять знову йти шукати зарібків, заробити хліба. Дівчата попрощалися з хлопцями і – знову за прядиво. Вже всі повідходили, пішли по чужині шукати хліба, тільки Кулинин наречений остався. Не пішов, буде господарювати.

Та й морозець гарний! Вже можна возом навіть їхати. Селяни возами або санками возили сіно до міста продавати. А ті, що мали мало сіна, то возили з лісу дрова до міста. Хлопці світанком кожної днини йшли до міста продавати віники. Як продалось сіно, продались дрова, то вже в хаті найшлись гас, цукор, сіль. А хто не мав нічого на продаж і не заробив нічого, то собі позичав гроші в тих, кому пощастило, поки не заробиться й не віддається. Так минав час. Невтомні селянки сиділи над прядивом до пізньої ночі, бо було вже світло в хаті. Дівчата шили, вишивали рушники, сорочки. Деяким селянам пощастило заробити гроша, і вже купилось солі, купилось гасу, було за що зрізати околот на січку, навіть купилось макухи. Дякувать Богові, що все щось-не-щось заробиться. От уже й дрова є, і в хаті тепленько, є вже чим парити січку і є вже чим худобу поїти. Коли гріш при душі, то на серці радніше. Коб завше можна було щось заробити, все ж було б легше жити. Трошки з землі маєш, а трошки з рук, і було б гаразд. Десятинки пісків не дають хліба. А ото блиском блискавиці пролетіла чутка, що треба підвід возити дерево. Найшлася робота, мов з неба впало спасіння голодним. Хоча марна плата, а все ж лежнем не можна бути. І вже селяни возили з лісу дерево до міста, а ті господарі, що не мали коней, то наймалися на роботу поденно.

Тільки ніхто від Дмитрихи не ходив на заробітки. Злиденна доля відібрала старим німичним свекрам і малолітнім дітям опікуна. За той час, як Дмитриха відсиджувала кару, ніхто не заробив гроша до хати, не мали чим жити, хоч-не-хоч мусили їсти насіння, їсти треба. Коли б не той прохач, хто відає, чи не прийшлося б їм вмирати голодною смертю. Старець що вжебрає, то принесе, і за сухим хлібом старі й діти жили. Час від часу було щось зварить Ганна з насіння, якийсь обід, щоб хоч кишки прополоскати. З дровами то ж так ощадно обходилися, що раз на день палили, а все ж дрова кінчались. В хаті було завжди холодно, студені вітри дули крізь щілини вікон, крізь спорохнявілі стіни та видували тепло.

У Дмитришиній хатині всі сиділи в кожухах, діти цілий день не злазили з печі, хто в чому ходив, у тому й клався спати. Іванко хоч був уже здоровий і рад був бігати по хаті, але не було в що його вдягнути і був темний на очі, тому баба не дозволяла внучкам злазити з печі, щоб не кортіло йти на хату знедоленій дитині. З Іванка зробилося таке химерне дитя, що як йому щось схочеться, то хоч викопай з-під землі, а дай. А як ні, то плакатиме на ціле горло, і може так проплакати цілий день. Як, було, не вмовляють дитину, як, було, не страшать всякими дивами, Іванко нічого не боїться та все плаче: «Я хочу бігати, пустіть мене». Не можна ж було пустити дитину на хату, коли панувала люта студінь, що аж вода у відрах мерзла. Як ото Іванко зайдеться плачем і хоче зійти з печі, тоді баба та старець казали:

– Ми всі, дитинко, темні на очі, нічого не бачимо.

Тоді дитина замовкала та, тяжко зітхаючи, знову клалась на постіль. Скривджену долею дитину старанно прикривали драптям, вдень і вночі сиділи коло неї.

Одного разу, коли так сиділи, в хату ввійшов Ігор Горпиненко і з-під поли подав Іванкові хліб і сало. Посидів декілька хвилин і вийшов. Того вечора не було дров, щоб напалити в печі та зварити вечерю. Ганна провешталась по господі й не найшла ні поліна, не було вже ні сухого гною, ні хаміззя, з голими руками вернулась дівчинка до хати, з плачем хухкаючи на посинілі пальці. Жебрак теж не найшов палива, усе було присипане снігом. Надумав собі з плоту зірвати якусь спорохнявілу жердчину або з землі витягнути якийсь колик. Обійшов усі городи і не найшов нічого, а як трапився був якийсь колик, то так міцно держався в замерзлій землі, що годі було його витягнути. Трапилась була жердчина коло плоту, і тільки-но почав її відламувати, як господар угледів це, прибіг і хотів бити жебрака. Але похилий вік і нужденний вигляд старця стримали селянина. Він тільки тріпнув ним так, що жебрак не втримався на ногах і покотився на землю, як сніп соломи. Господар погрозив кулаками та сказав, що як ще раз побачить жебрака коло плоту, то так дасть йому, що буде кінець! Жебрак так само, як Ганна, вернувся з голими руками до хати. І всі сиділи в холоді й голоді й поночі, бо ті гроші, що баба дістала за миття покійників, давно розійшлися. В хаті нема ні гроша і ні трісочки дров. Надворі вітри пронизливо гули, вода замерзла в хаті, а щось стукало то попід полицею, то попід образами, хтось бухкав кулаками під припічком, під столом. Миші та щурі бігали та заводили пискливими голосами, шукаючи собі окрушинок щоденного.

Розчинилися двері. І вдруجه нишком всунувся Ігор, але вже з оберемком дров, і кинув їх коло печі. Ігор привіз собі дров, а як довідався, що Дмитришині не мають чим напалити, трохи скинув собі, а решту відвіз Дмитришином.

Знав він добре, що вдову не хутко випустять з тюрми, то ж хто їм заробить на дрова? Як ото Ігор вніс дров до хати, то баба не могла надякуватися парубкові за його доброту і швидко заметушилась коло печі. За декілька хвилин вільхові дрова слиняво шипіли, і червоні язики полум'я обіймали горнятка з вечерею. Дим стелився по стелі, смугами носився по хаті. По вечері знов усі сиділи на печі. Світло від трісок розганяло хатню мряку. Діти позасинали на теплій печі. Свекор і свекруха думали про невістку, їх очі сльозились. А жебрак кидав шкуринки туди, де пищали миші. Хай і те боже сотворіння підсиляться трішки. В хаті тепленько, трошки під'їли і чого більше треба? А шкода ж божої тваринки.

На запусти то вже деякі сусіди Дмитришиним нанесли всього потроху, що напекли та насмажили. В запустню неділю багато печеться, багато вариться, і цілий тиждень печеться млинці, і відбуваються забави, вечірки, бо ж то остання неділя перед великоднім постом. Люди хочуть бавитися, хочуть веселитися. По хатах блищало світло й смугами виливалося на вулицю, якою снували парубоцькі та дівочі тіні, неначе перелітали нетлі. Дівчата бігли до своїх подруг переодягатися, щоб піти на вечірку-маскарад, а парубки – собі. Селянки ставили багату вечерю, як завжди, перед великоднім постом в останній день.

Коли стіл у Горпиненків був уже заставлений різними присмаками, Горпиненкова сказала Ігореві, щоб він чим швидше запрягав коней. Ігор вийшов. Горпиненки переодягнулись у святковий одяг. Санки тихесенько під'їхали під Тусакову господу. Горпиненки з галасом вбігли в хату й силоміць затягли всіх, хто там був, у санки та з піснями поїхали назад до своєї садиби. В хату зараз таки почали

сходитися прошені й непрошені сусіди, прийшла й молодь. Ігор вийняв гармонію, що то купив на ярмарку, і почав грати. Старші сиділи за традиційним гречаним млинцем, а молодь танцювала. В хаті з кожною хвилиною ставало чимраз тісніше та гамірніше, щохвилини вдиралися маски, зчиняли вереск, робили різні дикі вивертаси, а потім вбігали парубки і вдавали, що то вони викрадають дівчат. Вереск і писк страшенний.

І так діється цілу божу ніч.

По вечері Тусак забрав до себе Горпиненкових і там гуляли вже до білого дня. Ірина трималась Ігоря. Горпиненкова скоса стежила за ними та дуже раділа.

Ірина була щаслива, та її дуже вражало, коли якась дівчина обнімала Ігоря, кокетувала. Ірина не відступала від коханого цілу ніч.

Потанцювали, поспівали, та от уже й по запустах.

– Як то швидко час минає! Недавно були коляди, вже по колядах, вже й по водохрещях, дивись, уже й по запустах!

Вже по святах і – знов до роботи. Дівчата витягали кужелі й бралися до прядива, а ті, що то вже скінчили прясти, то ткали полотно. Деякі шили та вишивали. Селяни возили дерево, бо ще міцний мороз держав землю в обіймах. Деякі жінки вже клали намітки в луг золити, щоб набрали вони сніжної білизни, а потім розстеляли полотно на сніг, щоб на морозі воно ще більше побіліло. А як ще навесні покладеться полотно проти сонця, то й воно зробиться ясненьке, мов те сонечко. Так дні в праці минали. Наближалась весна. Вже почало хмаритися поліське небо, затягуватися поволокою темних хмар. Морозне повітря нагрівалось, ставало вологим, чути було вже подих весни. Сніги лякливо ряднинами зсівалися з землі і танули.

Потічки весняних вод розмивали дороги, заливали шляхи. Кінчалися лісові роботи. Дякувать Богові, заробилося гроша. І хто був узимку ротом торкнувся насіння, то вже заробив на нього і докуповував. А ті, що були повіддавали вози до стельмахів у направу ще з осені, то вже викупили. Викупилось і плуги від коваля. І вже возилось гній на поля. Ото вже обробляють ріллю господарі.

– Боже мій! Міцний мій Боже! Що діється у моїй хаті? Я ж оставила своїх діток без кусня хліба! Чим вони кормляться і як вони проживають, Бог його святий знає! І як там моя мила дитина? Оставила Іванка недужим. Як воно там чується? Напевно, так само тужить за матір'ю, як його ненька за дитиною, і так само виглядає свої оченятка через віконця на шлях, як його мати видивляє свої очі через сталеву решітку тюрми. Ох! Дітоньки, дітоньки, ніхто того не знає, що ваша мати через вас потерпіла! Для вас, мої дітоньки, всадила руку в чужу кишеню, щоб витягнути гроші і вам купити хліба. Через те я тепер злодійка! Інакше ніхто не скаже: Дмитриха – злодійка! Отак мене вже доля тяжко покарала. Я повіки злодійка! – ходила Дмитриха по камері і вголос отак сама до себе говорила.

Спершу Дмитриха хотіла кричати, плакати, бігти кудись... А відтак усе їй збайдужіло. Відчула, ніби в неї вселилась якась дивна сила, що відпихала її від життя, від людей. Усе здавалося чужим. Лиш серце щораз дужче рвалося до діток і відчувала, що при них найде порив до життя, що при своїх пташенятах найде втіху, найде віраду.

Коли врешті випустили Дмитриху, то вона пішла по безлюдних завулках, щоб не стрічатися з людьми, а особливо з односельчанами, їй здавалося, що кожна людина знає про її

тяжкий гріх. І вона несміливо ступала по знайомих стежках, по яких не так давно ще ходила впевненим кроком. Тепер їй довелося на старість скрадатися...

Вирішила прийти в село ввечері, коли вже всі будуть спати, а тим часом думала щось заробити та дитячі душечки порадувати гостинцем. І справді, коли йшла завулками, попросила її якась міщанка вимити долівки. Зраділа, швидко взялася до роботи.

– За тих пару грошів куплю цукерків, куплю й булочку. Іванко так любить ласощі та булки. Бідолашне, навіть тоді мені повірило, коли я несла його міщанам. Втішиться гостинцем.

Як ішла вже по роботі, здавалося їй, що довжились дороги, а сутінки повисли в хмарах і ніяк не можуть впасти на землю. Дорогами йшли селяни, з піснями верталися з полів у село. Дмитриха зійшла з дороги і сховалась у болотних гущавинах. Мелодії пісень усе віддалялись, віддалялись...

Швидко йшла Дмитриха, а з нею йшла журба, і тумани сунулись долинами, сунулись з мочар і боліт, весняні, непрозорі. Пеленали млою поліське село й втискалися смужками в селянські хатки.

Разом з тими туманами тихесенько, непомітно ввійшла в хату мати-зłodійка. Діти вже спали на припічку в неладі. Старець і свекруха хропли на печі, а свекор спав на ослоні під стінкою біля вікна. Мати навшпиньки скрадалась до припічка, материне серце щораз швидше билось в грудях, і всю її наче кидало в жар. Зараз побачить Іванка, маленького стрибунчика, дитину, яка вміє солодити гіркий смуток, розвіяти напасливу журбу. І залебедить воно зараз ніжно, як води по лотоках, і говоритиме:

– Не турбуйся, мамо, як виросту великим парубком, тоді буду заробляти хліб.

– Моя мила дитина! Так потішає вона свою безталанну неньку.

Схилившись над сплячими дітьми, мати торкалася шершавими устами кожного обличчя. З запалих очей її впали сльози радості.

– Боже мій! Так довго не бачила своїх пташенят! Тепер бачу, вони спокійно сплять. Не чують, що повернулася мати-зłodійка з тюрми.

Ненька з-за пазухи вийняла згорток у папері, поділила на чотири долі і обережно поклала кожному під голову.

– Рано, як повстають, то скажу, щоб шукали у соломі, то щось найдуть. А ця решта буде Іванкові. Хоч він четвертий, найменшенький у мене та найбільше йому лишила.

Обережно вилазила Дмитриха на піч. Старі, що спали коло дитини, схопилися зі сну й завмерли. З жахом дивилися на безталанну матір, що підсувалася до знівченої дитини.

«Що це буде? Що це буде?» – питали себе старі.

Мати відкинула дрантя з дитини і припала до дрібних ноженят, обкидала їх пекучими поцілунками, тулила до змарнілих щік. Іванко заворушився, підвівся. Тремтячими руками мати схопила свою відряду та міцно притиснула до грудей, до безтями впиласть устами у тоненьку шийку.

– Іваночку! Дитятко! То ж твоя мати вернулася до свого маленького стрибунчика. Чуєш, вона тебе пестить, вона тебе ласкає; скажи щось своїй матері, – шепотом благала.

Дитина почула рідну неньку й хотіла подивитися на неї, але не бачила нічого. Тільки ручками терла по місцях, де недавно ще блищали чорні оченята, і залебеділа, скулившись, як маленький звірок:

– Мамо! Ненечко моя рідна, як ще щось бачиш на вічі, то ліпше втікай з нашої хати. Баба казала, що в нас завелися шуліки з великими дзьобами й усім повиймали очі, як ото мені.

– Опам'ятайся, дитиночко! Що то ти кажеш своїй неньці! – і далі окидала пекучими поцілунками голівку, а потім злізла з печі і підійшла з дитиною на руках до вікна.

У ту мить продерся місяць крізь хмари та кинув у віконце сніп білого світла, яке каламутно розпливлося по хаті.

– Іваночку, обніми свою маму, поцілуй, покохай її, як ти вже вмієш, – знов почала казати. – І глянь на неї чорненькими оченятами.

Дитина худими рученятами обхопила шию матері і дзьобатим личком притулилася до її лиця, закрехтала.

– Люблю свою маму, аж... Але я вже її більше не зобачу, – шептала тремтячим голосочком.

– І чому ж ти так кажеш, Іванку?

– От бо я темний. І вже ніколи не зобачу мами.

Дитина-сліпець проказала це таким жалісливим тоном, що старі вголос заплакали. Ненька вп'яла свої очі в лице дитини. При місячному світлі виразно можна було бачити ще свіжі сліди страшної віспи.

Завмерла мати з жахом на обличчі. Почало холонуті її тіло. Поволі втікали сили.

– Ой мні! Моя дитина – вічна каліка! – ледь чутно проказала і без пам'яті впала на долівку зі своїм скарбом.

XIII

Хмарилося та все хмарилося. Затягалося темною поволокою небо. Так уже кожної весни і осені повзуть хмари синіми плахами низько-низько над поліськими низинами. З повислих хмар падають безупинно дощі і творять непрохідне болото. Де тільки оком сягнеш, всюди темно-блакитні води, ліс стоїть у воді і села у воді. Тільки горбки випинаються над поверхнею вод, що сонно стікають у долину і течуть у річки, у мочари та болота. Подих весни пробуджує природу від зимового сну, і вона випинає груди, щоб дихнути весняним теплим повітрям.

Коли ото з весняними мряками вернулась у хату Дмитриха, тумани все надпливали з мочар та з кожною хвилиною ставали щораз густішими. Повітря було вологе, гниле. По селах знов сіялися дивні недуги на дітей, знов одних душило в грудях, інших кололи кольки. А деякі западали на горло. То знов-таки маленька дитина кричала, що голівка болить. А інших то знов ціле тіло обкидало рожевими плямками, і вони лежали, мов колоди.

Навесні і восени знахарка не має часу навіть з'їсти обід. Цілий день до темної ночі вештається по селі і помагає хворим дітям. А як уже дитині не допомагають жодні ліки, то так каже стурбованій матері:

– Одну дам раду – підкурити хвору дитину зіллям. Як на живуще їй суджено, то житиме, а як на вмируще, то скорше вмере і не мучитиметься, як ото мучиться.

Матері не годяться на таке, а з страхом ждуть вироків божих. Одним таке зіллячко несло полегшу, а інші віддавали душечки Богові. Падали діти, мов ті мухи.

Здавалося, що в повислих хмарах над поліською землею

таїться щось жорстоке та розсіває смерть. Росли могилки на цвинтарях. Селянки бігали без пам'яті, одна в другій радились, одна в другій просили поради. Одні видирали останній гріш від душі, купували свічки і в церкві обставляли майже всі образи. Старцям, калікам роздавали подаяння, щоб молилися за здоров'я дітей.

– А як це не допоможе, то складу офіру на воздвиження чесного хреста. Все зроблю, все віддам, аби лишень дитина лишилася при живих.

А діти вмирали. Батьки померлих дітей ходили, як причинні, а матері з затьмареними очима тюпали по хатах з кутка в куток без пам'яті, мов враз з дітьми втратили свої голови. Мати щось таке почне робити, перекидає все, вивертає, начеб щось шукала. То знов по декілька разів розкидає дрантя. З-поміж старого шмаття виймає ношу померлої дитини. І тремтячими руками тулить до грудей, як недавно тулила немовля, кормлячи його грудьми. Снується по хаті, мов та тінь, і голосить. Скільки ночей безсонних провела над колискою, скільки днів з журбою пішло в безвість. Тепер лишень осталася матері сорочечка, що носила дитина.

– Не плач, жінко, не убивайся жалем, бо великий гріх від Бога – плакати матері й батькові за дитиною. Не можна плакати, бо дитина лежатиме в сльозах.

Мати не чула слів чоловіка, тулила сорочечку до обличчя й голосила:

– Дитинко! Моя люба дитинко, де ти? Озвися, най хоч раз почує мати твоя твій дзвінкий голосочок!

Нема її, щезла з очей, зникла з хати й залишила пустку та сум. Воно ж цілими днями щебетало по хаті, немов соловейко у гаї, дитинним щебетанням солодило жур батьків, солодило гірке життя.

— Де мої солодощі, де моя зіронька, що світила надією, де мій соловейко, що звеселяв мою душу? Так моя зіронька померкла, замовкли щебетання солов'я, а стрибунчик, що звеселяв мою душу, відійшов на тамтой світ. А лебеділо ж, лебеділо цілими днями, мов потічок по лотоках, і тим лебедінням веселило хатню тишу. Бігало, щебетало, ні хвилини воно не посиділо і ні хвилини воно не помовчало. Тепер тиша. Дитиночко ж люба, навіщо ж ти свою неньку осиротила, осиротила мене навіки!

Так ще недавно мати всіх разом укладала до сну, разом усіх вчила молитов, а вони на постілі щебетали, наче ті ще неопірені пташенята в гнізді. Тепер бракує одного пискаленятка. Чи воно полетіло в чужі сторони, чи де скрилося? Пішло воно в свою домовинку, воно так швидко одцвіло красою й упало цвітом серед весни. Ой мні! Ой мні! Цвинтар устеляється свіжими могилочками, а ще багато хворіє в селі. Та й дівчата хворіють. Одна з них, наче земля, лежить на ослоні і говорити нічого не говорить, і їсти нічого не їсть. Що то діється в селі, які дивні ходять недуги, що косять життя людей! Колись у давнину Господь покарав людей потопом, а тепер карає грішних людей мором недуги та всяким страшним каліцтвом. Дивись, там дитина вмерла наглою смертю: нараз здушило в грудях – і впало, як метелик восени. А то знов покрутило дитину на всі боки, викрутило руки, покрутило ноги, скрутило голівку назад. А то Дмитришину дитину осліпило, а саму Дмитриху положило. Декілька днів лежала, неборачка, без пам'яті. А то вже прийшла до розуміння, лишень здоров'я не має. Підведеться, встане з постелі і як гляне на скалічену дитину, то знов її кладе в постіль, і робиться біла, мов стіна, і довго лежить, поки не відсапнеться. А потім розкриє очі й

дивиться, і водить сумними очима по дзьобатому лиці Іванка. Немає вже чорних оченят, страшна недуга віспи запечатала їх навіки.

Коли світанок упав на землю, Дмитриха встала, а Ганна скликала курей, гусок до хати й кормила, бо надворі був дощ. Підвівся й Іванко на печі та насторожив вуха. Вже не бачить і ніколи не побачить білого світу. Тільки чує ранкову суматоху.

– Мамо! – озвався сліпець. – Чому так темно надворі?

– Бо ще ніч, дитинко, надворі, – відказала мати.

А Іванко сидів мовчазний, а потім сказав:

– Брешеш, мамо, вже ранок, тільки в мене ніч.

Лебедів таким самим голосочком, як тоді, коли мати принесла хліб та сало косареві. Тоді ще дитина бігала і щебетала. Тепер знівечена навіки. Колись, було, саме зіскочить з печі і видряпається саме. Тепер просить: «Здійми мене».

Мати знесла з печі Іванка. Дитина стала та наслухувала, а потім простягнула похуділі рученята поперед себе і водила ними по хаті.

– За віщо ж так тяжко доля покарала мою дитинку і нас усіх сиріт? Сиротина – сліпцем! – заголосила вдова.

Дитина присіла біля пернатого сотворіння, що Ганна кормила, і попросила сестричку зловити білу курку, що її колись сам ловив. Ганна зловила та подала. Сліпець обхопив курочку руками та притиснув до груденят. Курочка рвалася з рук.

– Може, то не моя біла?

– Твоя, твоя, Іваночку, – вигукували братчики й сестричка.

Дитина рученятками водила по курці, мов старалась уже не очима, а дотиком пізнати її. Кожний крок дитини по хаті,

кожний жест її ручки, мов ножем, різав материне серце. Такий же біль відчував прохач, і старі, і діти. Всі вони переживали материні страждання.

— Мене Господь, напевно, покарав, що всадила руку в чужу кишеню. Я ж хотіла купити хліба та накормити своїх діток. Боже! Мій Боже!

І впивалися руки в голову та жменями рвали волосся.

Прохач у такі хвилини зривався з місця й очманіло кидав хліб курам через віконце, під яким вони голосно сокотали.

— Я винна! Я винна каліцтву дитини, коб не старалася красти, не був би суд, не сиділа би в тюрмі. За це мене Бог покарав, осліпив дитину.

Коли Іванко говорив щось до матері, кожне його слово падало на зранене серце вдови новим болем, і вона сумно дивилася на дитину.

Так ще недавно бігало, цілий день стрибало, мов той зайчик у полі. Так недавно лебеділо, мов ті води по лотоках. Було, вграмотиться на руки, і погляд його чорних оченят полине зі смутком через віконце в блакить небес, щось воно тоді думало. А потім зводило оченятка з далечі і вдивлялося в обличчя матері й довго-довго дивилося, мов читало ті турботи, журу і смуток, що лягали глибокими морщинами на ньому. Воно щось бачило, воно щось розуміло, а потім казало: «Мамо, спочинеш, коли виросту великим. Працюватиму сам на хліб для мами, для Гані, для всіх. Лишень молись Богу, щоб швидше ріс». І обіймало рученятками шию матері й окидало поцілунками шию, очі, уста, змарніле лице. А тепер що? Каліка, сліпець! Наощупки йде! Породила мати дитину в хвилину тяжкої долі, і вирок Господній впав. Породила на світ, матінко, дитину, шукай, матінко, поводи-ря!

Прийде тепер прохач з торбою хліба, і дитина рученятками порпається в торбі. Як найде крайчика-цілушку, то по дзьобатому лиці замигоче усмішка і зразу ж погасне, а у матері сльози виприснуть, мов з джерела, і прохач жмуриться, жмуриться, а потім і йому до очей тиснуться сльози. Вони ще всі добре пам'ятають, як видирав з рук матері, з рук братчиків та сестричок цілушки. А як старець приніс торбу скибок, було ж тоді втіхи. Вибирив і сам до себе всміхався, всміхався до матері, всміхався до жебрака, всміхався до всіх, як сміється сонечко навесні. Тоді дитя щебетало: «Мамо, я хочу, щоб мене дівчата кохали!» Тепер візьме цілушку й пригорнеться до матері та більше не торкається торби з хлібом і сидить мовчки – немовби знало, що вже воно непотрібне, що ним ніхто не зацікавиться, що його жде жебрача доля.

Було, коли ставилось полудень на стіл, дитину немов вітром гонить. Хапає усе, що більше, до рук і верещить долити борщу або досипати каші. Тепер ставиш полудень – дитя мовчить, яку ложку даси, таку візьме, яку пайку хліба даси, таку бере. Як посадиш, так сидить, поки не візьмеш. А, було, ж гониться вітром по хаті, зачіпає дітей і неньку. Тепер не зачіпає матері жодна дитина. Ніхто не питає, куди мати йде, як було іноді.

Увійшов прохач з торбою хліба. Торбу скинув з себе та вліз на піч до Іванка... Дитина вграмолилася на руки старця та свою білу голівку поклала на груди.

– Молись, мамо, щоб швидше я виріс, – солодко лебедів. – Тоді я піду в світ далекий, на заробітки. Зароблю гроша з Божої ласки і все віддам тобі, мамо. Доволі собі накупиш хліба, щоб вистачило від жнив до жнив, поки вдруге не вернуся з того широкого світу, знов з хлібом для вас. І

знову піду в світ безмежний. Якщо Бог ще не покликав нашого тата на небо, найду його між людьми. Господь милосердний, надихне мене на стежку, котрою дійду до нашого тата. Напевно, він про нас уже забув. Нагадаю йому наше село, нашу вбогу хатинку, розкажу про тебе, про нашу струджену неньку. Може, повернеться до нас і покохає знову нас, як колись-колись кохав.

Ненька не раз казала про те, як тато їх усіх любив. Дитина, зацікавлена оповіданням, довгі хвилини мовчки сиділа, щось наче думала та мрійно зводила оченятками на матір, а потім тим самим поглядом блукала в просторах. А потім в очах дитяти хмарилося-хмарилося.

— Як же ж я його найду, мамо, між чужими людьми, коли я тата ні разу не бачив? Ні він мене не знає, ні я його. А я хотів би бачити тата, аж страх, як хотів би бачити нашого рідного батька. Усі мають татів, тільки я один не маю, я сирітка.

А тоді говорив прохач:

— Блаженні ті діти, що на них спаде кара Господня. Бог тим кличе людство до покаяння, а калікам дасть блаженне життя. Бо чим же така дитинка могла згрішити перед Богом? Господь зумисне карає невинних. Ті, що терплять кари Господні тут, на землі, то у небі щасливі. Вік людини й так недовгий на землі, а на небі вік її душі без кінця. А душечки діток, що померли янголиками, літають по небі та служать Богові службу. Такого дитяти душечка чиста, як чиста перлинка роси при сході сонця: ані воно згрішило перед Богом, ані воно його нічим не прогнівило. Замаячилося краплинкою сльози життя дитяти, щезло, як сльоза, що впала з очей. А що в цьому світі людина путящого бачить — ні днини спокою, ні хвилини відпочинку, а

робити мусить, мов той божий кінь. Коб ще на тім був кінець. А то ні, небоже! Цілий свій вік на плечах несеш турботи та двигаєш журбу. Коли б чоловік не думав, не журився, тоді б дулю з маслом мав. Життя людини є гостиною на землі, і чоловік лишень гостює на білому світі, а його правдиве життя на тамтому світі. Чи скоріше, чи пізніше, а все ж людина мусить вмирати й свідомо розставатися з світом. Дитині далеко легше і щасливіше. Бог її дав та зараз чистою росичкою забрав. Над усім і всіма нами воля Божа. Ні в нас перших дитина вмерла, ні в нас останніх – так уже ведеться споконвіків і буде до кінця світу.

– Правда, не в мене першої вмерла дитина, не в мене першої покалічила недуга дитя.

І з повагою матері йшли до церкви дати на понахиду, пом'янути померлих діток. А в Дмитрихи поволі рани гоїлись і з кожним днем легшало на душі. То ж її дитина була блаженна між блаженними. І вже коли виходить з хати, поцілує дитину, зітхне тяжко і відійде. Коли вернеться, знов поцілує Іванка й береться за роботу в господі. Впоравшись з роботами, сідала на печі коло сліпенької дитини та шила пізньої ночі сорочечки дітям. То великодні свята надходять, а треба, щоб могла дитина змінити сорочечку хоч у свята. Клалася спати, коли півні піяли, та вставала знов-таки, коли півні піяли вже на день, і швидко виходила з хати. За той час, що сиділа в тюрмі, порозходилося усе геть, що навіть не осталося ні зернятка сім'я. А таки засіяти треба ті шматочки пісків – чи вродить, чи не вродить. А селяни вже кінчали посіви та садження картоплі. А вдовиних нивок не торкнувся ще плуг. Дмитриха щосвітанку бігала до міста, щоб заробити на сім'я.

Тими днями, що селяни були зайняті польовими роботами, вдові щастило на заробітках. Заробила грошей та купила сім'я, а на яке не вистачило, то випросила по жменьці в сусідок – і вже дещо посіяла, посадила. Було лишень тяжче здобутися на бульби. У кожного господаря було стільки, що її ледь вистачило, щоб посадити, а декому то забракло, бо зимою брав та їв. Декому легше було радити з тим лихом. Зимою, коли стиснув мороз, то вони заробили возінням дерева. А тепер купили картоплі у Тусака та засадили. Дмитриха впродовж цілої зими не заробила ні гроша, сиділа в тюрмі, а картоплі всі вийшли до одної. Була звернулась до Тусака, щоб він відступив декілька пудів картоплі на борг, та він навіть не хотів слухати, сказав, що йому грошей треба, бо має по великодні розпочати маленьку будову.

– Як вивезу на місто бульбу, то за нею візьму готівкою. А тобі дати, то ще треба з рік ждати.

Дмитриха оббігала ціле село, а картоплі ніде не напирала. В місті картоплі можна дістати, але ж вона дорога, як уже навесні. Поки доробишся, то буде пізно садити. В таких умовах вдова втратила надію, що посадить картоплі. Що вже не передумала, і ніяк не виходило інакше, як піти ще до Миколи благати сім'я. Тим разом він вислухав просьбу вдови і дав картоплі з умовою, що вона гроші віддасть до Юрія, як ні, то муситиме відробити на жнивах або на копанні бульби. Дмитриха ці умови швидко прийняла, бо іншого виходу не було. Ігор посадив їй картоплі і ні гроша за це не взяв.

Дмитриха ходила до міста шукати заробітків, але вже було тяжче знайти. Вбогі селяни вже покінчили роботи в полі й так само гналися на заробітки, як і Дмитриха. Жінки кінчали ткати полотно. Лише Дмитриха цієї зими не пряла,

та й прости не бралась: день злітав у місті в роботах по міщанах, а як прийшла до хати, то рада була відпочити. Хоч чула, що втратила сили через тюрму, а все ж вечорами не могла відпочивати. Як не шила, то дерла пір'я. Здереться пір'я, заробиться кілька грошів. Свекруха цілими днями сиділа та дерла, а Ганна поралася по господі. Ввечері, як приходила вдова, то всі сідали за дертя пір'я. Цілі вечори проводив у Дмитришиних старець за тою самою роботою. Вдова дуже була вдячна прохачеві за доброту.

– Коб не ви, діду, то ми б виздыхали, як ті миші в шпихлірі, – так деколи казали старцеві.

Дмитриха часом була лиха на старця, що він занадився до її хати. Навіть декілька разів збиралася сказати йому це. Бо вже село явно гуло, що вдова собі прийняла старця в приймаки, навіть їй у вічі це казали. Вона заклиналась на дітей, що її ніщо не в'яже з прохачем, їй не вірили, з неї сміялись, їй витикали завше старцем.

– Але що ж я зроблю, людоньки? Щодня приносить хліба дітям. А що люди кажуть, то най собі кажуть, аби я була чиста перед Богом, мов та сльоза.

Тяжко було вдові слухати підшепти сусідів. Та вона вірила, що Господь сиріт без опіки не оставить. А може, прохач і є цим Божим посланцем? Він же ж так любить маленького Іванка, як рідну дитину. Справді, Дмитришина хата й усі її мешканці стали для жебрака чимсь рідним. Не було й одної днини, щоб не зайшов. І щодень приносив торбу хліба. Каліцтво дитини не менше переживав від Дмитрихи. Навіть турбувався про Дмитришину челядь. Було прийде і всім дітям та старим і вдові поплете постולי. І Дмитрисі не був цей старець чужим. Може, то його добре серце так заманило її до нього, а може – його нещастя.

Але прохач був якийсь близький Дмитрисі, якийсь давно знайомий і начебто рідний.

На вербну неділю Ганна посвятила вербу і сховала її за образи, щоб, як зайде потреба, – не шукати. Як же ж вона старалась, йдучи дорогою до хати, щоб вітер не задмухнув свічку. Ганна добре пам'ятає, що її ненька вчила і що люди кажуть: треба свічку принести до хати палаючу, бо як згасне в дорозі, то віщує швидку смерть. Ганна хоче, щоб усі довго-довго жили. А хто ж то хоче вмирати? Як тільки принесла свічку з вогнем, то почала коптити нею на стелі, дверях, вікнах, і всюди-всюди, де тільки стоїть худібка, бо так усі селяни роблять, такий уже звичай у селі. Цим зачинається вхід усякій нечисті в хату, в хліви, де стоїть худоба. Хоронить це від злої віри, відьм та чорнокнижників, що стараються шкодити людині і божій тварині. Так само помагає це на відьмарів, що відбирають молоко в корів уночі, боронить від мору, від усього злого, що накидають злі духи. Де тільки хрестик є, там шкодити зла віра не сміє. А сама свічка має велику силу: допомагає проти грому, проти граду і втихомирює бурі, її дається в руки конаючому, це дає полегшу смертельним мукам.

Ганна поробила хрестики, як велить народний звичай, і не забула, що в ті дні треба постити. Хоча цілий великодній піст поститься, але від четверга до воскресіння хрещена людина мусить строго постити в пам'ять мук і смерті Христа. Ганя варила тільки картоплі і подавала на стіл без солі. Коли дехто згадав про сіль, вона повагом відказувала:

– Тих пару днів можна без солі обійтися. Христос за нас, грішних людей, на хресті помер, то ми можемо в тяжкій пості тих пару днів віддати в жертву Богові.

Мати не могла натішитися Ганночкою, що вона в неї

така розумненька дівчинка і що вона така працювита, як бджілка.

Вдова вже не так турбувалася про хату, як було колись. Ганночка все поробить і догляне хазяйство. Ганночка вже її заступила по господі, а вона вже свobodно може ходити на заробітки. А з весною віддасть старшеньких хлопчент у пастушки. Ціле літо всі по роботах, а на зиму всі знов у хату і щебетатимуть собі пташенятами через люту студінь зими.

Було, вертається з міста втомлена працею, що ледь-ледь волочить ноги за собою й вештається по хаті, а Ганя не дає, щоб торкнулася рукою роботи.

– Відпочинь ліпше, мамо, я сама все пороблю.

І взялася білити хату, щоб чистенько було на свята. Так сама цілу вимазала, а потім наводила в хаті святковий вигляд. Розвішала вишивані рушники на образи та стіни, обліпила малюнками. Ганя нагадала собі, що кожного великодня в селі робиться гойдалки. Затурбувалася і про це дівчинка: щоб втішити меншеньких несподіванкою, робила качелі у хліві.

З кожної хати несло духом свіжих хлібів і печеного м'яса.

«У цей Великдень у нас не буде печеного м'яса», – думала Ганя. – Мама спекла б, коб не мусила віддавати гроші за насінну бульбу Тусакові. Хіба б тоді мали ми печене м'ясо, коли б приніс прохач. А як ні, то обійдемо свята тим, що мати наготовить. Ми не маємо батька, наш тато не вернувся з війни. Коб мали батька, напевно б, нам зробив велику гойдалку, і мали б печене м'ясо на Великдень, і цукерків купив би... Ет, буде так, як Господь дасть! Коби на «Христос воскрес» покращала наша доля! Якби тато вернувся з війни, і в хаті не було холодно, і Іванко уздрів би на вічі. Бо то

кажуть люди, що по великих містах далеких країв є такі знахарі, що з каліки роблять людину. За це беруть казкові гроші. Тато й на це заробив би та відвіз карапузика до тих білокнижних мудреців, бо жаль йому було б, щоб його дитина на Великдень була темна.

От уже великодні свята! От і хлопці-блукачі вернулись у село. Понаносили подарунків дівчатам! Дівчата не могли діждатись воскресної утрени, щоб понакладати ноші, щоб почванитися перед людьми купленими подарунками.

– Ах, яка ж чудова хустинка!

– Які квіти гарні, немов живими обкидана вона!

– А які ж чудові стрічки, від них аж мерехтить в очах. Усе мов зі сну. Коб хутчій вечір!

Задзвонили дзвони...

Дзвонили голосно, рівно, вигравали стару мелодію, яка лилася селом і пробиралась у селянські хатки. З хаток заблимали ясним світлом полум'я ще палаючих печей. На вулицю виходила в святкових ношах молодь і йшла дорогою. Надворі з кожною хвилиною темнішало. В маленькій церковці в стареньких свічниках горіли воскові свічки, довкола церкви було багато-багато світелок. Це селяни принесли паски для посвячення. У великих кошах лежали пшеничні хліби, печені поросята, кури, качки та гуси. Між м'ясом та булками були цілі клинки сиру, оселки масла. Свічечки з тріском розкидали темряву.

– Але ж темна ніч! Ні одної зіроньки на небі.

– А так, мої людоньки, мусить бути в ніч воскресіння. Коли Христос мав воскреснути з мертвих, тоді Господь покрив землю тьмою.

– Господь сказав, що кожна пасхальна ніч буде повита

сліпою тьмою, а коли буде ясна ніч, то він зійде зі сином своїм з неба судити живих і мертвих, а потім з землі зробить вогненну масу, як було перед тим, і в цім пеклі оставить грішників. А праведники вознесуться з ним в небеса.

– Боронь Боже, щоб була ясна ніч на свячення паски, бо це ж справді було б кінцем світу.

До півночі вкривала землю тьма, а коли півні запіяли, хмари почали розступатись, і на небі заясніли зірки. Тумани, мов настрашені світанком, швидко сповзли в долину. Голосно заклекотали бузьки на стріхах хат, і голосно задзвонили дзвони... З-за лісів і боліт виглянуло сонце. По всеношних молитвах розходилися селяни по хатах розговітися свяченим ячком. Свячене ячко крається на стільки частинок, скільки осіб засідає за стіл, і кожний бере по кусничку, і при тому складаються щирі бажання. Як на різдво, так і на великдень не забувається про худобину та про померлі душі. Перш за все обділюється свяченим худібку, дається собаці, котам і пернатому сотворінню. Обділившись з худобинкою, вже засідається за снідання. Окрушинки, що залишилися по сніданні, збираються разом з лушпинками свячених яєць, переходять до осінніх посівів, і разом з посівами розсіваються по ріллі, щоб родила земля. Коли в перший великодній день подаються до столу млинці, тоді встає з-за покуття старший віком, голова хати, і при загальній тиші викликає імена померлих. За кожним викликаним ім'ям він кидає млинець під стіл, а потім уже розговляються. Кожного року в цей день йдеться на могилки зі свяченим, щоб підкріпити померлі душі. На цвинтарі було вже багато селян. Усі вони припадали до могил, а потім по молитвах викопували на могилах у головах

ямочки, в які накладали по кусничку свяченого, а деякі навіть вливали чарку горілки. Що людина за життя любила, тим живиться і в могильному житті. Не годиться батькам плакати над могилкою дитини, взагалі не можна плакати, бо сльози родинних плачів стікають у могилку. А все ж таки на цвинтарі тої днини чулися хлипання та тихі плачі матерів.

Цими днями в селі дуже весело. Дзвони дзвонять. Збирається молодь і співає. Парубки грають на гітарах, балалайках та скрипках і ходять з хати до хати, гостинно частовані свяченим. По подвірках, де б тільки була гойдалка, збираються й гойдаються з насолодою. У перший великодній день того року було тепло. Діди та баби виходили надвір і сідали на призьбах проти сонця грітися. Діти висипались з хат на вулиці, ставали на головах. У стріхах та розквітлих кущах пташки заливалися солодким співом, а бузьки голосно та протяжно клекотали.

Молодь вулицею снувалась юрбами. Парубки грали на балалайках, на гітарах, на скрипках, а дівчата співали пісні і входили на подвір'я Тусака. В Тусака є велике подвір'я, та стоїть там найкраща в цілому селі гойдалка. Тут збирається молодь майже з цілого села. Одні вже гойдалися, а ті, що входили, то сідали на призьбі коло хати або на колодах. І все ще прибувала молодь, і все щораз ставало людніше, веселіше та гамірніше. Сходилися селяни слухати музики та пісень. Було повно людей, навіть був Кулинин наречений. Прийшов Ігор з гармонією. Боже! Як гарно музиканти грають! Хто тільки не був на подвір'ї, той танцював, а старі віком, то ногами або руками вертіли та підстукували під такт музики.

І гойдалка не пустувала. Тим разом підскочила Ірина до

Ігоря, який грав на гармонії, щоб ішов з нею гойдатися. Той віддав гармонію парубкові, і Ігор з Іриною понесли у повітрі.

Наречений Кулини сумними очима водив за дівчатами й парубками, йому казали, щоб ішов та потанцював, поспівав або пожартував з дівчатами, як інші жартують. Той ні словом не обзивався. Кулини тутечки нема! Але він ще чує її слова: «Не піду за тебе заміж, бо ти мене ще так згубиш зі світу, як твій батько згубив матір. Я хочу жити!» Він знав, що Кулина втекла з села і її не найде. Щезло серце, як у воду.

– Таке тепло, така гарнота, в світі все одно, мов у казці. Земля пробуджується зі сну. А на мою дитину злинула віквічна ніч.

– Мамо, хіба надворі стало темно, що ти забрала мене в хату?

– Так, мій синочку, надворі затягнулося на безконечну ніч.

– І ніколи не буде видно?

– Видно буде, моя рибонько, буде. Як Господь зійде на землю, то тоді лишень буде ясно, буде видно. Тоді, моя рибонько, всі будуть бачити.

– То ти кажеш, що тепер ніч?

– Так, темна ніч. На світі всі темні, як ти, дитинко, темна.

– Шкода їх, мамо, що мусять з палицями навмання ходити. А як зійде Бозя, тоді всі побачать на очі?

– Всі уздрять Бога.

– Боже, то я знов стану видющим, – вигукнула дитина та плеснула в долоні, як деколи плескала, зустрічаючи неньку.

Як колись Дмитриха з насолодою слухала музику, з насолодою співала пісень, так тепер ні музика не робить на

неї враження, і не кортить співати. Святкові хвилини проводила разом з дитиною, не показуючись ні на вулиці, ні сусідам. У воскресну неділю навіть не вийшла з хати погомоніти. А того ж дня був тихий, гарний вечір. Музика лилась у наповненім лісними пахощами повітрі, а молодь, мов напоєна наркотичним духом живиці, гуляла в танцях та гойдалась. Як Дмитриха не виходила з хати, так і не виходив Кулинин наречений.

А вдова, що то її син ще не вернувся з хлібом з чужини, було, вийде та сяде на призьбі й дивиться на молодь, а потім заплаче й знов входить до хати. Тільки Ігор часто показувався на вулиці й цілі вечори проводив у Тусаків.

XIV

Вечірні тумани стягалися долинами та в нетрях мочар. Ніжним палахкотінням з неба спадав світанок. Село пробудилося. Треба зайнятися худобинкою, освятити її, бо вона вперше вийде на пашу. Дякувати Богові, що минули зимові страхіття. А то вже з настанням Юрія буде з кожним днем тепліти. Настає правдива весна, разом з світанком відкриваються небесні ворота, сходить на землю Юрій на білому коні з пікою, щоб перемогти демонів, що шкодять людині. Коб не Божа воля нас стерегла, вигинули б ми в світі, як ті миші в голих амбарах. Але ж страшна була зима. В світі, як у казці, минає зло, настає добро, а потім знов те саме. З Юрієм настала правдива весна.

Світло перемогло темряву. Тепер розвіялася жахлива тьма, і всяка нечисть розбіглася по всій землі, криючись у болотних травах, у лісах, у здичілих гущавинах, ховаючись у перлинки рос, у води та на перехресних дорогах і переходах, а опівночі збирається в болоті на наради, щоб далі шкодити людині та худобині. Нечистий діє опівночі й опівдні. Борони Боже того, хто задумав у ці хвилини йти в дорогу, бо зла віра здібна шкодити людині. Чоловіка зводить з дороги й заводить у непрохідні ліси, в темні гущавини, заводить у болота, до берегів річок та озер, де водяться русалки. В берегах поліські води сонливо плывуть, а в озерах сплять. Під ніжний шепіт розлогих верб над блиском вод опівдні та опівночі з глибин виходять русалки й кожну блукаючу людину манять у пристрасні обійми, а потім залоскочуть на смерть й занесуть у безмежні глибини вод. У водах є стільки русалок, що зірок на небі. Кожна нехрещена дитина, що вмере, перетворюється в русалку, а вмирає таких багато, їх душечки Господь не приймає в небеса. Вони з жалем до людей ховаються в блакитних просторах вод, щоб помститися за те, що їх нехрещеними поховали і що їх душі мусять покутувати.

Старші віком люди знають, як відстрашити русалок, для цього треба мати лише кусочок сталі – і вже не приступлять. Господь закриває небесні ворота не тільки перед нехрещеними душами, а й перед тими, що самі собі заподіють смерть. Господь створив людину, вдихнув у неї свою душу і сам забере її. А душі тих, хто повіситься або втопиться, втрачають Господню ласку та залишаються там, де відібрали собі життя. Втопленика душа йде у води жити, а вішеника – на сухопуття, або навіть перетворюються ці душі в хижаків. Людина за життя не повинна губити нігтів, а,

відрізуючи їх з пальців рук, ніг, мусить спалити на вогні, а як ні, то по смерті душа доти не найде належного спочинку, поки не визбирає їх до найменшого кусника. Не раз чуються по хаті шелести та зітхання, а навіть плачі – то ходять по смерті душі та шукають нігтів, і ті душі на землі шкодять людині. На перехресних дорогах, на лісних стежках, на містках і місточках збираються відьми та відьмарі і стежать за товаром. Людина бачити нечисть не бачить, бо та зла віра перетворюється в соломинку, в муху, в пилинку та у всякі принагідні предмети. Декому доводиться бачити відьму в постаті старої горбатой баби-прохачки. Відьми дивляться на корів, щоб уночі відібрати молоко. Така відьма або відьмар прикидається жабою та видоює до крові молоко. Кожна людина може свою душу запродати чортові та мати зв'язок з нечистю ще за життя. Легко запізнатися з чортом з пекла, вистачить три ночі підряд виходити на перехресну дорогу та третьої ночі кров'ю з мізинця правої руки підписати вже приготований чортом акт умови. По підписанні відразу людині змінюється життя. В житті такої людини ніколи нічого не бракне, а чорт приносить усе, чого душа забажає. Але по смерті тую ненаситну душу забирає чорт. І з пекельною насолодою чорти колють її вилами, кігтями впиваються в душу, всіляко мучать та пригадують їй солодке та пишне життя на землі.

Часами, чи то Микола не в змові з чортом? Якось йому завжди ведеться добре. Він і землі докупить, він і всього має доволі.

Ото така людина, що знається з лихим, матиме всього по вуха, чого лишень душа забагне. Чоловіку, що за багатством запродався чортові, чорт ціле життя служить покійно та виконує все те, що той наказує.

– Не хочу того багатства, бо на тамтой світ з собою його не забереш, і не хочу так мучитися перед смертю, як ото мучаться запродані люди... Як ото дід-небіжчик оповідав...

... У селі була одна вдова, така вбога, що помирала з голоду, і раптом в її житті все змінилося. Хатинка, що порохном присипалася, що по ній вітри гуляли, за ніч стала нова. На подвір'ї чистенько, а ворота, що розвалені були, стали нові, а стовбчики прикрасили залізні блискучі півники. Нас це все дивувало, казав дід, а найбільшим дивом було те, що самі корови почали давати молоко відрами. Цього ніколи не було. Вдова вже з молоком варила снідання, полудень, вечерю. І хліб мастила маслом. Та майже кожної днини мала що нести на продаж. За деякий час наша вбога сусідка купила землю та незабаром розбагатіла так, що селяни звали її багатиркою. Отож тая селянка з моєю невісткою кумалась. Моя невістка, казав дід, була трудяща, мов той кінь, і хитра на багатства, та якось їй не щастило. От моя невістка пристала до розбагатілої куми, щоб тая видала секрет або навчила, або раду дала, як розбагатіти. Довго кума була непохитна та рішуча, але в день перед Іваном Купалом сказала, щоб моя невістка придбала нову поливану макітру. Невістка нікому нічого не сказала, а нишком пішла, купила макітру й увечері, в саму північ, вибралась на перехресні дороги. Невістка була енергійна та здорова баба, здається, повибивала би зуби самому чортові.

От, розказувала невістка, прийшли ми в ліс і стали посеред перехресних доріг. Над нами пливе місячна повна ніч. Я стою, казала невістка, а кума глянула на всі чотири сторони світу і як не свисне, аж мене цілу немов жаринками обсипало. Але я стою, а вона ще два рази раз по раз свиснула. Тут почало темніти, неначеб хтось темним рядом закрив місячне світло

та блакитне небо. І з неба спадала темрява, що за хвилину й нас покрила. Я з очей згубила свою куму. Лишень по слуху чула, що кума при мені стоїть. Вгорі над нами лопотіло, свистало, гуло, чулось, що щось наближалось. Щораз ставало гарячіше. Мене цілу вже потом облило, але стою, казала вона, чую, підо мною вже ноги мліють, сили покидають мене, і ціла починаю тремтіти. Але нічого не кажу кумі, а думаю, що з того буде.

Кума сказала невістці накласти на голову макітру. От, казала невістка, коли я наклала макітру на голову, як не зчиниться свист, та як не зашумить, та як не затупоче... А вітер, що було знявся, збивав з ніг – просто не можна було встояти, так перло вітром. Ніг під собою не чую, казала, волосся дубом стає, а сама тремчу, як той осиковий лист. Мене вже ляк огорнув, каже, але мовчу. Аж нараз як не гримне перед нами, аж земля зойкнула. Чую, теплом несе, як на пожарі, і кума веде розмову. Напевно, з чортом. От кума сказала зняти макітру з голови. От я зняла з голови макітру, і відразу вдарив у ніс сморід не то смаленого волосся, не то копит, не то несло паленим тілом чи пекельним духом. Переді мною, каже, стоїть потворище, такого в казці нема: високе, як столітня тополя, з головою в добру копицю сіна, замість носа стирчить великий-превеликий ріг, очі світяться жевріючими головешками; потворище оте без вух, а на місці вух пусті отвори. Груді покриті довгим, покуйовдженим волоссям, а тіло – лускою риби. Дивлюся – замість рук та ніг бачу кінські копита. Я стою, мовчу (казала невістка дідові, а то заклиналася на дітей і клялася перед образами, що не брехала) і думаю, що то буде далі. На голові волосся збилося в кучму. Аж но кума каже: тримайсь. І тут як не зірветься страшенний вітер – аж затріщали дерева. І те чудовисько

щезло, аж за ним гуло. Вгорі над нами знов зашуміло, знов лопотіло крилами, наче стадо диких голубів. Щось віддалялося від нас з пекельним сміхом. Щезла з рук моя макітра, не знать коли. Мене це все так приголомшило ляком, казала, що ледь-ледь чулася живою. Хотіла було впасти на коліна та помолитись, але кума підійшла, взяла мене під руки, і ми пішли. Йдемо ми, йдемо, а вітер нас аж валить з ніг. Кума каже не оглядатися. Аж півні запіяли. Тоді все замовкло, казала вона, затихло, та над нами знов стало видно. Як прийшли в село, то кума дала мені жменю багна й сказала, щоб вставала я зі сходом сонця та махала тою багниною – матиму молока кожної днини, скільки забагне душа.

От вийшла я зі сходом сонця на перехресні дороги й почала махати багниною до сонця, як уже вчила кума. От махала, махала тою багниною, поки на пашу гнали пастухи товар. Тоді схаменулася та швидко побігла до хати. Аж прибігаю до хати, бачу, казала вона, що по всіх порожніх посудинах повно молока, і на долівці калюжі молока. Про це тої ж днини розказала кумі. Кума сказала, що задовго махала багниною. Далі так уже було, що стільки махала багниною, скільки треба було молока. Сиру, молока, масла вже теж була повна хата.

Дивлюся на свою невістку, дід казав, і не йму віри своїм очам: багатіє та й годі.

Надійшов великдень.

Наготовила я свяченого, казала невістка, та пішла до церкви. Ввийшла до церкви і дивлюся: не то я в стайні, не то в хліві. А замість людей бачу баранів. А поміж ними ходить якась звірюка та все потягає палкою. Постояла декілька хвилин і вийшла надвір. Надворі як надворі. Селяни йдуть до церкви святити паски. Я знову вхожу, але вже з селянами. Знов те саме. Постояла і вийшла, пішла розказати кумі. Кума на це

так каже: коли хочеш бути багатою і щоб служив тобі сам люципер, мусиш відректися від людей, від рідних, від християнської віри та церкви; коли людина хоче жити для багатства, повинна всього відректися, тоді люципер даватиме все, що душа забажає.

Як же це можна християнській душі бути без церкви? От мою душу, казала невістка, охопив сум, я вже не хотіла того багатства, аби могла піти до церкви. Знов беру та прошу куму, а вже тим разом, щоб визволила від лихого. Знову кума казала купити таку саму макітру, та знов ми пішли на те саме місце. Знов кума свиснула, а вгорі щось страшного діялось. Угорі чулись пронизливі плачі, стогони та ревло всякими голосами. Знов щось гепнуло на землю і знов піднеслося зі страшенним виттям.

Після цього, оповідав дід, бідолашна швидко померла. Отаке-то діється на Божому світі! Першу макітру люципер ухопив і віддав відьмам, щоб доїли в неї молоко та віддавали невістці, а другою то відбирав назад те, що дав їй. Так уже було, що невістка ніколи потім не надоїла молока: що піде доїти, то вдоїть склянку – і більше нема. Невістка, казав дід, і до церкви ходила Богу молитись, і давала пожертви на церкву, та нічого не допомогло.

А та багата вдова собі далі жила в добробуті та в пихах. А коли прийшов час умирати, то конала три дні і не могла сконати. На постелі її ломало, випружувало, кидало. Аж страх, що з нею виробляло. В хаті, коло хати лопотіло, мов стадо диких голубів. Аж но сусіди сказали зірвати дах, бо нечиста сила не мала куди вийти. Як ото зірвали дах та стелю, то вдова відразу сконала. Є дива на світі, мов у казці.

Або таке оповідав один музикант.

Приїхали, каже, ми у своє село, перед тим грали в

сусідньому селі на весіллі. Лишень тільки я ліг спати, як чую, аж хтось у вікно бубнить. Я схопився – і до вікна.

Дивлюся, за вікном стоїть панок у чорному пальті, на ньому капелюх, що зроду такого не бачив. Я, каже, швидко одягнувся й вийшов надвір, а той просить, щоб я зібрав капелу їхати до міста грати на весіллі. Я прошу того пана, щоб зайшов до хати, бо якось почав моросити дощик та знявся вітер. Той не хотів входити до хати, а сказав, що постоїть надворі, а я щоб швидше збирав музикантів. Я пішов на село. Деякі годились їхати грати, а дехто навіть не хотів слухати. Щоправда, вернулися ми змучені, то ж грали три дні і дві ночі. Підходжу та кажу йому, що частина музикантів потомлена й не хоче їхати. А той виймає з кишені пригорщу золотих грошей і сипле мені в жменю, мовляв, щоб швидше позбирав я всіх, бо мало часу залишається. Не пошкодують, коли поїдуть грати. Цього разу мені не прийшлося довго кожного просити. Лишень показав жменю золота, як усім в очах замерехтіло, і всі швидко вдягалися. От я вже всіх зібрав, посідали ми в коляску на м'які сидіння. Коні гнали, як вітер, а ми в колясці, мов на гойдалці, колисалися. В'їжджаємо в зовсім незнайоме місто. Всі хати муровані, високі. З вікон б'є сліпуче світло. В кожній хаті нас чемно вітали. Ото, думав собі, граємо не будь у кого, а в якоїсь знатної особи, що ціле місто гне шию перед нею. Така пізня година, а по всіх каменицях світилось і надворі таке страшне діялось. Дощик уже добре лив. Якась така буря була. Нас продувало вітром з дощем. Нарешті наша коляска стала перед одним великим будинком, освітленим яскравим світлом.

– Дякувать тобі, Господи, що скінчилася наша їзда, – вигукнули ми майже разом, а той панок якось дивно засміявся вголос. Ми пішли слідом за ним.

У сінях панок нам сказав поздіймати шапки і піджаки та порозвішувати на вішаках. Ми пішли за ним довгим коридором, який завів нас у велику залу. В залі було повно гарних кавалерів та панночок, розкішно вдягнених.

Лишень увійшли ми в залу, нам сказали грати. Почався бал. Добре нам сиділось у м'яких кріслах, а ще ліпше гралось. Пани сипали нам пригорщами гроші, а панночки частували нас горілкою та солодощами. Нам уже добре горілка повходила в чубки, але тримаємося респекту. Граємо. А пани все сиплють гроші, а панночки частують всякою всячиною. Добре, думаю, гроші сиплються до кишені – і вже повно, нікуди дівати. В голові шумить від різного питва. А очі липнуть. Подивився я на товаришів: вони теж уже блимали сонними очима.

Але все ж таки тримали респект та грали. Нараз усе щезло з очей, і ми сидимо в купинах. Наші голови ледь виглядають з багнин. А ми все ще граємо польку. Один на другого недовірливо дивимося: чи то сон, чи то дійсність. Дивлюсь, у кожного на голові стає волосся дибом, чую, і моє збивається в кучму. То вже не сонні мари. Дощ лив, мов з цебра, я перший висунувся з проклятої багнини, товариші ще грали, а як я вигукнув, то повискакували, мов спросоння. До нитки нас дощ промочив. Як недавно було нам тепло, так тепер було холодно. Всі ми позамерзали, хрестились, і кожен з нас почав відказувати молитви, бо кожний з нас зрозумів, що грали ми в лихого на весіллі. По молитвах ми до кишень – а там повно каміння. Наші верхні ноші висіли далеко від нас на соснинах. Надвечір вийшли ми з чортового болота. От що робиться в болоті.

Болото та мочари й є місцем всякої нечисті. А це знову як на різдво, так і в ніч на Купала з'їжджаються відьми,

чорнокнижники на старих віниках на лису гору радитися, щоб шкодити людині, а потім хваляться одні перед одними, як то відібрали молоко у корів, як коні вивели, як людині затьмарили розум, очі, водили її по лісі, по болоті. В Купалову ніч не годиться коні вести на нічліг, бо лихе уведе, до дверей хлівів вішається громницю, а самі двері кропиться свяченою водою з водохреців. Тоді зла віра не має приступу до худоби, а громницю здіймається, погризену відьмами. В ту ніч відьми та чарівниці видумують усілякі закляття та роблять чари. На любов беруть з любистку та з іншого квіття, яке цвіте тільки вночі в болоті. Маючи такі чари, можна кожного причарувати. Є чари на кохання, на розведення жонатих. Як хто має якусь злість на когось або чує жаль, то розлучить подружжя. Хто на кого є лихий, то дістане в тих чарівниць попіл з чортових пазурів, всипле при першій нагоді в чарку і подасть лівою рукою. А хто вип'є ту чарку горілки, то довгі тижні пролежить без пам'яті. Роблять ще «перепій». Кому лишень краплинку вужиної отрути дається, то той у страшних муках помре. В ніч на Івана Купала квіти, дерева, гриби і вся рослинність, що покриває землю, сходить з місць і веде бесіди та робить побачення. Звірина та всяка божа тварина говорить людською мовою. Чути це та бачити лишень той може, хто має цвіт папороті, що цвіте раз на рік, у ту ніч, і миттю зникає. Цвіт папороті – це цвіт колишнього бога Перуна. Злі духи з ненависті до людства збирають хмари, які покривають сонечко, щоб не дати людям ні світла, ні тепла. Тоді Перун, бог грому, з золотою бородою, вогняною коляскою роз'їжджає по небі й тяжким молотом розбиває хмари. З неба падає живлющий напій, вода. Підземні духи бачать добродушність великого бога до людей та бояться небесних блискавок, що їх розкидає Перун.

Нечисть тоді трухлявіє страхом перед вогненними стрілами Перуна і знає, що бог громом милує людину. І вся нечисть ховається по хатах, щоб переждати небезпечні хвилини і потім з більшою силою йти на бій з богом. Грізний та справедливий Перун не щадить тоді ні людської господи, ні самої людини. А коли поразить грім і людина впаде жертвою, то її в загробному житті жде щастя блаженних. Пожар з грому не годиться гасити, а поражену громом людину не можна рятувати. Коли громи гуркотять у небі, то лютує бог грому. В таку хвилину, боронь Боже, говорити, сміятися, жартувати, бо може трапитися нещастя. Замикаються двері, вікна, засовується комин, щоб часом не спало яке лихо на хату. В такі хвилини не годиться спати, щоб зла віра не мала приступу до хати.

В ніч на Івана Купала розцвітає цвіт папороті. Хто вхопить цвіт папороті, буде розуміти, що товар, звірина та рослинність говорить на святвечір. Взагалі, цвіт папороті є ключем до всіх таємниць. Маючи цвіт папороті, можна знайти зачаровані та закляті скарби, що в ніч на Купала виходять на поверхню землі. Маючи цвіт папороті, людина опановує земні таємниці. Цей цвіт дістати неможливо: його стережуть усі пекельні сили, бо знають доброту Перуна до людей. Перун зумисне раз на рік у ніч на Купала кидає промінь свого вогню на папороть і тим дає людині ключ до тайн, щоб вона заволоділа зачарованими та заклятими скарбами, які лежать у підземному царстві. Демони не хочуть дати людині оволодіти тайнами підземного царства та всіма силами стараються не допустити її до цвіту папороті. Неописаний жах переживає той, хто йде в ніч Івана Купала в гущу лісів по цвіт щастя. Борони Боже, оглядатися, бо роздеруть його демони на шматки. Нечисть, що ховається в

росах, хапатиме костистими руками його за ноги, а демони руками мертвеців братимуть у холодні, як лід, обійми, кігтями дряпатимуть по лиці, видиратимуть очі, щоб не дати цвіту. В порослих травах, у папоротнику товчуться пекельні сили та бряжчать скелетами мертв'яків. Над головою кружляють душі вішалників, перетворені в чорних птахів нечистої сили. Зі страшним свистом падають на голову, куйовдять волосся, рвуть його, їх пазурі впинаються в тіло, а дзьоби клюють. Під таким страхом не дійти людині до омріяного цвіту. А були випадки, що цвіт папороті потрапляв несподівано людям до рук. Тоді вони казали, що розуміють мову квітів, мову звірини, розуміють, що худобина нарікає на своїх господарів.

Квіти з рослинами співають дивні пісні. Дереву ні хвилинок не мовчать, ведуть розмови та разом з вітрами співають гарні пісні. А один таки казав, що знав, де лежать найбільші скарби світу. Та раптом щось таке сталося, що вмить забув. Видерли йому відьми цвіт папороті, а разом з тим забувається все. За таким, що має цвіт при собі, відьми зграєю ходять, щоб при першій нагоді видерти його з рук. Треба знати, як той цвіт ховати. Розрізується долоню правої руки й у рану сиплеться спопелілий цвіт папороті. Рана загоїться – і цвіту жодні сили не видеруть.

Не освятивши овочів на спаса, не годиться їсти, бо Господь за це вигнав з раю перших людей. Тоді народилося зло.

Поліщук не любить садівництва. Господь його святий знає, через яке дерево перші люди згрішили, – мо' всі чортові дерева? На Юрія природа будиться від зимових снів, а на воздвиження Чесного Хреста знов западає в зимовий сон. У цей день, борони Боже, йти в ліс, з цим днем кінчаються літні тепла, з цим днем гадини приходять

у земне царство, а того, хто попаде в ліс, загризуть, мов мурашки жучка. Худобина цілу зиму стояла по хлівах, тепер, з настанням Юрія, вперше виганяється її на левади. Зла віра скривається в росах, водах, у порослях, у лісі, в болоті й чигає на невинну тварину, щоб вчинити їй зло. Щоб зла віра не мала доступу до худобини, святиться її свяченою водою на водохрещі. Дається приготовлений на різдво з дванадцяти страв книшок, який дробиться на частинки та дається кожній тварині по дробинці. Ще дається цілушки з посвячених на Великдень святих хлібів. Деякі закладають на роги худобині червоні шматинки з громницею, щоб захистити їх від відьм, що ходять по левадах та шукають молочних корів, а потім відбирають молоко.

З повагою йшли селяни. Сонечко ще тільки виглядало з-за лісів, а вони вже снувалися по вулиці й липли до одної хати. Під хатою зібралося майже ціле село. Селянка серед них щораз голосніше говорила:

— От, мої людоньки, щойно положилась, не сплю. Бачу, йду я полем. Переді мною велика широка річка лежить на дорозі, я мушу її перейти. І що! Беру і скачу. Як скочила, так і полинула вгору. Лечу... Вже землі не бачу, вже в хмарах. Пролетіла повз хмари. Бачу, відкриваються небесні ворота й з неба сходить на білому коні зі списом Юрій. І поїхав по темних хмарах. А я все лину — і влетіла у відкрите небо.

— Ох мні! Влетіла! — зашептав натовп.

— Так, мої людоньки, влетіла. Боже, чого я там не бачила, всюди срібло й золото, аж в очах мерехтіло. Бачила рай, які ж там дива, а дерев таких у нас на землі нема. В раю янголики літають, неначеб рої метеликів у полі, а Господь старенький, сивий, мов голубок, сидить у золотому кріслі, а янголи служать

службу. Як ото мене побачив Господь, кивнув головою, то я ціла струхліла. З великим жахом підійшла, впала навколішки перед Богом та почала гаряче молитись. Господь погладив мене по голові, а потім заговорив сорока мовами. Там бачила всіх померлих душ. Постояла я, подивилась, а потім знов, неначе на крилах, полинула на землю.

– Ах! Ах! Ах! То ж то довелося жінці бувати в небесах, га! Бідолашна заслужила на це!

– Найвища заслуга, яка деколи може спіткати людину в житті, – бачити рай, Бога, янголів.

– Так! Так! Бачити Бога, рай, янголів – велике щастя та найвища ласка в Бога!

– Га, скажіть-но, людоньки, бачила Бога. Каже: такий старенький дідок. Янголів при нім тьма літає. От до чого ж дожилася – бачити небо, рай, Бога!

– Навіть бачила всі померлі душі. Ах! Диво та й годі!

– Щаслива жінка!

«Як бачила померлі душі, напевно, бачилася з братом, і він просив сказати матері, що я його вбив. От треба ще лиха, щоб бабу поперло на небеса! От, лихо його батька в бік! Га! Коли ж так сталося, то треба йти та переговорити з чортовою бабою, щоб не видала секрету, а то б в тюрму попав, мов та руда миша. Згодиться мовчати, як ділянкою землі закрию їй рот».

Селянка радо прийняла пропозицію вдовиного сина та заклалася перед образами мовчати про вбивство. Той собі пішов спокійно до хати.

Розходивсь і натовп селян, бо вже сонечко добре висунулося з-за боліт. Заграли пастишки по селі. Заревів товар. Ревів довго, голосно. Селянки з попідтиченими до паса юбчинами виганяли товар з хлівів на вулицю, мичали корови,

кувікали свині, гегали гуси, їм підтакували качки. Криничні журавлі раз у раз скрипіли. Дим молочними смугами з димарів нісся догори й стелився селом. Бузьки на стріхах голосно клекотали. За товаром низько слалася курява і спадала в покриті росою долини.

– Мамо! Я вже не пожену на левади товар. Казала ж ти, що в світі темно. Пожену тоді лишень, коли Бозя зійде на землю й житиме з нами.

XV

Задзвонили в дзвони...

У святкових ношах повагом виходили з хат селяни й ішли до церкви. По богослужінні вибирається ціле село на поля качатися по зеленому руні, щоб гарні вродили жита. От уже по молитвах, і рихтувалися на хлібодатні поля. Кожний господар бере з собою, що напеклося та нажарилося на Юрія, і кожний іде на свої загони. Гарний був день. Сонечко кидало снопами теплі проміння на поліські поля-піски, що вкрилися безмежним рядом зеленіючого руна збіж. Радісно вітається поля, в душі селянській радіє, в душі селянській співає. В кущах заливаються щебетанням пташки. На болотяні сіножаті осідають бузьки й з настороженими дзьобами ступають по луках. Селяни на полі розкладають принесену їжу та засідають їсти, а при нагоді свята випивається чимало горілки, а потім з піснями качається по полі, як каже традиція. Як ото качалися підхмелені селяни з піснями, тоді з-за лісів висувалися темні

хмари та покривали небо. Гриміло та блискало. Це Перун розїжджав по небу у вогненній колісниці та розбивав хмари. Мовкли пташки в кущах. Бузьки злітали з боліт та кружляли над селом, сідаючи на кубла.

Треба хапатись до хати, бо з того щось може виникнути страшне. Коб часами не схотіло зібратися на бурю! З полів сходилися селяни додому та після кожної блискавки повагом хрестилися. По небі щораз голосніше та страшніше гуркотіло, а блискавки перетинали темні хмари. Селяни швидко розбігалися по хатах, а селянки викидали на хати лопати, старі віники, рогачі. Буде! Громова літо буде! Не надарма порскали на святвечір свічки в свічниках, а як ще на Юрія загриміло, то вже гримітиме ціле літо.

– Ах! Як я лякаюсь грому! – і швидко вбігла Дмитриха в хату, винесла лопату, помело та жбурнула на стріху. Не торкнулась ще лопата стріхи, як страшенно гримнуло та сліпуча блискавка вдарила селянку. Дмитриха впала, спопеліла, перед дверима своєї хати. Стріха зайнялася вогнем, дим чорними смугами видобувався з хати. Полум'я червоними язиками повзло на сусідні хатки й зі шкварчанням лизало їх. Хатки займалися та палали. Сполохане птаство неслося догори та зловіщо кричало. І знову гримнуло, аж земля задрижала, зойкнула, а шибки вилетіли з вікон. І став прохач з дітьми перед лежачою на землі Дмитрихою. Діти кинулися з криком до матері, а старець, остовпілий, стояв і за ручку тримав Іванка.

«Що це – війна? – блискавкою думка прошила мозок старця. Зі страшним гуком ворожої батареї на війні щезла в старця пам'ять, а зі страшним гуком грому знов віджила. Пригадав собі, як його одтранспортовано в Карпати і як у наступі засипало його артилерійським вибухом. Відтоді

втратив пам'ять. Його викинуто, як непридатну до вжитку річ. Він військовий інвалід. Стратив пам'ять про рідне село, про вбогу хатинку, в якій залишив нелітніх діток. Не знав нічого про своє минуле. Старганий війною, наклав торбину жебрака й почав ходити попід хатами. Перед ним постало нове, незнане життя. І так ходив за прошеним, блукаючи по чужині, нещасний син красного Полісся. Полісся тягнуло блукаючого по світі до себе і врешті притягнуло й пригорнуло в селі, де народився, де одружився, де заклав родинне кубло, звідки потім забрали його на війну.

Із страшним гуком грому вернулася втрачена пам'ять. Занімілий стояв Дмитришин чоловік і дивився очманіло, рукою протирав очі, а потім махав нею, неначеб відганяв сонні мари.

Ні, то не привиди снів, а правда. То ж його хата спалахнула вогнем, його жінку забив грім, а то з ним його діти, а то його батько та мати, що спішать з поля.

Зі страшним криком кинувся до лежачої дружини, чорної, як грудa землі. З напіввідкритих повік виглядали очі, як деколи з сумом дивились на шлях, чи часом Бог не несе її Мирона з війни. Господь давно вернув чоловіка. Лишень доля затялась і не віддавала зажуреній жінці чоловіка.

Тепер він є, стоїть навколiшки і тормошить дружину, немов будить:

– Дмитрихо, жіночко люба, встань, поглянь хоч раз на нас.

І Миронові здавалося, що він тільки-но вернувся з війни й вперше бачить дружину, вбиту громом, і малих діток.

– Дмитрихо, жіночко люба! – кричав Дмитришин чоловік. – Людоньки, рятуйте! Мою жінку грім забив!

Надбігли старі й собі навколішки попадали перед мертвою, що стільки літ страждала з ними.

Як ото старець звав їх невістку жінкою, старі дивилися на нього здивовано: чому жебрак тепер називає жінкою Дмитриху? Старі плакали та молились, а прохач бігав по подвір'ю, мов той божевільний, та жменями рвав з голови волосся. Діти кричали коло матері.

Полум'я довгими язиками лизало курні хати селян.

– Горить! Горить! Горить! Пожежа!

Крики, плач, пронизливе голосіння баб і писки дітей – усе це зливалося в один гомін і разом з димом, з полум'ям, з довголітнім дорібком неслося вгору. Селяни бігали без пам'яті по вулиці, з хат виносили одержу, викидали речі. На вулиці лежали купи речей. А курні хатинки танули, мов сніжні баби при першому блиску весняного сонця. Гасити не годиться, бо то Перун трафив у хату, де сховалася нечиста сила.

– Погоріли! Боже мій! Лишенько ж! З димом, з вогнем пішов дорібок! Пішло все геть під небо! Погоріли! Вогонь знищив хатинку, а разом з нею все геть пішло.

Остався чоловік у тому лишень, що мав на собі. Скільки разів був недоїв чоловік, ощадив, грудочкою цукру обділяв цілу родину, щоб надовше вистачило. Відривалося від рота діток, коб менше йшло грошей на харчі, коб хутше прикупити необхідніших речей у господарстві. Щоб бочечка була, коб другу придбати, коб діжечку, ночовочки, мисочку, ложечку, горнятко придбати. Коб одягнутися прилюдніше, коб купити хусточку, спідничку, фартушочок. Щоб діти голим тілом не світили. Вже було по-божому. Боже! Був хлівок коровиці, мав уже в що вдягнутися святково на вулицю. Тепер ні кола, ні двора. Ах! Сто тисяч чортів у бік, лихо твоїй матері, коли тебе таке спіткало! Тепер нікуди загнати коровинку, як прийде

з левади. Нікуди буде загнати гусочок. Тепер наново доробляйся від кола аж до поливаної мисочки. Був уже паном та господарем. А тепер що? Як же ж будемо радити лихові, мої діти, мої дрібнятка!

Чухалися в потилиці погорілі селяни та затьмареними очима водили по румовищах. Боже, Боже! Кажуть люди: від тюрми та від торби не зарікайся. То свята правда. Чи ж хто думав, що підвечір стане прохачем і дідуватиме картоплинки? Вогонь забрав хліб, забрав віз, забрав плуг, рискалі, граблі, копачки, забрав косу та серпи. Тепер знов доробляйся!

Несли селяни тіло Дмитрихи на цвинтар, плакали. Плакали й Дмитришині діти. Не плакав уже Мирон. Не мав сили. Вернувся з могилок і не мав куди подітися з старими та дітьми. Деякі, що погоріли, з дощок з-під згарищ поробили будки, подібні до циганських шатрів. Якось перебідується, поки побудуєшся. А деякі порозходилися по сусідах, до кумів. Старих та діток порозбирали селяни, а Мирон з Іванком знайшов там притулок, де завше ночував. Там таки випросив шматину полотна, з якого вшив маленькі торбинки, а ранком, коли пробудилося село, наклав їх на Іванка та на себе, і обидва вийшли з хати.

Селяни метушилися по селі. Господарі виганяли товар на левади, селянки з відрами перебігали через вулицю. Парубки йшли шукати роботу: завжди по Юрії починаються на залізниці поденні роботи. Погорільці та й ті, що не погоріли, – усі з пилами та з сокирами йшли шукати заробітків. І дівчата з клуночками гналися до міста щось заробити. Юрбами діти бігли на вигони збирати щавель. Микола Тусак поїхав до лісництва закупити дерева на млин. Цієї весни пощастило виручити добрі гроші за картоплі, а має ще заощадження, навіть думає будувати млин з власної кишені.

Коли зранку кожен був зайнятий своїм ділом, Ігор вийшов надвір й сів на призьбі. Цього ранку журба стиснула його душу і держить так міцно, мов коваль залізо в кліщах. Кожний щось робить, а він нічого. Те, що робить у господарстві, не рахує роботою, хоч тяжко робить. Його з головою полонили думи про іншу працю, і живе він тільки нею. Бачить, як кожний змагається в житті, працює, а він що? Перекидається з боку на бік лежнем. Ще дужче стиснуло щось молоду душу художника, повну поривань, і він з болючим виразом смутку дивився поперед себе. Проїжджали зі скрипінням вози, а курява здіймалася стовпами та повзла по дорозі. Сонце кидало проміння на хати, на дерева. Пташки в розлогих вербах заливалися щебетанням. Ластівки над вікнами з вереском ліпили кубла.

Коли порозходилися селяни по заробітках, Ігор узяв олівець та папір і пішов до Дмитришиної господи, сів під осмаленим тином та уважно вдивлявся в румовища. Надумав намалювати картину «Знедолені».

Наставав переднівок, а тутечки ще погоріли, а про асекурацію чутки нема. Погорілі розїхалися по заробітках та раз на тиждень приїжджали до сім'ї дати гроші на хліб. А Мирон з Іванком зовсім не показувався в село. Він тоді вирішив повернутися, коли напросить грошей, щоб хватило покрити борг Миколі, щоб душа його дружини на тамтому світі була чиста. Небога заробила і мала повіддавати борги на Юрія, думала ще саме тої днини піти до міста та позбирати зароблені гроші по міщанах, та доля перервала її журбу та турботи. Микола дуже жалів Дмитриху, довідавшись про її смерть, жалував її як добру робітницю. Скільки б їй не дав, вона годилась. З праці рук своїх кормила діток і старих і все сяк-так покривала. Як Господь покликав на небо, то родина

розійшлася. Дітей порозбирали багатші господарі в пастушки. Микола взяв на ціле літо Ганю відробити борг, що залишила небіжчиця-мати, обіцяв ще там трохи доплатити. А як буде старатися, то залишиться наймичкою за харч та одяг, а коли б ще дістав Микола в користування землю, то виправив би їй ціле придане.

Іншого виходу не було, як погодитися на ці умовини, і дід та баба віддали Миколі Ганну та землю. Хлопці ж пастимуть товар, а зате будуть їх годувати та вдягати. Самі ж старі мушили накладати торби та йти в прохачі.

Селяни в цьому переднівку жили тільки з заробітків. Усе повиходило, ні крупинки, ні борошнинки не найдеш у хаті. Як заробиться, так купиться харчів. Діти день у день ідуть на вигони та збирають щавель на продаж, а пастухи пасуть товар. Батько гріш заробить, як трапиться робота, діти щавель продадуть, і живе поліщук в переднівку з грошика та з кошика.

Одного Миколи лишень не зачіпав голод, а обходив, мов щось зачароване. Наймав Микола селян возити дерево на млин. От уже возить дерево, а ото вже розпочне будувати водяний млин.

«От йому везе, начеб водився з лихим. А може? Чорт його бери, най собі знається з цілим пеклом чортів. Мені все одно. Головніше то, що розпочне будувати млина, а як розпочне, то й побудує. З нього завзята людина! Я свататиму Ігоря з Іриною. Хоч би що було на перешкоді, мушу дійти до цілі. З Ірини гарна дівчина, мов та красуня, що намальована на коробці цикорії. Ігор теж собі ставний хлопець і непоганий. Ці дві квітки зв'яжу у букет. На це вже буде моя голова. Ігор не до хазяйства. Йому тільки на полотні виводити людей, хатки, дерева, прохачів. Дай йому лишень малювати, то забуде про все на світі, і цілий потоне в

малюванні та в малярських причадалах. Ірина, будучи невісткою, у всьому муситиме мене слухатися. Чоловік матиме голос у млині, бо таки ж млинарем буде. А я буду господинею того велетня-млина. Хліб, каша ні грошика не буде нам коштувати, підеться до млина й візьметься. Картоплинка, капустинка, огірочок та інша городовина є своя. Таким чином, гроші, що йшли на хліб та кашу, можна буде складати. А хліби, що збереться в жнива, продаватиму. Час від часу вгодується веприка та продається, продаватиму сир, масло, яйця. Гроші збиратиму. Побудую велику хату з великими вікнами та дверима. Докуплю землі. Садитиму бульбу свиням і сіятиму гречку, просо. Годуватиму свиней, розводитиму курей, гусей, качок, індиків. Потім куплю добру пару коней, і воза, і санки, і добру упряж, що бачила на німецьких конях, як була на Волині на жнивах.

Найму парубка до роботи, бо я вже не в силах буду впоратися сама в господарстві. Боже! Як то буде любо подивитись у полі – там твоя нивка, там друга, третя, а при хаті хмари птаства і різної тварі. Куплю ткацький верстат, дочок навчу ткати та прясти. Зимовими вечорами я з доньками сидітиму за прядивом та тканням полотна. Куфри будуть повні білих наміток. На куплений землі сіятиму коноплі та льон на полотна, а сім'я збиватиму на олії. Замало буде того млина з круподеркою. Постараюся потім розбудувати, прибудую ще олійницю. Не нестиму ж сім'я в місто бити олії, було б сором такій господині з ношею за плечима йти бити олії. Зроблю, хоч би ставали на голови та не давали, а все ж зроблю. Нехай-но тільки відважаться протидіяти моїм замірам. Ого-го! Кому-кому, а куцою дісталось б. Порозбиваю голови, вижену з хати на всі чотири сторони світу, а млина спалю – буде ні вам, ні мені. Будуть вони в мене покірні,

мов ті телятка. Як буде вже своя олійниця, буде й макуха худобині. Гарно буде дивитися, коли худобина з господи виходить гладка. В людських очах померкне світ! Боже! То все моє, то все моє, нове, велике, товсте...

Най-но посватаю Ігоря з Іриною. Тоді все зміниться. Не буду вже доїти просту корову, а доїтиму породисті голендерки. Не така-то хата буде, а буде ще краща Миколишиної. А глиняну посудину зміню на залізну, як бачила по міщанах».

Цілими днями Горпиненкова була мовчазна, відколи почав возити дерево Микола. Ні до дітей не обзивається, ні до чоловіка. Стала дратівлива та химерна, неначе баронова або дідичка. Було ляже спати – довго не спить, перекидається з боку на бік, щось бурмоче собі під ніс. Не давала дітям і чоловікові спокійно заснути. Привиди майбутнього розбивали сон, і вона довго кидалась по постелі.

Завтра зелені свята.

Сонечко тільки що виходило з-за боліт і мочарів. Бузьки голосно та протяжно клекотали, вітаючи ранок.

На вулиці біля криниці стояли закохані. Дівчата виворожили на святвечір, що повиходять заміж на зелені свята. А тепер при криниці, за народним старим звичаєм, наречена дістала відро води й подала коханому пити, щоб усе довге життя пив щастя. Коханий напився чистої, як кришталь, криничної водиці й подав пити коханій, щоб пила в житті щастя та була здоровою, як рибина у воді. Наречена напилася та відставила відро, а молодий ухопив у міцні обійми наречену й жадібно поцілував. Ніхто ж їх не розлучить, як одна лишень смерть. А потім наречена зняла з себе шапку коханого й наклала її на голову нареченого, і обоє з набраними відрами води пішли від криниці.

По сніданні дівчата та жінки йшли збирати щавель на вигони, селяни розходилися шукати заробітків. Дівчата та жінки, що були запрошені на весілля, пішли до молодих, щоб допомагати у підготовці. Коровайниці допікали коровай, а дівчата метушилися біля молодої, вбираючи її до вінця. Зараз прийде молодий просити благословення. От уже молодий прийшов у хату. Коханий і кохана падають на коліна перед батьком і матір'ю, які благословляють їх іконами. Потім молоді встають та йдуть до церкви вінчатись. Як ото молоді пішли до церкви, в їх хатах готувалося прийняття для гостей. Селяни квітчали зеленню хатки, замітали подвір'я, наводили порядок у господарях, як завше в урочисті свята.

Коли ото ще молоді були у священика, сонечко западало за ліси. День уже минав. Курні хатки були вже умаєні в зелень, а селяни вешталися по господарях, рихтуючи їжу худобі.

Уже сходилися та з'їжджалися селяни в село. Дорогами, шляхами, польовими стежками сунулась курява. В селі метушилися, наче в мурашнику.

Дівчата, парубки, що поверталися з міста, швидко переодягалися. Збиралася молодь по хатах. Зараз з церкви виходитимуть молоді.

Курява розповзлася, зате імла надійшла з мочар і сунулась у село. Разом з туманами вїхала в село бричка та стала перед хатою Кулининих батьків. З брички вийшла в темному вбранні жінка з дитиною на руках та швидко сховалась у хаті. Бричка відїхала. Хто ж то прибув? І зацікавлена молодь кинулася до хати, в яку увійшла таємнича дама.

В хаті пані поклала дитину на ліжко й кинулася до здивованої господині, що стояла біля печі.

– Мамо! Мамо! – вигукнула молодиця на цілу хату. – Вибачте мені, що я переступила поріг хати, не поспитавши, чи можна.

– Кулино! Дитинко! – з плачем мати тулила доню до грудей, цілувала, а Кулина відхилялася від материних поцілунків.

– А як ви, мамо, постаріли!

– От приходилось всяко, думала про тебе.

– А де батько?

– До церкви пішов.

– А що то у вас в селі хто вмер або хрестини виправляє, або женяться?

– Сьогодні аж два весілля.

– Овва! Аж два нараз! От добре потанцюю на весіллі. Мамо! Даремно про мене турбувалися. Мене доля повела добрими стежками та дала те, чого собі бажала в житті. Я дуже щаслива.

Коли мати з донькою говорили, несміливо входили в хату хлопці та дівчата і вітались, упізнаючи Кулину. Від подруг, що хотіли Кулину цілувати, вона відхиляла голову, нарікаючи, що болить ніс. Вітаючись з подругами, Кулина хвалилась:

– Я вийшла добре заміж, мені нічого не бракує.

Баба вхопила внученятко на руки, жадібно цілувала та пестливо говорила:

– Який гарний хлопчик! Тьфу! Тьфу! Тьфу! – спльовуючи довкруг себе, вигукувала баба. – До мами своєї вдався.

– Ні, мамо, – заперечила Кулина. – З нього викапаний батько. Завтра приїде! Тоді побачите, дівчатка, мого мужа. Заздалегідь кажу, ним зачудуєтесь, як гарною писанкою.

Мати швидко ходила з дитиною по хаті, тулила її до грудей, обкидала поцілунками і солодко промовляла. А Кулина бесідувала з молоддю. То ногу закидала за ногу, то знов-таки

щораз поправляла волосся. І вертілася на всі боки. Увійшов батько й гостро глянув на дочку.

Одним скоком опинилася Кулина коло батька і, цілючи його в шию, просила пробачення.

Грізний погляд батька розтанув. Старий пригорнув дочку до грудей і поцілував у чоло.

– Не гнівайтесь, тату. Забудьте вчинену вам кривду на ярмарку. Я приїхала побачитися з вами. Хочу, щоб батько був добрий тих декілька днів, а потім виїжджаю з чоловіком назавше в Америку.

Батько затамував той жаль, що крився в найглибшому куточку його душі. У хату увійшов Кулинин давній наречений. Парубок затремтів у дверях, хитнувся, а потім несміливою ходою підійшов до Кулини і поклонився. Кулина у відповідь легко кивнула головою.

Парубок сів біля коханої. Вп'яв у неї свої очі і сидів, мов зачарований. Кулина була байдужою до коханого, відверталася від нього. Розповідала про несподіванки в своєму житті і про те, як дійшла до щастя. А як говорила, то все хусточкою махала перед обличчям, роблячи вітер. По її напудреному лиці текли потоки. Вона вигиналася в талії, кокетливо хитала головою й хусточкою витирала піт з лица.

– Ой, як у вас душно! – все вигукувала, перериваючи оповідання.

– Овва, дивись, яка з неї виробилася панія! То-то забула, що руками розкидала гній по полі, а тепер хустинкою холодить виделікатніле лице.

Наречений жадібно стежив за кожним рухом Кулини, ніби очима пожирав її. Батько, мати й усі присутні не могли надивитися на Кулину. В душі дивувались її щастю.

Музика розбила зачудування. Всі пішли на весілля.

Кулина теж пішла з батьками. Піла там горілку, як і чоловіки, разом з дівчатами співала весільних пісень, жартувала з хлопцями. Курила тютюн і була зі всіма щира та проста. Наречений не відступав від Кулини. Де б не стала, він був при ній, з ким не почала б говорити, він при ній стояв і пожирав її очима.

Овва! Ну, гарна ж зробилася Кулина! Господь згубив мірку й без міри надав їй вроди. Чиста крашанка. Від неї блищить краса та багатство. Всі пальці в перснях! Ох, а яка ж на ній багата ноша! Правда, що щасливішої дівчини від Кулини не знайти в селі. Лишень те куріння не припадає для жінки, та ті манери псують її красу. А як танцює, вивертається поміщанському. Гм! Курити не соромиться і горілку тягне, як чорт смолу!

І всі дивилися на Кулину спідлоба. Кулина на всіх дивилася байдуже. Часто бігала до хати, щоб подивитися на дитину. Немовлятко солодко спало на ліжку. Кожного разу, коли Кулина виходила з хати, за нею вибігав її наречений і говорив про любов. Кулина навіть слухати його не хотіла. Втікала від нього, ніби від якоїсь нечисті.

Десь коло півночі, коли гості були почастовані весільним короваєм, Кулина подякувала за гостину та вийшла з хати. Хоч її не пускали, але все-таки пішла. За нею поплівся й її наречений. Перестрів жінку на дорозі, вхопив в обійми й жадібно почав обкидати поцілунками, на вухо шептати про любов і про свої страждання. Це все обурило Кулину. Вона видерлась з міцних обіймів, відштовхнула напасника, що той аж хитнувся. Кулина вбігла в сіни і зачинила двері на засувку. Парубок вийшов на вулицю та тяжкою ногою городами знову повернувся на підвір'я і сховався в кущах лози під тином.

Кулина була певна, що він пішов або додому, або на весілля. Засвітила лампу, з кишені плаща вийняла олівець, конверт і папір. Сіла до стола та почала писати. Написаний аркуш паперу вклала в конверт і заклеїла. Лист устромила під голівку дитини, а сама впала перед образами навколішки. Згодом Кулина встала, сповнена страждання та болю. З рук, з шиї поздіймала прикраси, завинула в шматинку та обережно, щоб не збудити дитини, втиснула під солому в ліжку. Потім нахилилася над дитиною. З її очей котилися сльози. Коли ненька стояла, похилена над дитиною, з кущів лози висунувся нелюб і нишком підійшов до вікна. Кулина стояла перед дитиною, а він пожирав її очима. Щось жорстоке пробігло по його обличчі.

Кулина легко торкнулась устами голівки дитини, стерла сльози з своїх очей, вийшла з хати й швидко пішла в городи. Запримітив це її колишній наречений і притьмом увійшов у хату. З шапки вийняв голку, якою шиється кропивники, підступив до сплячої дитини і ту голку всадив по саме вушко в тім'ячко. Немовля стрепенулося, випружилось і застигло. А вбивця з насолодою всміхнувся і вийшов з хати. Пішов на весілля, де, думає, гуляла Кулина. Але там її не було. Танцювали старі підхмелені баби з підкасаними рукавами й з приспівками вивертали гопачка, а молоді, втомлені танцями, збирались іти спати. Коровайниці, свахи пішли до комори стелити постіль молодим.

Батько та мати Кулини увійшли в хату. Дочки не було. Баба глянула на дитину.

– А ще спить, бідолашне, – пестливим тоном проказала.

В хату увійшли дівчата, парубки. Прийшов наречений Кулини, у хаті ставало щораз тісніше та гамірніше, усі ждали на Кулину. Кулина не приходить, а дитина так довго спить солодким сном. Зараз, напевно, мама вернеться з чоловіком зі станції. Дід приніс колиску.

– У тій колисці виколикала я свою дочку, – озвалася мати Кулини.

Коли дід чіпляв колиску до балки, баба внесла соломку й стелила постіль для внученятка. Котрась з дівчат хотіла збудити дитину та побавитися з нею. Баба заборонила будити внука.

– Най собі поспить, поки прийде мати, а то схоче їсти, і що ми, безталанні, вдієм? – сказала баба, а сама таки обережненько хотіла перенести дитину до колиски. З цікавості й дівчата повставали і підходили до ліжка подивитися та подивуватись.

– Що ж то таке? Воно мертве чи що? – вигукнула нагло баба, торкнувшись устами холодного личка.

Тремтячими руками вхопила дитину і дико закричала. Всі зааніміли, а баба з мертвою дитиною на руках бігала по хаті та голосила. Якась з дівчат підняла лист, що з ковдри впав на долівку, та положила на стіл. Старий ухопив листа і розірвав конверт, щоб хтось з присутніх прочитав, бо сам не вмів читати. Лист мандрував з рук до рук: ніхто не вмів читати. Аж у хату увійшов Ігор. Він взяв листа й почав уголос читати:

«Дорогі тату та мамо!

Не так сталось, як я вам казала. Насправді мене доля повела тернистою стежкою, а я йшла, мов той сліпець, і доля завела мене в пущі та нетрі, як деколи заводить поводир сліпу людину. Бачила я красу життя, а не розуміла її, і не знала того, що у всьому гарному на світі захована смертельна отрута. Мене цілу сточили хробаки, і я відпала від життя, мов те зчервивіле яблуко з яблуні. Я тепер нікому не потрібна, я прокажена, мене тяжко доля покарала, і тому я покінчу з життям. І з глибин поліських вод гукаю до ваших сердець: візьміть мою

обездолену дитину, моє кохання, моє молоде життя від нещасливої неньки і пригорніть мою осиротілу відряду. Там під соломою в ліжку лежать мої персні, браслети з діамантами, все це продайте й витратіть на освіту моєї дитини, а вашого внука. Якщо ж Господь покличе його на небо дитиною ще, то усі гроші віддайте на бідних дітей. Поза тим прощайте! Ах! Як хочеться жити! Дитинко моя люба, не жди, твоя ненька вже не вернеться з дороги ніколи, ніколи...»

«Я знав, що так скінчиться її життя», – подумав Ігор.

Запанувала мовчанка, ніхто не сказав ні слова, тільки по хвилині мати Кулини заголосила та почала рвати волосся, а батько, похилившись на стіл, плакав, як мала дитина. За декілька хвилин знало ціле село, що Кулина втопилась і що дитина мертва.

– От, привела байстрюка, а щоб не палитись соромом перед людьми, втопилась, а дитину задушила. Коб була слухала батька і вернулася в село, вийшла би заміж і жила б добре. А так що? Одцвіла життям, а краса щезла.

– От тобі вийшла заміж!

– От і персні довкола пальців та блискуча ноша.

– Згубила себе і отруїла життя парубкові.

– Ет, ледащому ледаща смерть! Закопають, навіть собака не гавкне.

Батько Кулини з нареченим тепер цілі дні зводили на березі, ждучи, поки води винесуть з глибин тіло утоплениці, щоб поховати молоду неньку разом з дитиною. На третій день зелених свят у село вбігла юрба пастушків і повідомила, що в болоті нашли втопленицю. А наречений Кулини був без пам'яті. Ходив берегом річки й повторяв: «Де моє серце? Де моє серце?»

Кулину поховали разом з дитиною, але наречений не знав

того. Він ходив цілими днями по березі і, коли хтось питав його, що він тут робить, відповідав:

– Шукаю серця.

От надійшло свято Івана Купала. Дівчата з самого ранку рихтують ноші на вечір, щоб були пришиті гаплички, щоб не бракувало гудзика і щоб усе гладенько було випрасуване. Парубки також оглядають свої святкові ноші. Господарі на вечір не виганяли коней на нічліг, а рихтувалися до свята, щоб не накликати нечисту силу на себе.

Поважно виходили селяни з хат у святкових ношах і настроях. Як на Юрія, так само на Купала, печеться зі святих хлібів пиріжки та жариться м'ясо, а хто на це має можливість, купує горілку. З повними кошами та в'язанками селяни сходяться на березі річки. На розстелених рядюжках сідається та розпочинається Купалові учти. Перед вечерею вбивається в землю високі жердки, які замаюється галуззям, а потім розпалюється вогнища. При світлі вогнищ дівчата роблять віночки, а потім пускають їх на сонливі води річок, озер і потічків та ворожать майбутню долю. Розкладені ватрани горять, а дівчата та парубки беруться за руки та з піснями хороводом довкола ходять, а потім скачуть через вогнища.

Дивлячись на ігри молоді, розплакалася мати Кулини. Так само розплакалася вдова:

– Усі гуляють, а мій син не вернувся ще з хлібом!

Наречена її сина з сумом дивилася на віночок, що потонув. Це ж означало для неї довге дівування.

Старший син вдови стояв на березі осторонь і не брав участі в купайлових забавах, а в глибокій задумі дивився на води, що мерехтіли чарівним блиском вогнищ.

– Весело бавляться люди, а там, у гущавинах лісів, демони

стережуть квіти папороті. А мали ми, братику, втрюх терпіти голод на наших загонах пісків та дивитись у вічі нужді, то най хоч двоє живе сяко-тако. Тепер віддам засіви жінці, а на другий рік нікому не дам засівів і землі. Як буде противитися, то й її заб'ю. Я ж рідного брата згладив зі світу, щоб з матір'ю не помирати з голоду.

Десь у гущавинах вільшин почулося довге гукання.

– То гукає нелюб! – казали селяни. – Кулинин наречений.

Ще раз гукання рознеслось по болотяних гущавинах, а потім затихло. І раптом з гуці вийшов обморусаний болотом від ніг до голови парубок.

– Тьфу! Тьфу! Тьфу! – тричі спльовували довкола жінки. – А то ж нас налякав! – вигукували. – А зате ходи ж та сідай разом з нами до вечері.

– Що ж ти в болоті робив, парубче? – хтось запитав з юрби.

– А шукав згублене серце дівчини, – відказав той.

– А найшов?

– Найшов у болоті дівчину без серця, а друге десь обзивається в болотніх гущавинах, – проказав це переконливо і знову почав шукати серед кущів.

– Що ж ти робиш?

– Шукаю згубленого серця! – вийшов на берег, ступив декілька кроків та гукнув так голосно, що аж заляцало в болоті й у нічній темряві відбилосся луною, немов хтось відгукнувся.

– Піду! Воно там відізвалося! – крикнув божевільний і кинувся у воду.

Усі заворушились.

– Ой мні лишенько! Ой мні горенько! Ще втопиться бідолашний.

А божевільний по хвилині виніс з тихих вод, осяяних чарівливим блиском вогнищ, тіло утопленика. Підійшов до сина вдови і поклав перед ним труп брата. Син вдови зблід, подивився на всіх і, не відаючи, що робить, крикнув:

– То я брата вбив! То я вбив! – і кинувся втікати в гущавину.

За ним з диким вереском погнався божевільний.

А на березі запанувала тиша. Чути було, як потріскують на вогні соснові гілки.

XVI

Разом зі світанком, як ще тумани волочилися по дорогах, молодь з клунками, з серпами, з ціпами вже виходила з хат. Кожного року по жнивах розходяться поліщуки на всі сторони світу жати чужі надії. Довгими дорогами, доріжками, стежками, шляхами та водяними путями Волинь кличе, манить їх усілякими обіцянками та несподіванками. По довгих дорогах йдуть учетверо зігнуті волокити-поліщуки. Ідуть невтомною ходою з виразом жадібних благань: праці шукаємо! Хочемо заробити, будь-якої праці давайте! Усе будемо робити!

Йдуть поліщуки полями, йдуть і дивляться жадібно на машини, що гуркотять по полях. Колись у маєтку майже ціле село робило, тепер пан купив машину й тою машиною заступив робітника. А ти, чоловіче, тулайся по світі, шукаючи роботи. Ай! Де ж ті заробітки? Самі машини жнуть, самі

снопи в'яжуть, самі молотять і віють зерно, а то ж диво! Стануть поліщуки, подивуються їй з гірким смутком відходять. Тож машини відібрали від них роботу, а разом з тим кусень насущного. Там знов та проклята машина вивертає корчі бульби на волинських полях. Де б могло копати картоплі багато копальниць, там копає машина, а за нею йдуть лишень кілька дівчат та вибирають картоплі з вивернутих машиною борозен. Швидко робиться машиною.

Ігор наймався до пекарні рубати дрова та носити воду, що-небудь робити, щоб заробити гроша. Лишився на тих умовах найму, що їх подав йому пекар.

– Най уже так буде, – в душі годився Ігор. – Тільки би щось заробити.

Одного разу завітав до пекарні Мирон з Іванком. Ігор щиро прийняв односельчан, похачував чаєм, крадькома всунув до торби Миронові дві свіжі булки. Обігрівшись, прохачі подякували за гостину і пішли собі з Богом. Згодом знову прийшли, такі померзлі, що не могли й слова сказати. Ігор посадив їх при гарячій печі та поналивав їм чаю. Односельчани погрілись і вже виходили. Ігор ухопив дві булки й вложив до торби. В ту мить увійшов пекар. Він запримітив, як Ігор клав до торби булки, і, підійшовши до старця, вихопив їх з торби й шпурнув до коша. Прошаків виштовхнув з пекарні, а на Ігоря як не розкричиться:

– Я буду на старців робити? Геть забирайся! А грошей я тобі не дам, бо ти їх викрав булками!

Ігор сидів під пекарнею та мало не плакав. Цілу ж зиму робив, не беручи ні гроша, щоб потім одержати за свою працю разом. Га! Що ж робити, коли так уже сталося? Просидів довго під пекарнею, а потім зібрав свої речі й зайшов до пекаря. Просив, щоб той дав хоч декілька злотих на дорогу.

Пекар виштовхнув його з хати. Забрав Ігор речі та вийшов на вулицю без гроша.

Провештався цілий день. Ніде йому не вдалося заробити хоч на кусник хліба. А вже й сонце зайшло. Втомлений, сів на ганку. Вже вечір запав, уже нікого на вулицях не було. Аж грубий та рішучий голос нічного сторожа примусив зійти з ганку. Ігор посповигавав вулицями, шукаючи місця для відпочинку. Оминувши маленький майдан, пішов алейкою молоденьких акацій. Під деревами спало декілька селян-поліщуків. З їх клунків пахло свіжими паляницями та старим салом. В Ігоря потекла слина з рота. Тяжко зітхнув, обережно поклав клунок на землю і ліг у густому травнику.

Коли сонце викотилося на небо, поліщуки вже протирали брудними руками очі, відганяючи сон. Далека путь перед ними лежить. Пройшли стільки світу і ніде не заробили й гроша. Ігор кинув ввічливо «добрий день». Ті привіталися, як звичай велить, і запитали, звідки він і куди Бог його несе. Ігор відповів і поцікавився, з якого вони села й куди держать путь.. Виявилося, що всі йдуть шукати роботи. Помолившись, бралися за снідання.

– Чому ж ти, небоже, разом з нами не снідаєш? – хтось кинув питання Ігореві.

– Та якось мені не хочеться їсти, – відказав той.

– В гурті й каша смачна! Вставай, чоловіче божий, та от маєш кусень паляниці, сала та разом з нами снідай!

Ігор відмовлявся, але селяни силоміць втиснули йому в руки хліб і сало. По сніданні вони позв'язували свої клунки, закинули їх на плечі, рихтуючись у дорогу. Просили Ігоря, щоб разом з ними йшов. Та він відмовився.

– Бувай здоров, земляче, най тебе Бог стереже від усього злого та най направить на стежку, котрою б пішов та швидко найшов роботу.

Того самого побажав і Ігор землякам. А через хвилину встав і пішов вулицею.

Почувся жіночий голос: «Постійте, чоловіче!» Ігор оглянувся.

– Може б, так води наносили б з бочку? – поспитала міщанка.

Ігор пішов за нею. Вона винесла з хати відра й дала Ігореві. Той наносив бочку води. Міщанка заплатила. Ігор вийшов з подвір'я та потьопав у місто купити хліба на дорогу. За містом мурували будівлі. На риштуваннях снували робітники. Щораз лунали вигуки: «Цегли! Вапна!»

«Піду-но я, – подумав Ігор, – може, якраз стану до якоїсь роботи».

На цей раз хлопцеві пощастило. Його прийняли носити цеглу.

– Знов нас Господь звів до купи, земляче, – вигукували волокити-поліщуки, сходячи з риштувань на обід.

Виявилося, що їх теж взяли до роботи.

– Буде нам разом радніше та охотніше, – відказав Ігор. І всі разом зійшлися до будки, де лежали їхні речі.

Підготувати обід не було часу – не встигнеш за годину начистити картоплі, розкласти ватран та зварити. Зате ввечері, зараз по роботі, хлопці взялися за обирання бульби. Сиділи та лежали довкола ватрана. Коли бульба зварилася, почали вечеряти. По вечері повимивали горнятка й засіли довкола ватрана співати пісень. Ігор узяв гармонію та почав грати. Хлопці хором співали, а Ігор грав. Один парубок схопив горнятко до рук та під такт музики вертівся з тим горнятком, неначе з дівчиною танцював. Інший поліном у бляху бубнив. Музика та пісні лились, аж лунало довкола. Десять коло півночі все затихло. Ігор сховав гармонію. Хлопці в будці, де лежали

ноші, рихтувалися до сну. Вдосвіта повставали, знову робота, знову вечера.

Час минав швидко, а ще швидше вечера з музикою та з піснями. Кам'яні будівлі все росли та росли. А вже осінь настала. Ось-ось мають закінчити роботу.

Якось у неділю Ігор з хлопцями пішов до міста шукати роботи. Не хотів вертати з хлопцями на Полісся, поки не заробить грошей, щоб потім повністю віддатися малярству і створити декілька картин для виставу. Блукаючий по місті, Ігор напивав собі роботу в ресторані – таку ж, як у пекарні, – колоти дрова та носити воду, робити всякі роботи, як помий виливати чи кухню палити.

Минуло п'ять літ. Ігор, стомлений мандрями, збитий дорогами, вертався разом з іншими в рідне Полісся. Разом з туманами всувались в село, в хатки волокити-поліщуки.

– Га! То ж то Микола Тусак виставив млин.

– Овва! Дивись, та ще який великий млин. Ах! Ах! Ах! То ж то млин!

Побудувались і погорільці, що то погоріли на Юрія п'ять років тому. За той час скільки ж людей померло, багато поженилось.

Батько Ігоря робив у млині Тусака. Оселі своєї не поправляли, бо надумали будувати нову велику хату.

Ігор того ж дня, як вернувся з Волині, зайшов до солтиса, щоб найняти хату, заплатив за цілий рік комірне та заклав там малярську майстерню. З того часу з головою потонув у малюванні. Навіть не виходив з хати. Лишень тоді його бачили, як йшов на обід чи вечерю. Ніде не показувався, бо постановив через рік показати свої твори в місті на художній виставці. За роботою час біжить швидко, не оглянешся, як і збіжить та настане день виставки.

Горпиненкова не могла надивуватися синові. Тусак уже виставив млин. Висватав би Ігор Ірину, дістав би придане млин. Та він на це дивиться крізь пальці. Така поведінка сина матері не подобалась, і як тільки Ігор було прийде на обід або вечерю, вона ненароком почне мову про Тусака, про Ірину, про батька, що тяжко працює. Ігор, як було прийде задуманий та сяде за обід або вечерю, то так у задумі просидить, не промовивши ні слова.

Ніхто не міг зрозуміти Ігоря з його дивною натурою. Тільки б слово писнув, як Ірина вийшла б за нього заміж, і мав би млин. Селяни цікавилися, чи свататиметься він до Тусакової Ірини. А мати кляла Ігоря та молилася, щоб Господь просвітив його затьмарений розум.

– От дурний хлопець, га! Скажіть, людоньки, чи не збожеволів парубок? – І Горпиненкова підсилала до Ігоря сусідів, щоб ті якось розтовкмачили та вбили йому в голову Ірину з млином.

От і почали до Ігоря навідуватися сусіди. Говорили про те, про се, а потім непомітно переходили на тему одружень і радили свататись до Ірини. Ігор байдуже ставився до подібних розмов, заявляючи, що, мовляв, до ярма ще має час: «Мені треба такої жінки, щоб вона мене розуміла, а такої в селі нема». Ніхто не розумів, що саме думав Ігор. Не раз зав'язувалися довгі та нудні балачки. Ігор через пошану до старших мовчав. Але одного таки разу не стерпів і, розсерджений надоїдливим сусідом, відчинив двері та попросив його, щоб не перешкоджав у малюванні картин. Зачинився і сидів, не впускаючи нікого в хату. Га! Що ж робити, коли хлопець хоче бути самотнім.

Уже ніхто з сусідів не осмілювався йти з намови Горпиненкової до Ігоря. Горпиненкова з тої злості аж рвала

волосся жменями з голови. Думала, як би зламати впертого сина. Вже ж як соромила сина, як ганьбила перед людьми, як соромили та ганьбили його старші віком селяни (мовляв, не слухається батька та матері), а він собі на все махав рукою: ставайте хоч догори ногами зі своїми Іринами та млинами, а я роблю своє. Мати не давала спокою, а вдавалась до всього, щоб загнuzдати непокірного сина. Страх як хотіла з весною почати будуватись. Як Ігор не посватає Ірину, то не знати, чи розпочнеться з весною будівлю, а як розпочнеться, то хіба таку саму, в якій тепер проживають Горпиненки. Де ж тоді надії та мрії про багатство?

Одного разу, коли Ігор прийшов полуднати, мати вигукнула спересердя:

– Нема сьогодні обіду!

Слово по слову – і зав'язалася гостра сварка. Ігор плюнув та закликав Богом, що більше не переступить поріг батькової хати.

– Побачимо, які ви мудрі!

Мати знала, що в сина нема ні гроша при душі, а жити треба.

– Як не сьогодні, то завтра таки прийде до хати. Не житиме ж тим малованням та базгранням по полотні, це нічого путящого не дасть. Коли поголодує кілька днів, то опам'ятається. Лежнем не буде зводити час. З голоду здихатиме, а я йому туди їсти не понесу.

Ігор, як вийшов з хати, то пішов на село, до сусідів, з думкою позичити кілька злотих, але ніхто йому не позичив ні гроша. Одні самі не мали, а другі не хотіли позичити, бо відкіль він візьме, щоб віддати?

Цілий день Ігор малював. Мати не дала обідати, і він не пішов на вечерю, а голодним ліг спати. Рано встав, узяв

гармонію і пішов до міста. Гармонію продав, за ті гроші накупив сукна на килимки та на інші малюнки й з тим вернувся в село.

У селі найняв підводу. Привіз болотних корчів на паливо до печі. А за решту грошей накупив круп, сала й сам собі почав варити страви.

– Так довго не буде, – казала мати до людей. – Як розійдуться гроші за гармонію, тоді прийде коза до воза й попросить сіна!

Мати ждала тої хвилини, як якогось збавлення. Вичікувально дивилася на хатку, де жив син, з думкою вибачити його та гукнути, щоб ішов додому. Ігор на люди не показувався. Завзято взявся за малювання килимків на ярмарок. А незабаром поволікся на базар продавати їх. Бачачи, як Ігор сновигає вулицями з малюнками, селяни сміялись у кулак. Що? Хіба він думає вік вікувати за малюванням цяцьок? Ігор заробив трохи на килимках, але знов мусив їх малювати, готуючись до наступного ярмарку. Таке дрібне малювання відбирало дорогий час.

Так ладив з лихом, а як настала осінь, за вторговані гроші навіз дров, купив кабанчика та забив. Накупив картоплі, капусти та інших продуктів. Тепер міг сісти за малювання творів, які захопили його душу.

Уже настала глибока осінь з зимовим подихом студених вітрів. На вулиці непрохідне болото. В ті дні в село завітав божевільний. Ігор радо дав йому притулок. Він був дуже послухний. Що б Ігор не сказав, то зараз зробить, а виконавши наказ, сідає та вдивляється в квіти. Ігореві він знадобився для легеньких послуг – чи води принести, чи дров врубати, чи в печі напалити. Горпиненкова аж пальці із заздрощів гризла, що синові так добре поводитьсь. Навіть дармоїдника собі приймав!

Мати надумала ще один спосіб. В одній добре знайомій народилася дитина. От вона звернулась до неї з просьбою, щоб та запросила Ігоря в куми. Мала надію разом з кумою вбити сину в голову сватання Ірини. Так було зроблено. Ігор дуже втішився, що його запросили стати хресним батьком. Не мав при душі ні гроша, мусив малювати килимки на продаж. Розпродав килимки та, за звичаєм, купив матері на спідницю, приніс булок та калачів, бабі, що приймала дитину, всунув у руки срібну монету, а дитині в пелюшки банкнот, щоб була багата. Всі не могли нахвалитись та начудуватись Ігорем. На різдво запрошено його на весілля. Запросила молода, яку ще колись, дитиною, дзьобнула папуга з катеринки, коли подала їй камінчик. Як же ж їй відмовити? Знов мусив сісти за малювання килимків.

Тим разом з міста ледве вернувся та зліг. Занеміг на легені. Тяжко зносив недугу, мати навіть втратила надію на видужання, а разом з тим і на багатство. Але якось повернувся до здоров'я. А то був уже одною ногою на тамтому світі. По хворобі не швидко поправлявся. Кашель душив вдень і вночі. Мати сиділа при синові та все бубнила, щоб зразу, як видужає, взяв та оженився.

– Оженишся, візьмеш за жінкою млина, й буде тобі легше. Заведешся господаркою. Жінка глядітиме за чоловіком, а тобі по такій недужі треба добре відживлятися. А як ні, то так, за таким харчем, як маєш, довго ніг не потягнеш. На мою дурну думку, взяв та й оженився б. З зароблених грошей з млина жилось би, жінка доглядала б у млині, а ти малював би, коли вже тягне до тої базгранини, як чорта до смоли! От було б добре!

«Може й правду мати каже? – думав Ігор. – Жінка млина доглядала б. Зрештою, що там є доглядати? Всиплеться

мішок збіжжя до коша, і воно мелеться. За мелення зароблятиметься гроші. Я ж могтиму малювати».

– Таки добре виходить! Нуте, посилайте сватів! – сказав Ігор матері, коли вже добре видужав.

І в два тижні пізніше відбулось Ігореве весілля з Іриною. Селяни думали, що весілля буде гучне. Співатиметься весільних пісень. Навпаки. Воно відбулось дуже тихо. Не було музик, не ділили коровай. Прийшли від вінця та випили по чарці, й на тому закінчилося весілля.

Ігор дістав млин за Іриною. Невістка перейшла до свекрів. Горпиненкова така зробилася потульна та добра до всіх, хоч бери її та до рани прикладай. Усе господарство звалила на невістку.

– Доглядай, доню, і будь головою на господі, а я піду до млина, – встаючи ранком, казала кожної днини до невістки. – Я вже своє прожила, тепер час прийшов на вас жити. Ото собі полюбуйтеся разом, діти.

Невістка не могла натішитися свекрухою та її ввічливістю. Ірина радо господарювала у свекрів. Ігор, як передше, зараз по сніданні йшов до хатки малювати... Дивлячись на таке, здавалося, що Ігор, оженившись, привів у хату матері наймичку. А Горпиненкова стала головою млина. Ігореві ця справа інакше представлялась.

«Млин з водою не побіжить. Жінці в млині нічого стирчать. Най собі господарює в хаті. Мати в млині, а жінка в господарстві. Я кінчатиму картини».

І так було, як перед тим, сидів у тій сирій хатині, не виходячи нікуди на село.

«Мати добре стереже млин, коб, крий Боже, не зірвався та не поплив з водою. Там батько працює. Навіщо ж третій особі швендятися та дихати курявою?»

Свекруха кожного вечора віддавала гроші, зароблені в млині. А з другої кишені клала в свій сундук. Невістка дивувалася тому, що так мало заробляється. Добре знала, скільки грошей пересічно давав млин кожного дня батькові. Ніби погіршилося, думала, а казати нічого не казала. Свекруха в швидкому часі встигла накупити гусей, курей, качок та індиків. Купила й поросну льоху.

– Маючи млин, соромно не побільшити та не кормити тварі.

– Ви б ще накупили саксонських пантарок, – не раз казав Ігор матері, як вона несла під пахвою куплену гуску або курку.

– Навесні насадиться курок, гусок, качок, індичок. Опороситься льоха, та поділимося, – солодко промовляла до невістки. – Все добре. Тільки ще б треба було до млина добудувати олійню. Була б своя олія та макуха.

Невістка вже сама думала про олійню. Але на це треба мати гроші.

– Перегодом усе зробиться, мамо, – відказувала невістка свекрусі, як деколи починалися такі балачки.

Свекруха з невісткою жили, ніби рідні сестри. Так пробазікають день та вечір. Ігор з того радів. Принаймні йому ніхто не перешкоджає в малюванні, їжа завше є вчасно. Не треба вже малювати килимки на продаж.

«Мати зайнята млином та скуповує дріб. Жінка працює на господі. Добро! Дай їм, Боже, розуму, хоч би так побули в згоді, поки не скінчу своїх творів», – думав Ігор, сидячи за малюванням.

Бачили сусіди, що Горпиненкова все скуповує пернате сотворіння. От і почали заздрісні сусіди підпікати Ірину, мовляв, усе це купує свекруха за вкрадені в млині гроші,

та юдили Ірину не пускати свекрухи до млина. А одного разу таки Тусак зазвав Ігоря до хати та ганив, соромив за те, що належно не господарює. Ігор усе вислухав спокійно і сказав:

– Як не подобається, то можете назад забрати Ірину з її млином.

Тусак більше не торкався їх господарювання.

Не підозріваючи нічого, свекруха надалі була солодка та приємна. Ігореві було б ще ліпше, коли б не потребував просити грошей у жінки. А то як приходилося просити гроші на фарби, то було неприємно. Поки розв'яже хустинку з грішми та дасть дрижачими руками, то Ігореві все відхочеться. Але якось ладилося. Мати з кожним днем солодша. Вже було на неділю заріже курку на обід та наварить локшини. Наївшись, Ігор швидше вертався до хатки малювати. Але Ірині не подобалося те, що свекруха обділює їх курячим м'ясом, виділяючи їм завше найменші кусники.

«Чи ж би я не могла варити собі обід сама та м'яса їсти вдоволь, як було в батька? А то жди, поки тебе свекруха обділить».

От і відділилась. Як свекруха купувала пернате сотворіння, так і невістка скуповувала гусей, качок, курей. Ірина так само вже рано бігла до млина, як свекруха, збирати розсипане зерня та вимітати зі всіх закутків борошно, робити їжу пернатому сотворінню. По накармленні хатнього птаства Ірина бігла до млина, як радили сусіди.

Як Ірина сиділа в млині, то свекрусі виходило сидіти в хаті. Це Горпиненковій було не по носі. Ігор теж не був задоволений тим, що Ірина цілі дні зводила в тім проклятім млині. Тепер частіше голодував, як голодував у часи парубкування. Зрання, що треба снідання варити, то жінка

підє за їжею курям та пробудє там ранок. Така сама була історія з обідом. Збирала Ірина розсипанє зерня в млині, збирала свєкруха. Одна через другу вставали та одна через другу бігли до млина й вимітали одна перед носом другій. Одного разу Ірина раніш встала та тихенько висунулася з хати перед свєкрухою. Коли свєкруха встала та вгледіла, що невістки нема, швидко пішла до млина. Як прийшла в млин, то невістка вже майже весь млин замела. В свєкрухи аж очі заіскрилися, що вона стільки багато визбирала. А Ірина ще з віником вешталася по млині й ніби на глум перед свєкрухою ще вимітала та вибирала. От і дві ходили та ходили за зернятками. А як невістка була замахнулася у якому кутку, то свєкруха чим швидше підбіжить до зметеного в купку борошна й набере в мішечок. Це завважила невістка й не втерпіла та з вереском підбігла до свєкрухи, як та ще набирала. Слово по слову – зав'язалася гостра сварка. От і пішли дулі в роботу, вивалення язиків на бороду та, врешті, вхопилися за волосся. От і почали волочитися по млині. Селяни, що приїхали молоти, розвели їх, а свєкруха зараз вибігла з млина та в хаті взялася розганяти невістчине птаство. Невістка, знов-таки тяжко проклинаючи свєкруху, вганяла птаство в хлів. І знов зав'язалось те саме, що було в млині.

Невістка купила кабанчика та встріла стійло в загороді, де була поросна льоха свєкрів. Хоча бундючилася свєкруха сваволею невістки, але нічого не казала. Незадоволення це помітила Ірина й просила чоловіка, щоб в іншому місці зробив свинятник. Ігор не думав відриватися від малювання та робити якийсь свинятник, а все відкладав то на завтра. І так час сходив. Кабанчик стояв у тій самій загороді, де льоха. Свині не погризуться. Дружина сварилася з чоловіком. Зовсім не береться до господарки.

– Я ж так розриваюся на всі боки, йду до млина, на моїй голові хата та господарка. А він собі нічого не робить. Хоч най би так буде: я в млині буду, а ти доглядай господарки.

– Я не тому женився, щоб хвостом бігати за свиньми, за курми, робити хлівки та свинятники, а курам сідала, – відгризався Ігор котрогось разу, як жінка казала робити свинятник.

Не допросившись чоловіка, почала сама Ірина робити, що вміла. Коли робила загороду для кабанчика, зауважила, як свекруха вдарила її курку, що разом з свекрушиними збирала зерна. Невістка на це нічого не сказала. А колись свекрушина курка вбігла до невістчиних курей та виїдала їжу. Ірина захопила дрючок та тим дрючком перетягнула курку, що та аж перекинулася. Хліб за хліб, а сіль за сіль. Свекруха теж на це нічого не сказала, а взяла курку й всадила її в холодну воду. Курка відійшла. Тим часом, впоравшись у хаті, Ірина пішла доглядати млина. Свекруха дала їсти поросній льосі. Невістчин кабанчик виломив загороду та вбіг до льохи їсти. Свекруха це вгледіла, і забулькотіло в її середині, що Ірина не мала де загородити веприка, та кинулася на веприка з дрючком. Кабанчик від першого удару впав з перебитою спиною. Свекруха переволокла напівмертве сотворіння в зроблену загороду та назад забила жердку, як було, з тою думкою, що невістка нічого не впізнає. Сама ж свекруха нишком висунулася з хліва, де пронизливо кувікав веприк, і пішла на село до сусідів. Але зараз у сусідстві сусідка бачила, як Іринина свекруха була безборонну тварину. От вона нишком побігла до млина розказати все Ірині. Невістка наробила вереску в свинятнику. На пронизливі крики жінки збіглися сусіди. Сама ж свекруха спокійно сиділа в сусідки, щоб не бути свідком цієї сцени. Не раз трапляється, що веприк зломить спину.

Покричить собі невістка трошки та перестане. Кабанчика доколють і буде м'ясо. Та не так було, як свекруха думала. Ірина не переставала верещати, а щораз то голосніше вигукувала, проклинаючи свекруху. Закликали Ігоря. Той лишень знизав плечима, подивившись на лежачу тварину, і знов пішов собі до хатки малювати. Ніби не було його. А це Ірину дуже обійшло. Як же ж можна так калічити тварину? І Ірина, не пам'ятаючись, ухопила дрючка та ним почала потягати поросну льоху. Як Ірина почала бить льоху, то зараз сусіди розбіглися по хатах, щоб не бути свідками. Прибігла свекруха до свинятника, то вже льоха скинула поросятка. А тоді свекруха з кулаками кинулась у свинятник до невістки. Ірина свекруху перетягнула по голові тим самим дрючком. Свекруха з вереском вискочила зі свинятника, вбігла в хату, а через хвилину почала викидати з хати все надвір. Через віконця летіли подушки, постіль, вбрання, горшки і все те, що з собою невістка до хати принесла. А як свекруха викинула все невістчине з хати, то вхопила сокиру та зачала рубати те, що дала невістці в гостинець.

«То все наробив проклятий млин, – кляв Ігор, коли все зносилося до тої хатинки, де малював. – Тепер усе те дрантя разом з жінкою перешкоджатиме мені в малюванні. Не знала баба клопоту, то купила порося, так само зі мною. Не знав клопоту, то оженився. А так, коб був самотній, то б за кілька місяців скінчив би. Тепер не знати, як вдасться».

Зараз по тій сварці Горпиненко покинув роботу в млині. Треба було шукати млинаря.

Ігор кляв жінку разом з її млином, кляв матір, що висватала Ірину, та кляв сам себе, що оженився. Вереск та плачі кожного ранку, кожного вечора. В хаті пекло. Спокій був тоді, коли жінка спала або була в млині.

Одного вечора Ігор збирався до сну. Лишень скинув сорочку, як тут хтось не забуднить до вікна та як не вигукне:

– Млин горить! Млин горить!

«Хвалить Бога!» – подумав Ігор.

Широкими дорогами, шляхами та трактами волоклися поліщуки то на Волинь, то з чужини на Полісся.

Між ними йшов Ігор. У торбі в нього були фарби й шкіци, перед ним широкий піщаний шлях, а позад нього згарище млина, Ірина, прокльони, плачі й сварки. А він усміхався: був вільний і йшов малювати.

Літературно-художнє видання

Швед Борис Григорович

ПОЛІЩУКИ

ПОВІСТЬ

Друкується за виданням:
Борис Швед «Поліщуки» –
Видавництво «Каменяр» – 1965.

Рідкісні біографічні дані і фотографія для підготовки цього видання
люб'язно надані директором Сарненського історико-етнографічного музею
Тишкевич Райсою Костянтинівною.

Підготовка до друку
Михайло Борейко

Передмова
Володимир Шанюк

Художнє оформлення
Сергій Вірославов

Коректор
Любов Дейнека

Верстка
Олександр Коршак

Підписано до друку 12.10.2007 р. Формат 60х84 1/18. Папір офсет. Гарнітура
«Petersburg». Друк офсет. Ум. друк. арк. 14,8. Ум. фарб.-відб. 18,0. Обл.-вид.
арк. 14,05. Наклад 300 пр. Зам. 53.

Видавництво «Волинські обереги».
33028 м. Рівне, вул. 16 Липня, 38; тел./факс: (0362) 62-03-97;
e-mail: oberegi@mail15.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи ДК № 270 від 07.12.2000 р.

Надруковано в друкарні видавництва «Волинські обереги».